

Carl L.

Entz Géza (1913—1993)

Az egész magyar tudományosságot súlyos veszteség, az erdélyi magyar művészetkutatást pedig valóságos csapás érte, amikor Entz Géza professzor váratlanul végleg eltávozott körünkől. Születésének 80. évfordulóját követő napon, 1993. március 3-án, az egykori munkahelyén tiszteletére rendezett ünneplésre indult volna, amikor összeesett és percek alatt kiszenvedett. Halála, akárcsak élete, hasonló volt a Szabó T. Attiláéhoz, aki hat esztendővel korábban, ugyancsak március 3-án, azonos módon dőlt ki tudományosságunk tartóoszlopai közül. Van ebben valami jelképes figyelmeztetés a nyomukban járók számára. Az elmúlásnak ez a kiváltságos formája mindkét esetben rendkívüli életet és tudóspályát zárt le. Ezek tanulságait elsősorban a tudományok kisebbségi művelőinek érdemes jól megszívlelniök.

E lezárult élet valóságos példája mind a magyar tudományosság oszthatatlanságának, mind pedig az erdélyi magyar kutatás XX. századi sorsának. Az elhunyt tudós formálisan nem számított erdélyinek, mert Budapesten született 1913-ban, és kilenc kolozsvári esztendő kivételével ott is élte le egész életét. Elődeinek származása alapján azonban mindkét ágon hetvenöt százalékig erdélyinek tekintette magát. Szülei csak közvetlenül az első világháború előtt kerültek fel a magyar fővárosba. Esetében az új országhatároknál és az állampolgárságnál erősebbeknek bizonyultak a családi szálak és a hagyományos kötődések. Egész pályája beszédes bizonyossága annak, hogy tudatában Erdélytől távol is ízig-vérig erdélyi maradt, és életműve az itteni magyar tudományosságnak szintén kiemelkedő fejezete. Halála napján is Erdély középkori építészetéről készülő könyvének korrektúráján dolgozott.

Manapság sok szó esik a határokon inneni és túli magyar tudományosság kapcsolatainak helyreállításáról. Entz professzor e kérdést, Kolozsvárról való kényszerű távozása után, tökéletesen megoldotta önmaga és a magyar művészettörténeti kutatás számára. Korszerű szakmai felkészültsége, fölényes anyag- és helyismerete mellett személyi adottságai is különösen alkalmassá tették őt a magyar tudomány egymástól erővel szétválasztott részei közötti összekötő szerepre. Tiszta, igaz ember, melegszívű, hűséges barát, vonzó egyéniség volt, akit az igazi tudós szerény közvetlensége jellemzett. Ennek köszönhető, hogy kortárs barátain kívül nem csupán fiataljainkkal, hanem a szakma román és szász művelőivel is gyümölcsöző kapcsolatokat tudott létesíteni és évtizedeken át, a legfagyosabb időszakokban is, fenntartani. Elfogulatlansága, módszereinek tisztasága ugyanis vitán felül állt minden illetékes szakember előtt, bármi lett légyen is az illető nemzetisége.

Entz Géza életútja nem a napos oldalon vezetett. A verőfényre nem is törekedett sohasem. A végzett munkájához és eredményeihez illő címekkel sem kényeztették el. Ha az 1983-ban elnyert nemzetközi elismerést jelző Herder-díjtól eltekintünk, már Kharón ladikjában ült, amikor életművét magas állami kitüntetésre érdemesítették. Nem volt szerepe a tudománypolitika alakításában sem. De saját lelkiismeretére és szívére, valamint erdélyi élményeire hallgatva korán felismerte, hogy az anyaország tudományossága felelősséggel tartozik a határokon túli nemzetrészek tudományos életével szemben.

Vallotta és főként gyakorolta, hogy művelődésünk egysége fenntartásának, élő kapcsolatok biztosításának a tudományok világában a közös munka, a feladatok egyeztetése, a kutatók képzésének azonos szinten tartása az egyedüli hatékony módja. Mindezek megvalósításához pedig nem várt felsőbb utasítást, hanem jött Erdélybe, amikor csak tehetett, kapcsolatot tartott mindenkivel, aki a művészetek erdélyi emlékeivel komolyan foglalkozott, önzetlenül segített, és anélkül irányított, hogy vezényelt volna.

Így aztán a természetes fejlődés hozta magával, hogy az a szakmai vezető szerep, amit a Kelemen Lajostól eredeztethető erdélyi magyar művészettörténetben a két háború között Balogh Jolán játszott, a második világháborút követően fokozatosan átszállott most eltávozott tagtársunkra. Balogh Jolánnal való kapcsolatáról maga mondta el Lövei Pálnak adott utolsó interjújában: „Ő nekem nagyon sokban példaképemmé vált — nem is tudott róla, azt hiszem —, őt akartam folytatni.” Szintén maga mondta el, hogy Balogh Jolán monumentális műve az erdélyi reneszánszról adta neki az indítást, hogy megírja az erdélyi építészetnek, illetve művészettörténetnek azt a részét, amely megelőzi a reneszánszt.

Bizonyára Kelemen Lajos varázslatos egyéniségének, a vele való személyes kapcsolat formáló erejének, az Erdélyi Múzeum-Egyesület akkori légkörének is szerepe lehetett abban, hogy e tudós — Balogh Jolánhoz hasonlóan — a térbeli elszakíttóság ellenére mindhalálig hűséges maradt választott erdélyi tematikájához, példájával, tanácsaival távolból is nevelte, irányította a fiatalabb kutatókat.

Amikor a háború hullámai Kolozsvárt is elérték, ő a helyén maradt, tevékenyen kivette részét a zsenge Bolyai Tudományegyetem megszilárdításából, biztosította a művészettörténeti oktatás folyamatosságát. Az ő magvetéséből sarjadt ki a következő fél évszázad erdélyi magyar művészetkutatása és magyar muzeológus gárdája. Az idősebbek közül ma is sokan őrzik emlékezetükben, hogy a fiatal professzor miként hozta létre a háborút követő nyomorúság közepette, szinte csak saját két keze munkájával, az Erdélyi Nemzeti Múzeum régészeti-történeti gyűjteményének új kiállítását, mely mindmáig az utolsó hiteles bemutatása maradt az évszázados erdélyi magyar jelenlét és művelődés tárgyi emlékeinek. Társa volt mindenben erdélyi nemzedéke reményeinek, új tudományos törekvéseinek és keserű csalódásainak. Elévülhetetlen érdemei vannak abban, hogy később a diktatúra sivatagos körülményei között is tovább folyt a magyar művészetkutatás és folyamatossága átmentődhetett az újrakezdés lehetőségeinek megnyílásáig. Pályája — a Balogh Joláné mellett — a nyomukba lépőket is eligazító emlékműve marad minden időkre a magyar tudomány egységének és az igazi tudós rendíthetetlen hűségének.

Entz professzor családi környezetéből hozta magával a tudományok iránti vonzalmát és példás kutatói munkamorálját. Valóságos tudós dinasztíából származott, mely számos kiváló természettudóst adott a magyar tudománynak. Pl. nagyapja, legidősebb Entz Géza, az európai hírnévű mikrobiológus, 1875/6-ban rektora volt a kolozsvári egyetemnek, 1879-től 1889-ig pedig szerkesztője az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvos-természettudományi Értesítőjének. A természettudós elődök útjáról letért művészettörténész utód is megőrizte azonban természetszeretetét, érdeklődését az állat- és növényvilág iránt. Élete végéig értő szerelmese maradt a természetnek, az erdélyi tájak zord szépségeinek, a havasok embert alakító tiszta világának. Akaratot és kitartást edző barangolásai az erdélyi hegyek ormain, a közös élmények, emlékek elszakíthatatlan érzelmi szálakkal is kötötték e tudóst Erdély földjéhez, lakóihoz, itteni barátaihoz és munkatársaihoz.

Kiemelkedő műveltségét a cisztercita rend fővárosi gimnáziumában alapozták meg. Erre épült rá az Eötvös Kollégium és a Pázmány Egyetem nevelő munkája. Ez utóbbinak bölcsészeti kara e század harmincas éveiben, amikor azt Entz Géza latin—történelem—

művészettörténet szakos tanárjelöltként látogatta, valóságos fénykorát élte. Latinból Moravcsik Gyula, történelemből Domanovszky Sándor, művészettörténelemből Hekler Antal, Pigler Andor, Kapossy János és Kampis Antal nevelte, a középkori okleveles források olvasására és alapos ismeretére pedig Lukcsics Pál tanította meg. Doktorátusát Domanovszkynál szerezte 1937-ben magyar művelődéstörténelemből. Dolgozatát a magyar műgyűjtés történetéről írta. Ekkor tehát a fiatal szakember még nem döntötte el magában, hogy a történelem vagy pedig a művészetek kutatója lesz-e. Ez a kérdés csak 1941-ben, Kolozsvárra kerülése után dőlt el végérvényesen a művészettörténet javára. Erről így vallott Lövei Pálnak: „Elkezdtem kirándulni Kolozsváron, és elképedve láttam, hogy milyen gazdag középkori műemlékanyag maradt meg a környéken. Rövidesen rájöttem, hogy ez az igazi téma... Elkezdtem járni a Kolozsvár-környéki falvakat, kisebb városokat, gyűjtöttem az anyagot ... elég sok cikk keletkezett ebből. Majd az Erdélyi Múzeum-Egyesület bölcsészeti és történelmi szakosztályának is tagja lettem, akkor kezdtem írni az Erdélyi Múzeumba, már nem annyira novellisztikus stílusban, hanem a tudományos kutatás alapján.” Kolozsváron előbb az Erdélyi Nemzeti Múzeumnak az Egyetemi Könyvtár épületében őrzött könyvtárába, majd az Erdélyi Nemzeti Múzeum ugyanottani Levéltárába kapott beosztást. Kelemen Lajos oldalán és a levéltári munka során aztán megtalálta igazi hivatását, kialakította a hajlamainak megfelelő, saját kutatási programját. És ettől fogva törésmentesen egyenes a kutatói pályája élete utolsó napjáig.

A művelődés- és művészettörténet közötti kezdeti bizonytalankodásból eredeztethető tudományos munkásságának sajátos színezete. Szakmája legtöbb művelőjétől eltérően, Entz professzor alaposan képzett, módszeresen dolgozó történetkutató is volt, aki kitűnően ismerte és egységekként szemlélte az elmúlt századokat, levéltárosi éveit pedig másokat messze felülmúló forrásismeretre tett szert. Egész életére szóló érvénnyel megtanulta, hogy a tárgyi emléken kívül az írásos forrásoktól várhatók a leghitelesebb információk a művészettörténet számára is. Idegenkedett a főként stíluskritikai spekulációkra építő korábbi módszertől. Ettől ugyanis — véleménye szerint — különösen a magyarországi építészet történetében nem remélhetők szilárd eredmények. Kutatói felfogására vonatkozóan ismét saját szavait idézhetem: „Bevallom őszintén — és ez bizonyos mértékben talán eretnek felfogás —, én a stíluskritikához elsősorban csak akkor fordulok, ha nincs más lehetőség. A stíluskritika sokkal inkább az ember saját fantáziájára van bízva, és nagyon könnyű elhajolni különböző feltevések felé. A stíluskritika akkor válik teljes értékűvé, ha más alapom nincsen és a stíluskritika az egyetlen fogódzópont. Nagyon sok olyan kérdés van, amelyet nem lehet másképp megválaszolni, ezt elismerem, de én iparkodom a feldolgozásokat úgy elkészíteni, hogy a helyszín- és forrásismeret veszem kiindulási alapul és nem a stíluskritikát.” Ez a kutatói felfogás teszi nagyszabású összefoglalásait éppen úgy, mint részlettanulmányait nélkülözhetetlen alapvetésekké hosszú időre. A magyar művészettörténet az elmúlt félszázadban igen nagy utat tett meg a konkrétság, a pontosság, a bizonyító eljárás szigorú igényessége és a szintetikus látásmód felé. Ennek a módszertani tisztulásnak, az interdiszciplinitásnak, az ásatások, műemléki vizsgálatok, falkutatások és a vonatkozó írásos adatok egyetlen képbe összefoglalásának volt kiemelkedő alakja Entz Géza, viszonylagos magányossága ellenére is.

Amikor 1950 nyarán a Bolyai Egyetem művészettörténeti tanszékéről Budapestre kellett távoznia, már nemcsak azt tudta, hogy az erdélyi romanika és gótika művészetét fogja feldolgozni, hanem hétesztendei tervszerű helyszíni és levéltári gyűjtőmunka eredményeivel is gazdagodva hagyta el a bérces hazát. Terve megvalósításának kedvezett,

hogy Magyarországon a műemlékvédelemben helyezkedett el, és ott dolgozott 1977-ben bekövetkezett nyugdíjazásáig. Ottani hivatali munkája állandóan bővítette építéstörténeti ismereteit, és lehetővé tette számára, hogy Erdély 1542 előtti építészetének történetét, a magyarországi teljes emléktanyag ismeretében, elsőként illessze be szervesen eredeti fejlődési egységébe és azon keresztül az európai középkori művészet egészébe. Távozása Kolozsvárról nem okozott törést kutatási terveiben, sőt azok kiteljesülését hozta magával. Az erdélyi magyar műemlékvédelem számára pedig egyenesen hasznosnak bizonyult. Az erdélyi (többnyire egyházi) műemlékek fenntartói ugyanis személyén keresztül európai színvonalú műemlékvédelmi központ illetékes szaktanácsaihoz, sőt olykor támogatásához is hozzájuthattak.

Entz professzor szakirodalmi tevékenysége szervesen egymásra épülő két fejezetből áll. Egyikbe a művészettörténet, a másikba a műemlékvédelem kérdéseit tárgyaló dolgozatai és könyvei sorolhatók. Ez alkalommal azonban csak azokra a legfontosabb munkáira hívhatjuk fel a figyelmet megjelenésük időrendjében haladva, amelyeket az erdélyi kutatók még hosszú ideig nem nélkülözhetnek munkájukban, mert adatgazdagságuk és kritikai szellemük biztos kiindulópontul kínálkozik minden további vizsgálódáshoz.

Legkorábbi összefoglalása egy erdélyi tájegység műemlékeiről a *Szolnok-Doboka magyarsága* (Kvár, 1944) című kötetben látott napvilágot *Szolnok-Doboka műemlékei* címmel. Ezzel a témakörrel kapcsolatos *A széki református templom-ról* (Kvár, 1947) Köpeczi Sebestyén Józseffel közösen készített kismonográfiája. *A Farkas utcai templom* építéstörténetét első ízben 1948-ban Kolozsváron, majd 1986-ban Budapesten dolgozta fel. Későbbi összefoglaló munkájához készült alapos előtanulmány *Harina/Herina román-kori temploma* (Bp., 1954), valamint *Művészek és mesterek az erdélyi gótikában* (Kvár, 1957) című dolgozata. Ez utóbbival a 80 éves Kelemen Lajos előtt róttá le tiszteletét. *A gyulafehérvári székesegyház* (Bp., 1958) című nagyszabású monográfiája fényes bizonyossága volt annak, hogy az eltelt idő alatt teljesen felkészült 1943-ban önként vállalt feladatára. Ebben a kötetében már alaposan kimunkált, sajátos módszerrel lépett olvasói elé, és ehhez további tanulmányaiban is ragaszkodott. Ennek legfőbb jellemzői az alapos dokumentáltság, a hiteles írásos források lehető legteljesebb összegyűjtése és mellékelése a feldolgozás megállapításainak alátámasztására. Ez a könyve a középkori Erdély legmonumentálisabb építészeti emlékéhez minden tekintetben méltó irodalmi alkotás, mely mindmáig versenytárs nélkül áll az erdélyi művészettörténetben. Tervszerű kutatómunkájának, folytatásáról tanúskodnak a középkori román fatemplomokról (*Mittelalterliche rumänische Holzkirchen in Siebenbürgen*. Omagiu lui George Oprescu, București, 1961) és az Erdély középkori építészetében kulcsszerepet játszó kerci apátsági építőttelepről (*Le chantier cistercien de Kerc*. Acta Historiae Artium 1963) éppen a nem magyar kutatók érdekében idegen nyelven közzétett tanulmányai.

Ennyi előkészület után jelentette meg alapvető összefoglalását Erdély román kori építészetének történetéről (*Die Baukunst Transsilvaniens im 11–13. Jahrhundert*. Acta Historiae Artium 1968). Az akkori kedvezőtlen politikai és munkaviszonyok között tehát éppen negyedszázad volt szükséges ahhoz, hogy egy olyan céltudatosan dolgozó, rendszeres kutató, mint amilyen Entz Géza volt, 1943-ban fogant nagy tervének legalább első részét, a román kori építészet történetét befejezhesse és közzétehesse. Rögzítenünk kell ezt a tényt ezen a helyen, hogy a későbbi tudománytörténetnek hiteles adata legyen arról, mekkora eltökéltség, erkölcsi és akaraterő, kitartás és hit kellett abban az időben

egy ilyen méretű tudományos feladat megoldásához. De azért is, hogy tudja meg mindenki, mit köszönhet az erdélyi művészetkutatás a most elhunyt tudósak.

Terve első részének megvalósítására tehát emberöltőnyi időt kellett szentelnie. Ilyen szomorú tapasztalat után legtöbb ember kishitően abbahagyta volna fiatal fővel magára vállalt munkáját. Entz professzor esetében azonban a fentebb érzékeltetett elkötelezettségek erősebbeknek bizonyultak a racionális megfontolásoknál, és tovább folytatta budapesti levéltári, valamint erdélyi helyszíni kutatásait a gótikus építészet kérdéseinek tisztázására. Ezt a célt szolgálta az európai és a magyarországi kapcsolatok feltárására szánt *A gótika művészete* (Bp., 1973), majd a *Gótikus építészet Magyarországon* (Bp., 1974) című két könyve és a középkori világi építészet kérdéseit tárgyaló dolgozata a nemesi udvarházakról (*Mitterlalterliche Edelhöfe in Siebenbürgen. Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn*. München, 1987). Bár a gótikus építészet története állandóan foglalkoztatta, könyve anyagát elő is készítette, de műemlékvédelmi és főiskolai előadói elfoglaltsága miatt a teljes kidolgozásra sohasem maradt elég ideje, a kézirat befejezése állandóan halasztódott. Erre csak nyugdíjba vonulása (1977) után keríthetett sort. A kéziratot 1991 júniusában zárta le, és jóleső érzéssel állapíthatta meg: „Ötven évbe került, mire a végére jutottam, de mégis sikerült... ha igaz, 1993-ban meg fog jelenni.”

1943 júniusában az Erdélyi Múzeum-Egyesület megbízásából Entz Gézával levéltári kutatásokat végeztünk Csíkszentmártonban. Pünkösöd napján, június 13-án, kirándultunk a közeli Úz völgyét Kászontól elválasztó hegyekbe. Virágba borult, dús havasi kaszálókon és a krisztálytisza vizű Úz patak partján, fenséges természeti környezetben egész idő alatt arról beszélgettünk, hogy nemzedékünknek milyen alapvető feladatokat kellene elvégeznie az erdélyi magyar történetkutatás felvirágoztatásához. E számvetés során körvonalazta első ízben, nyilván Balogh Jolán akkor megjelent reneszánsz-kötetének hatása alatt, azt az erdélyi kutatási programját, melyre ettől fogva egész életét tette fel. Kivételes az olyan emberi élet, melyről bevégeződésekor elmondható, hogy betöltötte földi hivatását. Entz Géza ezzel a tudattal távozhatott körünkből. Tökéletesen lezárt, kerek életművet hagyott reánk, mely a háború utáni magyar Erdély-kutatás egyik legmaradandóbb teljesítménye.

Erdély román kori és gótikus építészetéről készített összefoglalása tagtársunk főművének és példa értékű tudósi magatartás megtestesülésének tekinthető. Az újraéledt Erdélyi Múzeum-Egyesület számára különös elégtétel, hogy az elhunyt tudós ezt az utolsó alkotását, melynek terve egykor tagunkként fogant meg a fiatal kutatóban, megpróbáltatásokkal teli fél évszázad múltán, az átélt zord idők ellenére, ő bocsáthatja a tudományos világ színe elé. Emlékeztessen e mű az ő tudósi pályája és az Erdélyi Múzeum-Egyesület közötti összefüggésekre és arra a fontos szerepre, melyet hűséges munkatársunk a Gróf Mikó Imre Alapítvány kezdeményezésével tudományosságunk újjászervezésében játszott. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Entz Géza professzor emlékezetét legkiválóbb tagjai, között, az erdélyi magyar tudomány nagyjainak sorában, mindenkoron érvényes példaadásként fogja megőrizni.

R. Várkonyi Ágnes

Bethlen Miklós gróf, a politikus*

Életútja térben és időben hatalmas távolságokat köt össze, a kora újkor legnagyobb változásán ível át.

1642—1716, a születés és a halál évszámai korszakos határvövek az erdélyi fejedelemség, a magyar királyság és egész Európa történetében. A harmincéves háború Európájában látta meg a napvilágot, s mire lehunyja szemét, lezajlott az európai történelem talán egyik legjelentősebb hatalmi átrendeződése. Tanulóévei idején a fejedelemség török protektorátus alatt gazdag és virágzó ország, toleráns valláspolitikával, lengyel, svéd, holland, angol kapcsolatokkal Európa számottevő tényezője. Befoglalták a vesztfáliai békébe, s ezzel nyilvánvaló lett, hogy a térség fontos tényezőjének tekintik. Hosszú élete folyamán kevés békés időt élt meg, s mindvégig irányváltások és hatalmi erőeltolódások között az erdélyi állam átmentésének követelményeivel kellett szembesülnie. Mire pedig a békésebbnek ígérkező korszak küszöbén lehunyta szemét, már eldőlt, hogy a fejedelemség államiságát, egykori jelentőségét és erejét veszve a Habsburg-birodalom hatalmi rendszerébe tagolódik.

1957 telén Máramaros vármegye levéltárában kutattam, és néhány levele töretlen pecséttel került a kezembe. Úgy, ahogy évszázadokon át porosodott. Felbontatlanul. Ez a kutatói élmény ma szimbolikus jelentőségű számomra. Bethlen Miklósról, a politikusról ismereteink most, születésének három és fél évszázados fordulóján is esetlegesen és hézagosan. Mind ez idáig nem készült róla átfogó feldolgozás, érdemi monográfia.

Nem mintha az utókort nem izgatta volna ez a különleges politikai pálya. Nem mintha nem rendelkeznének elegendő forrással. Önéletírásában a régi magyar próza mesterművét hagyta ránk. Mégis kitűnő elődeink, Szalay László, Szilágyi Sándor és mások figyelmeztetése pusztába kiáltó szó maradt. Kritikai elemzés csak helyi-közzel készült az *Önéletírás* történeti közléseiből. Izgató lehetőségnél pedig máig nem kapott nagyobb figyelmet az a tény, hogy művét fogságban írta, fokozott figyelmet érdemel tehát, ami a kor hasonló írásaira általában jellemző, az, hogy a szöveg alatt fut egy másik szöveg, amit meg kell értenünk, különben kegyetlen anakronizmus vagy naturalizmus áldozatai leszünk, mint az a különben nagyon tehetséges fiatal történetíró, aki elhitte, hogy az erdélyi kancellár valóban huszonöt évig nem mosott haját és „negyedszázados port és piszkot őrzött hajszálai között”. Leveleiből a fellelhetőt Jankovics József két vaskos kötetben tette le a tudomány asztalára. Politikai írásaiból is sok forog közkézen.

Mi az oka mégis, hogy a politikusról kevés és ellentmondó véleményeket adtak az egymást váltó generációk. Ifjúságunkat pedig mintha nem is érdekelné. Szomorúan látom, hogy néhány újabb kortörténetből még a neve is kimaradt már.

Ennek nyilván több oka is van. Igazán fontos kettő. A 19. századi romantika egy merev modellben értelmezte ezt a kort, és Bethlen Miklós nem fért bele. Sem a Habsburg-barát és Habsburg-ellenes, sem annak variánsai, a labanc—kuruc, a modern abszolutista és az elmaradt rendi kategóriák nem bizonyultak alkalmasnak, hogy Bethlen Miklós életpályáját minősítsék. Az egyikbe sem fért bele. A másik oka pedig, hogy valóban

* 1992. október 3-án az Erdélyi Református Egyházkerület és az Erdélyi Múzeum-Egyesület által rendezett tudományos ülészen elhangzott előadás.

nagyon nehéz Bethlen Miklóst, a politikust hosszú életútján végigkövetni. Még inkább megérteni. Ki volt valójában? Zrínyi tanítványa? Apafi híve? Vagy ellenzéke? Életpályájának melyik szakasza minősíti elveit? Amikor Veteránival barátkozott? A holland követtel tárgyalt? Amikor elvállalta a kancellárságot a Habsburg-berendezkedés idején? Amikor távol maradt II. Rákóczi Ferenc mozgalmtól? Vagy inkább amikor megírja a fejedelemség jövőjéről a bécsi elképzelésekkel szemben másként gondolkozó röpiratát? Vagy mégis a fogság? Hol a fedezete Erdély jövőjéért érzett elkötelezettségének, amit — mint a „Mindennapi reggeli imádságom a közönséges keresztyén anyaszentegyházért, nemzetemért, hazámért, pogányok és mindenkiért”, ebben a magyar irodalom legszebb államelméleti imájában elmondja — felelősséggel vállalt?

Ha az életút egységében próbáljuk magragadni személyiségét, akkor nem tudok jobb megoldást, mint azt, hogy a kor nemzetközi és hazai változásaira szakadatlan pályamódosítással felelni képes politikus volt. Nem egyedi példa ezen a tájon. Sőt, ha például akárcsak Comeniuséval vetjük össze, máris készek vagyunk kijelenteni: Közép-Európában a tipikus európai.

Ma már azt is tudjuk, hogy a történészek nem a politikus ünnepi, protokolláris, időtlenné merevített arcára kíváncsiak. Az új történeti biográfiák íratlan kíváncsian azt rekonstruálni, ahogy a politikus működött. Ma már azt szeretnénk tudni, milyen alternatívákkal találta magát szemben és hogyan döntött.

Családja és tanulmányai már erre a gyorsan és racionális meggondolások alapján dönteni képes korszerű politikusi pályára készítettek fel.

Anyai nagyapja, Várad Miklós kereskedő, világlátott tekintélyes polgár. Klasszikus műveltséggel, konzervatív elvekkel, de — amint a korabeli feljegyzés tudósít — „kedves unokájának, Bethlen Miklósnak” tanulásbeli előmenetele érdekében nemcsak könyveket, számvető táblát, hanem földrajzi és csillagászati földgömböket vásárolt. Ezek pedig akkor különleges újdonságok, a világ áttekintésének új eszközei. Nemzetközi mércével mérve a legjobb tanárok tanították. A karteziánusok első és második nemzedékének kimagasló alakjai, Keresztúri Pál, Apáczai Csere János és a természettudományos oktatás elemeit meghonosító Porcsalmi András. Ezek az indításai egyetemi tanulmányaiban már-már mint tudatosan választott szemléleti irány jelentek meg. Heidelbergben Puffendorf közvetítésével ismerkedett meg Grotiusszal, főleg a *De Jure Belli et Pacis* gondolataival. Utrechtben Regiust hallgatta. Fortificatióra vagy militáris architektúrára — írja — „igen vén részeges, de nagy híres matematikus tanított”. Leydenben Cocceiust hallgatta, de „igen ritkán”. Annál nagyobb szorgalommal tanulta a nyelveket, a német, a francia, az angol mellett az arabbal is ismerkedett. Személyiségére nagyon jellemző egyik összeütközése apja véleményével. Bethlen János kancellárt aligha nevezhetnénk merevnek, a Kemény-pártból elsők között csatlakozott Apafi Mihályhoz, az új fejedelemhez, és nemcsak megértette, írásaival szolgálta a felismerést: a fejedelemség jövője attól függ, mennyire érti meg a keresztyén világ a kis ország sajátos helyzetét. Terhes felesége 1660 szörnyű meneküléseiben megfázott, és meghalt benne a magzat. A fiú úgy vélte, megmenthető. Az apa a régi felfogáshoz ragaszkodott. „Az én voksomból — írta Bethlen Miklós 1661 februárjának drámai döntéséről — bizony a patikárius, aki kúrálta, abortívumot adott volna a holt gyermek kiűzésére, de az atyám s a patikárius nem meré avagy akará. Így tetszett Istennek.”

Korélménye, hogy Erdély változásai az európai átalakulással együtt zajlanak. Korát így jellemzi: „szörnyű földindulás Európában”. Mindig is a változó Európában látja a fejedelemség átalakulásait. „A mű édes nemzetünkben is” nagy és nevezetes mézszárlások történtek „az ártatlan, erőtlens nem is fegyverkező városoknak”, amikor a „sok szegény ártatlan, méltatlan szenvedő” rab, „kik közül némelyek elméjekben tébolyodtak, némelyek talán kétségbeestek ... némelyek elragadtattak, senki sem tudja, hova lettek. Némelyek a sok csigázás, sütögetés, csepegtetés kínzás miatt elholtak, elvesztek ... némelyek lelkek veszedelmével vallások változtatásával kénszerítették világi szabadulást szerezni testeknek.”

Az átalakuló Európát egészen ifjan ismerte meg, és azt is, amit különben apja is ír: Erdély sorsa ezzel az Európával van összekötve. Már a Zrínyi mozgalomba kapcsolódó erdélyi politika megbízásából jár Angliában és Franciaországban. Az ifjúság a beavatások ideje. Bethlen a maga beavatásáról látszólag hallgatott. Tény, hogy a 22 éves Bethlen beavatottként tért haza. Sőt bécsi kapcsolatai, majd regensburgi útja, néhány levele azt sejtetik, hogy üzeneteket közvetített és fontos információkkal szolgált. Tisztában volt vele, mit kell a török elleni háborúra készülő magyar politikusoknak tudnia: „Rebesgetik az emberek, hogy ... Tsaszár eö Felsőghe nem törökkel akar hadakozni, hanem reformalni” (ti. a Habsburg—török békét). Érdekes, hogy 1661 júliusa és 1664 szeptembere közötti időből egyetlen levele sem került elő. Holott főbenjáró ügyet intézett, megteremtette Apafi és XIV. Lajos udvara között a kapcsolatot. Önéletírása szűkszavú közlését több hazai és külföldi forrás megerősíti. A török elleni nemzetközi szövetségbe bekapcsolódó XIV. Lajos minisztere és a hadjárat fővezérének tisztségére is pályázó Turenne marsall sokat beszélt vele, kérdezte az erdélyi és a vajdaságokbeli dolgokról, s a király Apafi fejedelemnek címzett levelével külön útiparancssal, „órás cédulával”, lóhalálában kellett megtennie az utat Párizs és Gyulafehérvár között. Jellemző, amit hazafelé tartó útján érez: „mintha az egész világ megmaradása abban a levélben állott volna, bolondul éjjel-nappal úgy siettem”.

Tökéletesen átlátta, a nemzetközi törökellenes szövetség megteremtése az ország létkérdése. Azok közé a kevesek közé tartozott, akik teljes horderejében megértették Zrínyi politikáját. Sokszor megírták már, hogy éppencsak erdélyire váltotta az európai köntöst, és ment Zrínyihez Csáktornyára. Bevallott célja és reménye, hogy részt vesz a török elleni háborúban. A vasvári béke ezt a pályát örökre lezárta előtte. Nem tudja, hogy már útban Csáktornyára pályát módosít. Végiglátogatja a mozgalom beavatottjait, Thököly Istvánt, Lippay György érseket, Vittnyédit, Batthyányi Kristófot, és találkozik többek között Radics Andrással, aki a nádor levelét vitte Regensburgba a Rajnai Liga elnökének. Bethlen később sajnálta, hogy egyetemjárását meg kellett szakítania. Viszont a politika tudományát gyakorlatban azonnal nemzetközi szinten kezdte megtanulni, beszél Gremonville-lel, jár Velencében. Petrőczy Istvánnak december 10-én Csáktornyáról címzett leveléből tudjuk, hogy Zrínyi haláláról küldött már egy tudósítást. Tollából maradt ránk a legszebb Zrínyi-portré. Tudtommal Zrínyi az egyetlen, akiről azt írja, hogy szerette őt. Ha ez valóban igaz, a politikus magányáról is fogalmat alkothatunk. Útban a kursaneci erdő felé a fabuláról, amit Zrínyitől hallva lejegyzett, megírta, hogy képes beszéd, de megfajtásával két tehetséges fiatal kutatón kívül nemigen próbálkoztak a történetírók. Zrínyi haláláról Önéletírásának sokat idézett sorainál ma sem ismerünk hitelesebb tudósítást. Petrőczy Istvánnak december 10-én Csáktornyán kelt levelében azt írja, hogy „az minap” már megírta neki a szomorú hírt. Annál különösebb, hogy Zrínyit

későbbi írásaiban — mai ismereteink szerint — egyetlenegyszer említi csupán. Viszont politikai stratégiáját és értékrendjét itt alakította ki.

Tisztában volt vele, mint sok más kortársa, hogy a törököt előbb vagy utóbb visszaszorítják az országból. Tudja, ezzel Erdély státusa is megváltozik. Ő is, mint még néhányan a magyar politikai elit személyiségei közül, tudatosan készül erre a nagy változásra. Ezt a készülődést Önéletírásában inkább leplezi, mintsemhogya felfedné. Egyetlen példával próbálom ezt érzékeltetni. 1666 nyarán Teleki Mihállyal együtt jár kint Felső-Magyarországon Apafi fejedelem megbízásából. Wesselényivel és társaival kell tárgyalniok. Önéletírásában másról sincs szó, mint örökös részeskedésről: „józanok is voltunk ugyan néha, én és Teleki, de a gazda minden istenáldotta nap részeg volt ... tobzódás ... vendégeskedés”. Ugyanakkor rendkívül alapos, világos, tárgyyszerű jelentéseket írt a fejedelemnek és a kancellárnak. Ezekből tudjuk, hogy fontos ügyekben tárgyaltak. Az Önéletírás merő félrevezetés. A két haza szövetségéről tárgyaltak. Meg kellett állapítaniok, hogy „hol lesz a határ, jövődöben is ha Török igma alól megh szabadulnak”, s „a két országnak szabadságában álljon, ha egy Corpusban akarnak lenni”.

A nagy változásra Erdélyt gazdaságilag kívánta megerősíteni. Ebben Apafi fejedelem segítöje és — ne félünk kimondani — Széchenyi elődöje. Az *Erdélyi változásokban* részletesen kimutatta, hogy az 1660-as évek második felében lassú konszolidáció figyelhető meg a fejedelemségben. Bethlen tervei a kereskedelemről, a só forgalmazásáról, az adózásról arra vallanak, hogy tökéletesen tisztában volt az államgazdaság korszerű elveivel. Nagy változás küszöbére értek, és az országnak teherbírónak, s mi több, nemzetközileg fejlődöképesnek kell lennie. A minta Hollandia. Jellemző például telepítési javaslata. Erdélyben nyugalom volt, a lakosság gyarapodott, s az állandó munkaerőhiány is szívta a környező országok lakóit. Előfordult, hogy Moldvából, Havasalföldről falvastól jöttek. Bethlen a spontán bevándorlás helyett állampolitikai szempontokat mérlegelve tudatos telepítést javasolt. „Az odaki persekutiót szenvedő szegénységet az ide bevaló rettenetes sok pusztára kellene be hínunk, ha eszünk volna és mind a fejedelemnek, mind a szászoknak kedve volna hozzá. Ezen az úton épült megh az Belgiumi Respublica, mü is ezen az úton tétetnénk mind a jövődö deffensióra, mind a mostani adózásra alkalmasabbá.”

Az elv, hogy összefüggés van a népességszám és az állam gazdagsága között, a kor merkantilista alapelve, és majd ez lesz a 18. században a Habsburg gazdaságpolitika vezérmotívuma is.

Bethlen vállalkozó volt, mint sok más főnemes, Apor István, Teleki Mihály, Alvinczy István, Béldi Pál és mások. Az ország javát az élénk kereskedelemben, friss pénzforgalomban látta, és hathatósan közreműködött a fejedelemség kereskedelmének föllendítésében. Jó pénzt akart teremteni, és sokat dolgozott a különben sikertelen adóreform előkészítésén.

Politikusi pályájának egyik kényes kérdése Bánffy Dénes kivégzése. Ahhoz, hogy világosan lássuk, mi történt, tudnunk kell, Bethlen egyik politikai alapelve volt, hogy biztosítsák az ország belső nyugalomát és elkerüljék a polgárháborút. De minden áron? Bánffy élete árán is? Az ügy szélesebb politikai összefüggésekbe illeszkedik.

A fejedelemség belső nyugalomát Apafi kezdetben többirányú egyensúlypolitikával biztosította, Béccsel és a Portával egyaránt jó kapcsolatokat tartott. A bécsi érintkezést

Bánffy Dénes kolozsvári főkapitány tartotta kézben. A Wesselényi-szervezkedés megtorlása után, amikor Erdély befogadta a bujdosókat, ez az egyensúlypolitika már nem volt tartható tovább, s francia kezdeményezésre külpolitikai irányváltás történt, amelynek következtében majd megkötik a lengyel—francia—erdélyi szövetséget. Bethlen, aki 1664—1665-ben tárgyalt a bécsi és a velencei francia követekkel, a francia diplomáciai kapcsolat kulcsszemélyisége volt. Bánffy viszont nem ismerte fel a helyzetet, s fegyveres ellenállásra készült. Bethlen viszont mindent megtett, hogy ne robbanjon ki polgárháború. Jellemző, amit 1674. november 16-án írt Aranyoslónáról: „en mint keresztien haza Fia irtozván az ver ontastul meli akármikor is igen karos, de most az szegenj Magyar Nemzetnek, es abban vallasunkon leveo rendeknek szük voltara nezve ugyan megsirathatatlan, mivel a körniülottünk leveo hatalmas Nemzetekre nezveis, ez civile bellum szegeni Hazánknak nem egiebet, hanem utolso veszedelmet igir”. Elmondja, hogy az egész ország ellene fordult, insurgált ellene: „Istenert Vram gondold el Hazadnak keövetkezheto veszedelmet... edes Ania Erdelj magat meg alazo engedelmes Fianak meg tud kegielmezni.” Bánffy nem értette meg.

Helyzetfelismerő készségét tanítani kellene a politikatudományok egyetemén.

„Kidolgoztam a diplomatervezetet ... az eszközt, amivel hazám a kereszténység számára valamiképp megtartható lenne” — számol be a *Sudores et Cruces Nicolai comitis Bethlen* lapjain legsikeresebb politikai akciójáról. Kétségkívül a Diploma Leopoldinum néven ismert Habsburg—erdélyi megállapodás véghezvitele, a Diploma megszövegezése és a császári jóváhagyás kieszközlése Bethlen legegényibb vállalkozása volt. Az események ismereteseek. 1683-ban felmentik Bécset a török ostrom alól, és a Szent Liga, Velence, a Habsburg-birodalom és Lengyelország, majd Oroszország szövetsége visszafoglalja az oszmánok megszállta területeket. Erdély földrajzi helyzete miatt nem vállalhatta nyíltan a törökellenes szövetséget. De megkötötték a titkos megállapodást, és ennek feltételeit Erdély sokszorosan teljesítette. Pénzzel, élelemmel és téli szállással segítette a Szent Liga csapatait. Méltán mondhatjuk, erején felül áldozott a török kiűzése érdekében. A garanciák ellenére azonban megszállták a császári csapatok, a megállapodásokat nem tartották be, és félő volt, hogy az ország a nyers katonai erőszak áldozata lesz. 1690-ben azonban az oszmánok visszavágtak. Ostrom alá vették Belgrádot, Thököly betört Erdélybe, s Teleki Mihály holtan maradt a zernyesti csataterén. Bethlen csaknem a csatavesztés hírével együtt érkezett Bécsbe Erdély státusát újrafogalmazott tervezetével. Ezt a Habsburg-hatalom érdekszférájába került Erdélynek gazdasági, közigazgatási és művelődési önállóságát biztosító törvénytervezetét megtárgyalta a holland és az angol követtel és a Habsburg kormányzat néhány mértéktartó személyiségével, és benyújtotta a császárnak. Sikerét az alkalmas idő gyors kihasználásának köszönhette. 18 pontos tervezetét támogatta az angol, a holland és a brandenburgi követ, és elfogadta az udvar mindkét pártja, Kinsky és Strattmann csoportja. „Békességet viszek” — írta Bethlen Kővárról a Diplomával útban hazafelé.

A Diploma Leopoldinum Bethlen politikai alkotása. Sokszor megfogalmazta, hogy Erdély-helyzetét csakis sajátos belső viszonyainak ismeretében lehet békésen elrendezni. A 18 pont világosan és egyértelműen meghatározza az ország helyzetét a Habsburg-birodalom keretei között. Lipót császár ezzel a szerződéssel nem a fejedelem szuverenitását ismerte el, azt nem tudta volna Bethlen elfogadtatni, hanem az ország, autonómiáját messzemenően biztosította. Szavatolta az ország gazdasági, közigazgatási belső önállóságát, elismerte a szabad fejedelemválasztás jogát és a vallások szabad

gyakorlatát. Ez pedig az anyanyelvi műveltség, az iskolázás szabad gyakorlatának tárt volna ki széles kapukat Erdély valamennyi nemzete előtt.

Bethlen itt úgy fogta „nyakon a szerencsét”, használta ki „a jó konjunktúrát”, a kedvező alkalmat, ahogy Zrínyi tanította annak idején. Felismerte a lehetőséget, és gyorsan cselekedett. Átlátta a játéktér reális határait, mérlegelte a kockázatokat, egyeztetette a magukéval a Habsburg-dinasztia érdekeit, és józan kompromisszummal döntött. Egyben azonban tévedett. Szerette volna, ha az angol és holland mediációval jön létre ez a megállapodás, s mikor ezzel a kívánságával merev ellenállásba ütközött, elállt eredeti tervétől. A Diplomának tudtommal nem sikerült megteremteni a nemzetközi garanciát, amint szerette volna.

Bethlen politikusi arcélén talán a legrokonszenvesebb vonás, hogy minden kudarc és vereség ellenére soha nem adta fel célját, Erdély államiságának átmentését. Méltóbb, felkészültebb személyiség, mint ő, aligha lehetett volna a gubernátori méltóságra. Tudjuk, néhány szavazattöbbséggel a politikában járatlan, emberileg is esendő gróf Bánffy Györgyöt választották meg. Neki a kancellári tisztséggel kellett beérnie. Kedvezőtlen közegben próbálja érvényesíteni a fejedelemség érdekeit. Mindent megtesz és nem is sikertelenül az erdélyi politika angol—holland irányának kifejlesztése érdekében. Neki is része van benne, hogy a karlócai béketárgyalások idején az angol mediátor, William Paget konstantinápolyi követ messzemenően támogatja Erdély érdekeit. Megpróbálja elérni, hogy a fejedelemséget foglalják be a Habsburg—török békébe. Tudjuk, Bethlent mélyen megrázta, hogy a korábbi megállapodások ellenére Erdélyt kihagyták a török háborút lezáró békéből.

A kora újkori Európa politikai gyakorlatának alfája és ómegája a jólérsültség volt. A döntések értéke és érvényesíthetősége attól függött, hogy milyen ismeretek, milyen tájékoztatások birtokában hozták meg. Hírzárlat egy parancsuralmi rendszerben fél siker. Rabutin, Erdély császári főparancsnoka például rendszeresen kapta az újságokat Bécsből, de még saját tisztjeinek is megtiltotta, hogy egymással beszéljenek, mert még ellenőrizetlen híreket váltanának egymással.

Bethlen rendkívül jó hírhálózattal rendelkezett. Erdély valószínűleg egyik legjobb tájékozott politikusa volt. Máiig nyitott kérdés, hogy miért ment be Szébenbe, Rabutin császári generális csapdjába. Miért nem kapcsolódott II. Rákóczi Ferenc nagy vállalkozásához? A kérdés annál jogosabb, mert néhány jel arra mutat, hogy voltak kapcsolatai a mozgalom előkészítésének idején Rákóczival. Döntésének egyik magyarázata jólérsültségében lelhető fel.

Túl a hatvanon is élénk figyelemmel kísérte az európai eseményeket. Remek tömör híradásokban adta tovább az Európa távoli szegleteiben történeteket. Kik informálták, hogyan szerzett tudomást a világ híreiről? További kutatások feladata, hogy. választ adjanak erre. 1703. augusztus 12-én kelt levelében pontos képet ad a nemzetközi erőviszonyokról. „Urunk eö Felségenek Fegyvere mindenütt oda fel igen csudálatossan boldogult. A melly Hystoriaban is ritka példa, 30 Juný 11/m Hollandust 30/m Francia körül vött, és midönn azt gondolta, hogy csak fel fallya, az Isten emezeket ugy megsegítette, hogy rettenetesen meg verték a 30/m Francziát. A. Bavariai Elector Tirolisbol magais Paraszt Ember köntösbén szaladott el... Olasz Országbanis particularis Harczok igen szerencsések... A Badensis Herczeg az Imperium nagy Hadával a Franczai király az Imperiumba bé jött Hadát igen erőssen megh szorította egy nihány felöli.” S ugyanakkor

a hazai dolgokról is első kézből értesül. Erdélyben elsők között olvasta Rákóczi brezani kiáltványát, és ismerte az udvar riadalmát is. „Nékem Bécsből azt írják hogy eő Felsege egy milliot engedett el Magjar Országnakaz idei Quantumba, ebből már Máramarosra is szép könnyebség háromlik, és nékem erre nézve a tetczvik.”

Az öregedő Bethlen még emlékezett Thököly kérészetű fejedelemségére, talán azt is tudta, hogy Erdélyre Thököly tart igényt. Látta, hogy a felkelők különböző csoportjait nincs aki összefogja, Rabutin nyolcezer főnyi haderőnek parancsol. Mégis, amikor az erdélyi főnemességgel együtt bement Szebenbe, nem számított rá, hogy szabadságát soha többé nem nyeri vissza.

Bízott benne, hogy a háború rászorítja a császári udvart és az európai hatalmakat, hogy tárgyalásokkal rendezzék Erdély ügyét. Röpiratot készít. Nemzetközi garanciákkal véli biztosítani Erdély békességét, a Bethlen Gábor idejebeli állapotokat. Protestáns fejedelem kormányozná Erdélyt, s „az ország belső állapotja, mely a népre nézendő, úgymint vallások, törvények, privilégiumok, szabadságok végezetre minden ecclezsiai és külső dolgok maradjanak a régi állapotban”. Az *Olajágot viselő Noe Galambja, avagy a magyarországi és az erdélyi gyulladásnak eloltása...* című béketervezetében együtt kívánja megoldani a két haza ügyeit. Művét a császárnak, Anna angol királynőnek és a keresztény uralkodóknak, republikáknak, népeknek és nemzeteknek ajánlotta. Sikerült Szebenből kicsempésztetnie, Hollandiában kinyomtatattania, de célját, hogy Európa összefogva biztosítsa a fejedelemség jövőjét, nem érte el.

Mégsem állíthatjuk, hogy hatástalan maradt. Rákóczi és kormányzó testülete ugyanúgy, mint Bethlen, nemzetközi garanciával vélte elrendezhetőnek a Magyarország és a Habsburg-dinasztia viszonyát. 1706-ban a nagyszombati béketárgyalásokon meg is jelentek a holland és angol mediátorok, s 1710 őszén, amikor Rákóczi angol, holland és porosz garanciákban bízva megindítja a háborút lezáró tárgyalásokat, Anna királynő elküldi Bécsbe különmegbízottját.

Szerencsés történésznek mondhatom magam, mert még ismertem Kelemen Lajost. Emlékszem, 1957 telén beszélgetéseink során azt mondta, hogy Bethlen Miklós fogságáról Wesselényi István naplója nélkül semmit sem tudunk. Azóta ezt a naplót Magyar András és Demény Lajos kiadta. Erdély kancellárja szebeni rabságában mintha a térség jövőjét élte volna végig. Szűk cellájában nem volt levegője, háromszor vette tudomásul, hogy halálra ítélték, ágya mellett éjjel-nappal fegyveres őrök álltak, betegségek gyötörték, és családtagjait, noha ott voltak Szebenben, nem engedték be hozzá.

A szatmári megegyezés idején már három éve bécsi rab, s 1711 májusa után a tömlöcöt internáltságra változtatták.

Itt készítette el pályája mérlegét. Mérhetetlen önváddal fogalmazta meg az 53. zsoltár parafrázisát: „megevők ezt a népet mint a kenyeret és megemésztők teljességgel, mert aki miközöttünk legjobb, olyan mint a tövis és aki a legigazabb, olyan mint a tövis vagy a csipkebokor. Sőt magunk is adánk evvel a sokszínű formájú gonoszságinkkal egyrésről utat, okot és alkalmatosságot az idegen nemzetnek ... az egész hazánk állapotjának a felfordítására: és hogy a mű gonosz példánkra nézve ő is a népnek megemésztésében annál bátrabban és mohóbban előmenne és a nép maga s hazája megmaradásáról éppen kétségben esék.”

Államférfiú habitusának ez a szigorú felelősségtudat, idővel öngyötrő lelkiismeret talán leglényegesebb meghatározója.

Bethlen Miklós és a református egyház¹

Az önálló erdélyi fejedelemség utolsó évtizedeinek markáns politikusát, a világfordulásban a régi értékeket és szabadságokat menteni és körülbástyázni igyekvő államférfit, a páratlan tollú emlékirót tiszteljük Bethlen Miklósban. Születésének 350. évfordulóján életművének egyik kevésbé ismert részét, a református egyházban folytatott munkálkodását szeretnénk áttekinteni. Túl az évforduló nyújtotta alkalmon, azért is indokoltnak érezzük e számbevételt, mivel a régebbi, ámde ma is közkézen forgó egyháztörténeti munkák túlzottan negatív színben tüntetik fel Bethlen patrónusi-főgondnoki működését, az utóbbi évtizedek történetkutatása pedig kerülte e téma részletesebb taglalását.

Már előljáróban ide kívánczok az a megállapítás, amelyre áttekintésünk során folyamatosan figyelniünk kell, hogy a református egyház és Bethlen Miklós viszonya élő, szerves, családi, anya és fiú kapcsolatához hasonlítható. Ez az alapja Bethlen kancellár mindenféle egyházi tevékenységének. A jóra való buzdításban, a példaadásban, a reformata ecclesia „hidegségének”, mulasztásainak jobbító szándékú ostromozásában, saját maga és közössége bűneinek biblikus hangú előszámlálásában mind-mind e fiúi féltő szeretet munkál. Alapja az élő hit, a Szentírásra alapozott mély és erős egyéni meggyőződés, amely egész egyházi tevékenységét kora társadalmi közvéleményének igényein túl is hitelessé teszi. Kivételesen hosszúra nyúlt életpályájának minden szakasza és sokágú közéleti munkásságának minden vetülete ezt az élő és tevékenységre sarkalló hitet tükrözi. Ha csupán írói működésének fennmaradt, több kötetet kitevő emlékeit tekintjük, érvényes e megállapítás mind röpirataira, mind öregkorában papírra vetett *Önéletírására és Imádságoskönyvére*, mind pedig hatalmas levelezésére.

Egész életét, politikai és egyházi tevékenységét meghatározó keresztyén világnézete neveltetése során alakult ki, a családi hagyományoknak és sugalló erejű tanítómestereinek (Keresztúri Pál és főként Apáczai Csere János) egymást erősítő hatására. Nagyszabású nyugat-európai tanulmányútja (Németország, Hollandia, Anglia, Franciaország) tovább erősítette puritánus világfelfogását, anélkül hogy a vallásos türelmetlenség felé sodródott volna. Amint egy frissiben megjelent tanulmány megállapítja, „vallásos világképét és műveltségét az összetettség” jellemzi; Hollandiában teológiai és bölcséleti pluralizmust tapasztalt, ehhez hasonlóan az erdélyi református egyházban is egymás mellett létezett az orthodoxia és a puritanizmus.²

Épp e két irányzat közötti békétlenség eloszlatásához kötődik Bethlen első egyházi felépése. Házassága (1668 június) után nemsokára gondnokká választották a három idősebb főgondnok, Bethlen János, Bánffy Zsigmond és Bethlen Farkas mellé.³ Ilyen minőségben vett részt az 1671. október 3-i gyulafehérvári gyűlésen, amelyre Apafi fejedelem hívta össze a református egyház lelkesi és világi elöljáróit „a presbitérium megrázogatása” végett. Ez alkalommal a külön ülésező világiak és egyháziak az

¹ 1992. október 3-án az Erdélyi Református Egyházkerület és az Erdélyi Múzeum-Egyesület által rendezett tudományos ülészen elhangzott előadás.

² Kósa László: *Az istenes, bibliaolvasó Bethlen Miklós*. Protestáns Szemle 1992. 3. sz. 180.

³ *Bethlen Miklós élete leírása magától*. (V. Windisch Éva kiad.) Bp. 1980. 664. (Rövidítése: BMÖn)

episzkopális és presbiteriánus elvek gyakorlatba ültetésében jó kompromisszumra jutottak, legfontosabb lévén az egység és béke fenntartása.⁴

Hathatósabban nyilvánult meg a református főurak, köztük Bethlen Miklós pozitív befolyása a két évvel később megtartott nevezetes radnóti vegyes zsinat alkalmával, amikor a fehérvári, enyedi és kolozsvári kollégiumok professzorai, Dézsi Márton, Csernátoni Pál és Pataki István meg Hunyadi Pál lelkész coccejánus teológiai felfogása és karteziánus filozófiája kerül vizsgálószék elé. A fejedelem jelenlétében tanácskozó világi főurak jelentősen mérsékeltek az egyháziaktól kiszabott büntetést, és a vádlottak megtarthatták katedrájukat. „Az Isten, az igaz ügy, az én apám [Bethlen János kancellár], Bánffy Dienes és Kapi György autoritassa és Kovásznai Péter püspök moderatioja tarták meg, hogy a professzorságból ki nem veték őket; Csernátonit az atyám, Dézsit Kapi, Patakit Bánffy Dienes protegálta, kiki alumnusát” — írja önéletírásában Bethlen. „Tudja Isten, mennyit fáradtam ekkor ebben” — teszi még hozzá, nem részletezve a maga békéltető szerepét.⁵

Az 1670-nel kezdődő évtized sok-sok megpróbáltatást hozott a „másik magyar haza” protestáns egyházainak, amikor a református fejedelmet uraló Erdély menedékként szolgált az üldözött lelképásztoroknak. Védelmükre, a lázítás vádjának cáfolatául írta Bethlen 1675 januárjában *Epistola ad Ministros Exules*, a száműzött lelképásztorokhoz intézett terjedelmes levelét, amely a két évvel később írt hasonló tárgyú röpirat, az *Apologia Ministrorum Evangelicorum Hungariae* (Magyarországi evangélikus lelképásztorok védelme) függelékeként jelent meg nyomtatásban Kolozsvárott 1677-ben. E kettős művel célját, a hazai és külföldi közvélemény tájékoztatását elérte, a száműzött prédikátorokhoz írott levele például egy holland kiadványban újra nyomdafestéket látott.⁶

Teljes fegyverzetben lép elének ezekben az írásokban az egyházi tisztsége szerint ekkor még csak kollégiumi kurátor Bethlen Miklós, aki anyaszentegyháza érdekében nemcsak társadalmi tekintélyét volt kész latba vetni, de író tollát is munkába állította. Ehhez szorosan kapcsolódva megfigyelhetjük az erdélyi könyvkiadás programszerű támogatását, ami a Misztótfalusi Kis Miklóshoz fűződő kapcsolatából bontakozik ki.

Kissé előreugorva az időben, úgy tűnik, 1685 körül írhatta Bethlen a Németalföldön nyomdász mesterséget tanuló Kis Miklósnak az ismert biztató sorokat: „Csak lopd el Hollandiának mesterségeit és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát, míg mind nekem, mind neked egy-egy tonna aranyunk lesz.”⁷ Hosszas elemzést is megbírna ez a mondat, itt csak a munkáját hivatásszerűen végző, azt művészi szintre emelő mester társadalmi konvenciókon túlnövő megbecsülését érdemes kiemelni. A „tonna arany” emlegetések Bethlenből nyilván nem a „kiforró kalmárvér” beszélt, hanem messze néző és folyamatosan ébren tartott pedagógiai-népnevelői programjába kívánta beilleszteni a bő számú és olcsó könyveket ígérő Misztótfalusi itthoni tevékenységét. Hogy az erdélyi főúr pártfogása nem szalmaláng volt csupán, azt Kis Miklós hazatértekor tapasztalhatta, amikor a Lengyelországban feltartóztatott könyvesládái ügyében Bethlen személyesen is közbenjárt Kassán, és Teleki Mihályt is mozgósította. Ugyancsak Bethlentől kaphatta Misztótfalusi Kis azt a józan helyzetfelismerést tükröző jó tanácsot, hogy kolozsvári nyomdaműhelye

⁴ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. Bp. 1904. II. 287, IV. 205; Koncz József: *Egyháztörténeti adalékok*. Protestáns Közlöny 1894. 182—183.

⁵ BMÖn 665. L. még Pokoly: *i.m.* II. 287—288; Zoványi Jenő: *A coccejánus története*. Bp. 1890. 131—133.

⁶ RMK II. 1400; *Bethlen Miklós levelei* (Jankovics József kiad.) Bp. 1987. I. 89. II. 1159—1180. (Rövidítése: BMLév)

⁷ *Erdélyi fények. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. (Jakó Zsigmond kiad.) Buk. 1974. 241.

mellé még egy kis mezei gazdaságot is ragasszon, mert másként „el nem élhet”.⁸ Láttam már ekkor a kancellár, hogy az 1690-es évek Erdélye igen messze esik Hollandiától.

Amikor az európai hírű nyomdaművészen beteljesedett szomorú sorsa, Bethlen az egyháza számára szinte pótolhatatlan személyiség sajnálatán túl azon igyekezett, hogy bár szerszám- és betűhagyatéka kerülhessen az eklézsia tulajdonába, a közösség hasznára. Önéletírásában igen érzékletesen örökítette meg az ezt tárgyaló fokonzisztórium gyűlést: „A gubernátor beteges lévén, gyűlénk consistoriumba Nalácsi István házához [Gyulafehérvárott], én praesideáltam és proponáltam, hogy ha kinek Isten szívet alamizsnálkodásra indítja, ihol a hely és üdeje. Jaj, Isten, Isten! micsoda rettenetes hallgatás; ha az Úr Jézus Krisztus effátát nem mond és mint Lídiának a szívet meg nem nyitja, ki őt, ki hat forintot, ugyan nagy csuda, ha ki tizenöt vagy huszat ígirt”, holott az értékes hagyaték kiváltásához 3000 forint kellett volna. Bethlen kancellár kemény szavakkal pirogatta meg a gyengén adakozó főrendeket: „Lelkem Uraim! Talán azt gondolja kegyelmetek, hogy az ilyen nemadás, ez a hidegség nem bűn? bizony sok ifjú paráznságánál ... nagyobb bűn ez: nem adni, ha kinek vagyon; mert ... ez megfontolt rosszindulatból és Isten és az ő evangéliuma iránti hálátlanságból történik.”⁹ E két, rangját és társadalmi helyzetét tekintve különböző, de világnézetre és életfelfogásra oly hasonlatos egyéniség kapcsolatának felvázolása Bethlen Miklósnak a konvenciókon túllépő egyházi „káderpolitikájára” is vet némi fényt.

De térjünk vissza Bethlen gondnoki működésére, az 1670-es évekre, amikor társaival, Macskási Boldizsárral és Keresztesi Sámuellel együtt vállaira vette az Enyedre települt Academicum Collegium ügyes-bajos dolgait. Az akkori rend szerint egyházi személyként az egyik professzor, Csengeri István és a püspök vett még részt kurátorként szellemi és anyagi ügyeinek intézésében. Ebben az együttesben Bethlen egyforma buzgalommal ügyelt a vagyonkezelésre, az alkalmas professzorok kiválasztására meg a kollégium tekintélyének és autonómiájának megóvására, még a fejedelemmel szemben is. Csernátoni Pál halálakor, 1679-ben figyelmeztette Telekit, hogy az új professzor kinevezésekor „legyenek vigyázásban, valamint az Udvar a Curatorok híre nélkül ne elegyítse abba magát, Ecclesiánk és Scholáinkra nézve nem lévén az olyan igen jó példa”. „Bethlen Miklós különben nemcsak az enyedi kollégium ügyeit érezte a sajátjának — állapítja meg Jankovics József —, éppúgy szíven viselte a székelyudvarhelyi és a kolozsvári iskola érdekeit.”¹⁰ Az előbbi épp az édesapja, Bethlen János még 1670-ben tett 1000 aranyas adománya segítségével indult el a kollégiummá fejlődés útján, Miklós pedig féltékenyen ügyelt a kamatra kiadott összeg biztonságára, „meg mentvén azt az szegény Scholát az rettenetes kártól, mely ha megesik rajta, egészen falba romol az a Schola az ördögnek és az Papistáknak nagy örömére”. Az udvarhelyi kollégium gondnokságát az 1690-es évekig látta el, működéséről Önéletírásában is megemlékezett.¹¹

Az 1680-as évek elején a sajátos erdélyi egyházkormányzati formának tekinthető lelkészi-világi vegyes gyűlés lassan intézményes jelleget kapott. 1682 decemberében Bethlen és említett két kurátortársa mellé még két főúr került, az egyházi rendből pedig a püspök és négy tekintélyes prédikátor egészítette ki tíztagúra a gondnoki tanácsot.¹² A végleges döntés jogát azonban a fejedelem és a református tanácsurak maguknak tartották

⁸ Uo. 213; BMLev I. 420.

⁹ BMÖn 890—891.

¹⁰ BMLev I. 37, 345.

¹¹ Uo. 247; BMÖn 669.

¹² Pokoly: *i.m.* IV. 208—209, 227.

fenn. Ebben a szervezetben emelkedett Bethlen Miklós a gondnoki kar legtekintélyesebb tagjává, míg 1689-ben bekerülve a fejedelmi tanácsba, főgondnoki címet kapott. Mindez nem akadályozta meg abban, hogy az 1684-es, Radnóton elhatározott egyházi érdekű gyűjtés egyik adakozóját így nyugtázza: „ökegyelmét jelen soraimmal nyugtatom, Isten ő felsége pedig nyugtassa amaz nagy napon. Ezen collectának fölszedésére rendeltetett egyik méltatlan curator Bethlen Miklós.”¹³ Az akkoriban közhelyként használt „méltatlan” jelzőt esetében nem üres szóvirágnak, inkább az élő lelkiismeret apró jelének érezzük.

Gondnoki tevékenységének levelezésében fennmaradt emlékei arról tanúskodnak, hogy az enyedi kollégium mind anyagi, mind szellemi előmenetelét állandóan figyelemmel kísérte és részletes utasításaival segítette. „Az oeconomiára kegyelmeknek legyen szorgalmatos nagy gondja” — írta 1687-ben a vicekurátoroknak, egyben a tanulóifjúság anyagi ösztönzésére is felhívta a figyelmüket: „A deákoknak kegyelmek csak annyi praebendát adjon, amennyin vannak és amint tanulnak, többet ne.”¹⁴ Levelei olvastán az is kiderül, hogy gondnoksága folyamán mind világi kurátortársaival, mind a püspökkel szoros kapcsolatot tartott, és a fontosabb döntéseket, vagy személyes tárgyalások, vagy gyors levélváltások nyomán, közösen hozták.

Az Apafi fejedelemségének utolsó évtizedében intézményesült református Főkonzisztórium jelentősége az 1690-es évtizedben, a Habsburg-uralom első erdélyi berendezkedésekor mutatkozott meg a maga teljességében, amikor a református egyház elveszítette vezető pozícióját, védekező helyzetbe került az előretörő katolicizmussal szemben. A Főkonzisztóriumba tömörült református főurak egyúttal a legmagasabb országos tisztségeket viselték (Bánffy György gubernátor, Bethlen Miklós kancellár), és együttesük a fejedelem egyházigazgatási jogkörét megörökölve a védekezésben jelentős sikereket érhetett el. Apor István kincstartó például a különböző egyházközségeknek járó kamarai jövedelmeket igyekezett megnyirbálni, a Főkonzisztóriumnak azonban részben sikerült megóvnia a korábbi fejedelmi adományokon alapuló jogokat. Bethlen 1697 szeptemberében figyelmeztette konzisztóriumi társát, Bánffy gubernátort, hogy Apor megint késedelmeskedik a lelkészeknek járó dézsmanegyed kiadásával, és a kincstartónak is írt ez ügyben: „A mi papjainknak ha kegyelmed kiadatja búzájokat, bizony mindnyájunkot obligál; nincsen olyan kevés, hogy Istené ki ne teljék.”¹⁵ Hasonló gondjai voltak a református egyháznak a sóaknákról járandó jövedelmekkel is; ezek a veszélyek késztették arra Bethlen kancellárt, hogy két ízben is (1691-ben és 1697-ben) számba vétesse és rendeztesse a közegyház jogbiztosító okleveleit és pénzügyi kötelezvényeit. Maga is elszámolt 1691. december 14-én a Főkonzisztórium megbízottjai előtt az 1686-os radnóti collecta alkalmával begyűlt pénz kezeléséről.¹⁶

Ami a reformata ecclesia vagyoni ügyeit illeti, Erdély változása épp ezen a téren okozta a legtöbb gondot, mivel a megcsappant kamarai jövedelmek miatt elszegényedett papság meg az ingatlan birtokokkal nem rendelkező gyulaféhevári kollégium fenntartása mind a kurátorok kezén lévő közpénztárra hárult. Ennek gyarapítása végett többször is

¹³ Magyar Országos Levéltár. Bethleni Bethlen-család levéltára P 1952 Bethlen Miklós iratai. 1. tétel 1688. nov. 7.

¹⁴ BMLev I. 387, 393.

¹⁵ Uo. I. 577, 579.

¹⁶ Jakó Zsigmond: *A levéltárvédelem útja az erdélyi reformátusok körében.* = *Írás, könyv, értelmiség.* Buk. 1976. 108; Pokoly: *i.m.* V. 70; Bethlen említi az elszámolást 1715. dec. 21-i följegyzésében: Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban, Törzsgyűjtemény 1715.

gyűjtést indítottak a Főkonzisztórium tagjai, de Bánffy gubernátoron, Bethlen kancelláron meg Keresztesi Sámuel tanácsúron kívül alig akadt jókedvű adakozó.

Ebben a helyzetben kezdeményezte Bethlen Miklós az 1684-ben Amszterdamba átutalt, annak idején a Biblia hollandiai kiadására szánt 11 523 forintnyi tőkepénz hazahozatalát, hogy itthon kamatra kiadva a jövedelem gyorsabban felhasználható legyen az egyház szükségleteire. Bizalmatlan gondnoktársai azonban, maguk mellé állítva a pénzkezelésből magát kirekesztettnek érző papságot, számadásra vonták 1697 áprilisában. Hosszadalmas írásbeli és szóbeli viták után megkapta a felmentvényt, de az eljárásban főként azt sérelmezte, hogy ellenfelei egyháza előjáróit is belevonták az ellene ekkoriban megindított vizsgálatokba.¹⁷ Mind *Sudores et cruces...* című latin emlékiratában, mind *Imádságoskönyvében* rögzítette ezt a számára rossz emlékű felelősségrevonást: „mint egy gonosz, lopó szolgát rossz hírbe keverének, noha mi szükség volna arra? Nem adtam vala-e én számot, noha nem tartoztam volna véle? Nem magam kértem-é, vegyék rendbe az ecclesia és collegium pénzét, leveleit? Te tudod, Isten! hogy én a te ládádba ... nemhogy kárt tettem volna, de hogyha lehetett volna, egy pénzt tízzé, százra tettem volna, és az én erőtlenségemhez képest csekély értékemmel is segítettem volna.”¹⁸ Az imádság intimitásában leírt szavakat az utókor valóságfeltáró történészei ma már vita nélkül hitelesítik.

Egyházi tevékenységének legaktívabb időszakát kétségtelenül az itt tárgyalt, 1691-gyel kezdődő tizenhárom év jelentette. Akár a négy bevett vallás képviselőivel kell tárgyalni a lipóti diploma egyházügyi pontjainak értelmezéséről, akár a kolozsvári kollégium és egyházköztség zavaros vagyoni ügyeit kell tisztába tenni, akár az irigyeitől üldözött Misztótfalusinak kell kissé későn jövő elégtételt adni — a reformatum supremum consistorium fő tanácsadója mindig Bethlen Miklós, aki szükség esetén a tanács jegyzőjének tisztében is forogtatja a pennát.¹⁹ A kancellár-főgondnok meghatározó szerepét a döntéshozatalban a nem sokkal később élő történetíró, Bod Péter is érzékelt: a papmarasztást szabályozó, 1700-ban hozott főkonzisztórium határozat elemzésekor megjegyzi, hogy „a Bethlen Miklós uram indításából” született ez a lelkészek számára kedvező döntés.²⁰

Közeleti tekintélyét és széles körű személyes kapcsolatait gyakran latba vetette Bethlen egyháza érdekeinek védelmében. 1702-es bécsi utazásakor a református lelkészek dézsmá- és egyéb fizetéshátralékairól tárgyalt Seeau kamarai tanácsossal, de munkája sikerét veszélyeztette, hogy Erdélyből csak hiányos restantia-jegyzéket kapott. Éles hangon rótt fel Veszprémi István püspöknek e hanyagságot: „csudálkozom én kegyelmeteken, édes Püspök uram, micsoda maga javára való gondviseletlenséggel látogatta meg Isten kegyelmeteket közönségesen”, ugyanakkor kifejtette azt a gondolatát, hogy a református egyháznak nagy szüksége lenne Bécsben egy befolyásos és lelkes ügyvivőre, aki a sérelmek orvoslásában közbenjárna: „ha volna kinek agalni itt az mi dolgunkat, bizony nem félténém én Erdélyben a Religiokat és az Ecclesiákat.”²¹

¹⁷ Pokoly: *i.m.* IV. 232—233; A Kolozsvári Ref. Egyházköztség levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában. Fasc. X. litt. B nro 10, litt. D nro 30.

¹⁸ Bethlen Miklós *Imádságoskönyve*. BMÖn 992; *Sudores et cruces Nicolai comitis Bethlen*. BMLev II. 1211.

¹⁹ Kolozsvári Ref. Egyházköztség Levéltára Fasc. X litt. A nro 18, litt. B nro 3; Jakó: *Erdélyi fények...* 356.

²⁰ Bod Péter: *Smyrnai szent Polikárpus, avagy ... erdélyi református püspököknek historiájok*. [Enyed] 1766. 148.

²¹ BMLev II. 915—916.

Ugyanezt a bécsi utazást használta fel Bethlen arra, hogy az erdélyi diákok poroszországi ösztöndíjait szaporítsa. Pápai Páriz Ferenc enyedi professzor és Daniel Ernest Jablonski berlini udvari prédikátor kapcsolatának jó gyümölcseül 1696-tól fogva két-két enyedi diák kapott ösztöndíjat az oderafrankfurti egyetemen, ez most Bethlennek a bécsi porosz követtel folytatott tárgyalásai során úgy módosult, hogy mindegyik poroszországi akadémia befogad három-négy erdélyi peregrinust három esztendőre.²²

1703 őszén a Rákóczi-szabadságharc futótűzszerű erdélyi elterjedésével a gubernium tagjai Rabutin generális parancsára Szebenbe költöztek, tisztos katonai őrizet alá. Ezzel a Főkonzisztórium egyházigazgatási szerepe és befolyása szinte semmivé vált, hiszen Veszprémi István püspök Gyulafehérvárott maradt, a tudományok féltett tárháza, az enyedi kollégium pedig kerítetlen városban állott a kuruc-labanc portyázások kényekedvére. Próbálta ugyan Bethlen Enyedet védeni segítségkéréssel és Rabutinnál való közbenjárással, de hiába.²³ A kollégium 1704-es pusztulása volt az utolsó csepp a pohárban: „a haza és proxime Enyed romlása, kit bizony mint egy gyermekemet úgy megsirattam, indíta a *Noé galambja* megírására” — vallja az öregedő kancellár önéletrészében.²⁴ Közismert, hogy ez a röpirat volt a kiváltó oka felségárulási perének és szebeni, majd bécsi életfogytiglani fogságának.

Mint a rodostói Rákóczi és Mikes előképe, a császárvárosban napjait morzsoló rab úr sűrű levelezéssel tartott kapcsolatot családtagjaival, egyházának előjáróihoz azonban csak három levéllel fordult. 1709-ben Veszprémi püspöktől udvari prédikátort kért felesége számára, egyúttal pedig felrótta az erdélyi anyaszentegyháznak, hogy a lelkész rend egyetlen könyörgő levelet sem írt az udvarhoz szabadulása érdekében: „Hát az királynak nem szabad-é egy egész Reformata Ecclesiának könyörgeni ilyen tagjáért (mi bizony nem voltam én Fattyá, hanem merem mondani Attya az erdélyi Ecclesiáknak, Ministeriumoknak és Scholáknak). Nem meri, nem akarja a Secularis Fő Rend, lelke rajta! Az Ecclesiasticus és Scholasticus Ordo miért nem követheti el? Istennek és az királynak szabad könyörgeni.” Levelében a Főkonzisztórium újjáalakulására is reflektált, és mindjárt olyan feladat megoldását ajánlotta, amelyben maga is részt vehetne: „miért nem kezdi el kegyelmek az Ecclesiasticum Beneficiumok sollicitatioját, az hol el hadták, írtam én Teleki [László] és Bethlen László uraméknak felőle: én Tarczali [Zsigmond], Szentkereszti [András] uramék által segíteném az mint lehetne.”²⁵

Vejenek, Teleki Sándornak, az enyedi kollégium főgondnokának írt bécsi leveleiben gyakran előfordulnak az egyház ügyes-bajos dolgai. 1711. május 2-án Bethlen a kollégium vagyoni helyzetét tisztázza, felhíva veje figyelmét arra is, hogy a szász universitasnak kölcsönadott tőke kamataiból illendően részesítsék a gyulafehérvár—sárospataki kollégiumot is.²⁶

Ugyane témát, az egyház vagyoni helyzetét tárgyalja a „vén rab úr” 1712. február 24-én kelt, az „erdélyi szent keresztyén Reformatum Consistoriumhoz” intézett levele. Négy pontban részletezi a szász városoknak kölcsönzött 33 240 forint eredetét és rendeltetését, leszögezve, hogy a jövedelem nagyobb része az enyedi kollégiumot illeti. Azt a balvélekedést igyekszik helyesbíteni, hogy „a Fiscalitasból ez előtt járt beneficiumok” elvé-

²² Pápai Páriz Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak.* (Nagy Géza kiad.) Buk. 1977. 73—75; BMLev II. 917.

²³ Nagy Géza: *i.m.* 482—483; BMÖn 969—971.

²⁴ BMÖn 979.

²⁵ BMLev II. 1021—1023.

²⁶ Uo. 1033—1034.

telével megrövidített papságot kellene inkább segíteni e pénzforrásból. Általánosabb elvi síkra emelve a kérdést kifejti, hogy fölösleges ellentétet szítani a lelkészek és az iskolák között: „a Ministerium és a Collegium vagy Schola az Ecclesia két keze, mindenik az Ecclesia szolgálja, egyik a Templomba pro adultis, másik a Scholaba pro juventute”. Ebben a helyzetben pedig a kollégiumnak van nagyobb szüksége a közegyház anyagi támogatására, mivel nincsenek privatus patrónusai, mint az egyházközségeknek. Érvelésében fölhasználja Apáczai szellemiségének jegyében kimunkált, Önéletírásában is rögzített pedagógiai elveit, mintegy okulásul a nála nemzedékekkel fiatalabb főkonzisztórium tagok számára: „Nemde nem a Schola-é a Ministerium szülő s nevelő anyja? Deákból létszen a pap. Sőt a Schola szüli a királyokat, fejedelmeket, bírákat, polgárokat etc. Miért van annyi bolond vagy lator János? Azért mert a Scholából kevés jó Jancsi megyen ki. Hányadik ember az, aki csak a templomban tanulja meg ügyibe az Istent, bizonyítja a község ostobasága, barom élete. Melynek oka a magyar Scholák nemléte.”²⁷

Az iskolák iránti kurátori felelősségérzete különben Veszprémi püspökhöz írott levelének egyik erős érzelmi fűtöttségű bekezdésében is tükröződik: „Az Istenért ne hagyja kegyelmek az Scholákat, nevezetesen az Fejérvári ne dissipálódják. Ó, ha Isten megadta, hogy akarhassak, bár csak megadná, hogy végre is hajtsam!”²⁸

Bethlen hitét, elhivatottság-érzését nem törte meg a hosszas rabság, sorsát küldetésként fogta fel. Bécsi leveleinek gyakori záró fordulatát („vén rab Attyafia”) a Főkonzisztóriumhoz írott levélben e hivatástudattól, Pál apostol sorsával való azonosulástól vezéreltetve bővítette ki: „Kegyelmekért imádkozó szolga társa, szolgálja és vén Attyafia az Úrban, Bethlen Miklós, kegyelmekért a Christus rabja.”

Halála előtt egy évvel Bethlen még egyszer visszatért az erdélyi református egyház pénzügyeire, családja számára tisztázta kurátori működését. 1715 márciusában felkérte magához az erre vonatkozó iratok másolatát, ezek alapján pedig december 21-én részletes, sajnos csak csonkán fennmaradt följegyzést készített 1691-es és 1697-es elszámolásairól és az akkor kapott felmentvényekről. Láthatólag azt az egyházi körökben elterjedt vádat igyekezett megcáfolni, hogy hűtlenül kezelte volna az erdélyi anyaszentegyház pénzét. Emberi gyarlóságát elismerve, de a jól végzett munka tudatával állapítja meg: „Senki conventiós, fizetést vevő reversalisos szám adó szolgálja nem voltam. Azok nélkül szolgáltam, te tudod Isten, mint, bocsásd meg bűnömet. ... Ez után sem tartozik az én maradékom senkinekis számadással, ha nem tudom mit mondanak is.”²⁹

A Bécsben elhunyt agg főkurátor életművének XVIII. századi hazai értékelésében is felbukkan az említett vád. Hermányi Dienes József bizonyára kortársai egy részének véleményét foglalta írásba, amikor 1760-ban papírra vetett *Az erdélyi református püspökök élete* című munkájában a bethlenszentmiklósi kastély és a Bethlen-család grófi címének költségeit egyházi eredetűnek állította. Műve nyomtatásban nem jelent meg, de kézíratos másolatai Erdély-szerte terjedtek. Azonban korántsem vált egyeduralgolóvá e balvélekedés. Bethlen Miklós *Önéletírásának* másolatai szintén közkézen forogtak, Hermányi kortársa, Bod Péter pedig történeti munkáiban érdemeihez képest méltatta a nagyhírű főkurátort, „Erdélyi Solon”-nak nevezve őt.³⁰

²⁷ Uo. I. 33, II. 1051 — 1054. A levél másik, csupán aláírásában autográf példánya az Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltárában található 8/1712 jelzet alatt (az Erdélyi Ref. Egyházközség Gyűjtőlevéltárában).

²⁸ BMLév II. 1022.

²⁹ Uo. 1114; „Ecclesia vagy Collegium penzeröl” című följegyzése, melynek csak első íve maradt fenn — I. a 15. jegyzet.

³⁰ Pokoly: *i.m.* IV. 233; Gyenis Vilmos: *Hermányi Dienes József*. Bp. 1991. 98; Bod Péter: *Magyar Athenas*. Nagyenyed 1766. 38—41.

Varga Árpád

Benkő Ferenc

Több alkalommal és többféle szempontból méltatta az utókor Benkő Ferenc pedagógiai érdemeit, ásványtani, természetrajzi, földrajzi kutatásait és elért eredményeit.

A következőkben az első magyar nyelvű ásványtan írójának, a magyar ásványtani nyelv megteremtőjének, a nagyenyedi kollégium egykori sokoldalú tanárának az eddigieknél teljesebb életrajza összeállítására vállalkozunk.¹

Benkő Ferenc családja háromszéki székely származású volt², édesapja bizonyára lelkipásztorként került Magyarlaposra. Itt született 1745 januárjában Benkő Ferenc. Gyermekeveiről szinte semmit nem tudunk, ő maga sem írt róla. Csak Baritz János említette a Benkő temetésén mondott gyászbeszédében, hogy „szüléji jó idején kezdték ötöt az ott lévő oskolában taníttatni”.³ 1759-től a nagyenyedi kollégium diákja, majd az alsóbb osztályok elvégzése után, 1764-ben tógátus lett.⁴

1776-ban nyílt először alkalma arra, hogy itthoni tanulmányait külföldi főiskolákon elmélyítse. Az ő korában (pontosabban már 1766-tól) a külföldi akadémiákra csak három helyen: Nagyenyeden, Kolozsvárt és Marosvásárhelyt sikeresen letett vizsga után engedték ki az ifjakat.⁵ Benkő 1776 januárjában jelentkezett két társával az akadémiai vizsgára, amelynek eredményéről a vizsgáztatók értesítették a Főkonzisztóriumot. 1776. január 28-án Nagyenyeden kelt Kovács József, Szegedi József és Körösi György professzorok bizonyoságlevele arról, hogy Benkő Ferenc, Csernátoni Sámuel és Szerentsi István letette a kötelező vizsgát. A tantárgyak a következők voltak: teológia, filozófia, antikvitás, nyelvek.⁶ 1776. január 31-én a kolozsvári tanárok (Tsomós Mihály, Pataki Sámuel, Bodoki József és Szatmári Pap Mihály), majd 1776. február 3-án a marosvásárhelyiek (Intze István, Kovásznai Sándor és Basa István) írtak hasonló bizonyítványt.⁷ Mindhárom bizonyoságlevél főleg Csernátonit és Szerentsit dicsérte, de Benkőt sem kicsinyelte le. Első külföldi útjáról keveset tudunk. Bázelen tanult⁸, de sem erről, sem utazásáról semmiféle részletet, még csak utalást sem találunk eddig fellelt iratai között.

Talán már kiutazása előtt elhatározta, hogy egyházi pályára lép, mert — Baritz szavaival élve — „szegény legény volt”.⁹ Hazajövele után bizonyára valamelyik kisebb

¹ A levéltári anyag és a Benkőről szóló szakirodalom hozzáférhetővé tételéért Tonk Sándornak és Sipos Gábornak mondok ezúton is köszönetet.

² 1780. április 12-én, Bécsben kelt útlevele „Francis [!] Benkő de Kis Batzon Nobilis”-nak nevezi — Diarium 107. l. a 13. jegyzetet)

³ A nyomtatásban megjelent gyászbeszéd címe: *Benkő Ferentz élete*. Tudományos Gyűjtemény 1817/12. 113. (A továbbiakban: Baritz)

⁴ Jakó Zsigmond—Juhász István: *Nagyenyedi diákok. 1662—1848*. Bukarest 1979. 169.

⁵ Fogarasi Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga*. Bevezetéssel ellátta Juhász István. Bukarest 1974. 38.

⁶ Református Gyűjtőlevéltár, Kolozsvár. Főkonzisztórium Levéltár 30/1776. 1. (A továbbiakban FőkonzLvt)

⁷ Uo. 30/1776. 2, 3.

⁸ 1780. szept. 7-én bázeli diákként írták be a göttingai egyetem anyakönyvébe. Vö. Borzsák István: *Budai Ézsaiás és klasszika filológiánk kezdetei*. Bp. 1955. 192. Vita Zsigmond említi ugyan Zürichet is, de ott, ha meg is fordult Benkő, nem tölthetett számottevő időt, Göttingában is bázeli tanulmányait vették figyelembe. Vö. Vita Zsigmond: *Tudománnyal és cselekedettel*. Bukarest 1968. 179., valamint Uő: *Benkő Ferenc élete és munkássága = Magyar Mineralogia* (Hasonmás. 1986). XII—XXXI. lapok a Függelékben.

⁹ Baritz: *i.m.* 113.

parókián lelkészkedett. Lehet, hogy ekkor ismerkedett meg Ribitzei Ádám alezredessel, a rudabányai Tizenkét Apostol bánya egyik tulajdonosával.¹⁰ Ribitzei megnyerte Benkőt kísérőnek két fia mellé, akik külföldi egyetemen szándékoztak tanulni. Így Benkőnek ismét alkalma nyílt tudását külföldi akadémián gyarapítani. Mivel az 1752-es országgyűlés kötelezővé tette a külföldre utazó diákok útlevelekérését (és ezt bizonyos feltételekhez szabta: csak baráti országokba mehetnek, csak ha van rá saját pénzük stb.¹¹), Benkő és a két Ribitzei fiú számára is útlevel készült Bécsben 1780. április 12-én. Naplójának (Diariumának) 107. lapjára Benkő be is másolta az útlevel teljes szövegét a következő címmel: „Passuales Litterae Itineris Secundi ad exteros et Earum Copiae.” Ebből kiderül, hogy Mária Terézia kegyes engedelméből Benkő Ferenc tanulmányait folytatandó, Erdélyből a Római Szent Birodalom országaiba és Hollandiába utazhat.¹²

Az említett Diarium, amelybe útlevelet is bemásolta, Benkő Ferenc naplója vagy inkább mindenekönyve volt. A bekötött kézirat teljes címe: „*Diarium. Varia miscellanea continens quae sibi connotavit, diversis temporibus in proprium usum Fraciscus [!] Benkő Civis Togatus N. Enyediensis Collegii. N. Enyedini. MDCCLXV.*” Ebből is kitetszik, hogy különböző témájú, betűrendbe szedett jegyzetekről van szó, melyeket Benkő Ferenc 1765-ben, tógátus diák korában kezdett el írni a nagyenyedi kollégiumban. Feljegyzéseit haláláig folytatta és használta. Ez a Diarium igen becses történelmi forrás Benkő életére, tevékenységére, érdeklődési körére vonatkozóan.¹³

Benkő feltehetően április végén vagy május elején indulhatott el a német államok felé a két Ribitzei fiú társaságában. Diariumába feljegyezte az útba eső fontosabb helységeket, leírta a meglátogatott városok nevezetességeit. Mivel nem minden város leírását keltezte, csak feltételezhetjük útvonalukat. Úti élményeiről fogalmat alkothatunk, ha a Diarium városleírásait a feltételezett útvonal sorrendjében egymás mellé rakjuk. Íme az így összeállított útinapló:

„*Budán* igen szép az Universitás, ottan a Natur Cabinét, [vezetője?] Professzor Abbas-Pillér; az Bibliothéka Thec[áriusa] Pray és Schönviser, a Phisicum Auditor[iu]m [vezetője?] Prof. Horváth, a Kunst és Müntz Cabinétok[é] Prof. Sonnenstein. Kivált a Mineralogia igen szép.

Posonba igen méltó megnézni fen a várba az ö Felsőgek Házait minden rétirádákkal egybe és a hertzeg Bibliothecája is igen szép, az Inspector Slavi ur engedelméből.

Bétsbe második uttal voltam a Hetzbe, az Universitásba, Turris Astronomicakába [!], Pater Heinéi, az Universitasnál a Festő és képtsináló Theatrumokban, a Bibliothekában,

¹⁰ Prodan, David: *Răscoala lui Horea*. I—II. București 1979. I. 295.

¹¹ Fogarasi: *i.m.* 35.

¹² ...”Francis [!] Benkő de Kis Batzon Nobilis ex haereditario nobis Magna Transilvaniae Principatu oriundus, Studiorum ultro continuandorum et comparandae Experientiae causa [!] in Sacrum Romanum Imperium et Hollandiam, ex Benigne Indulgentia Nostra profuturus, pro pleniori Itinerationis Securitate, has nostras Passuales humillime imploravit”... Diarium 107.

¹³ Benkő Ferenc naplója (Diariuma) 1976 előtt Wenetsek Oszkár (1905—1973) abrudbányai születésű székelyudvarhelyi ügyvéd könyvtárának darabja volt. 1976 nyarán Wenetsek Oszkár utódat több régi könyvet és két bekötött kéziratot adtak el a Székelyudvarhelyi Múzeumnak. Az egyik kéziratot, a Kájoni János *Herbáriumát* már 1978-ban ismertette Miklóssy V. Vilmos a Népismereti Dolgozatokban., A Diarium leltári száma a Székelyudvarhelyi Múzeumban: 11653. Az anyag közreadásáért Zepezsaner Jenőnek, a bemutatásához fűzött észrevételekért néhai Borbáth Károlynak tartozom köszönettel.

A kissé megrongált, csonka, kemény kötésű kéziratot könyv 21,5x17,5 cm nagyságú leveleit Benkő saját kezűleg számozta meg. A 132. lapig hiánytalan, azután még 25 kitépelt levél csonkja számolható meg, de lehet, hogy eredetileg több is volt. A Diarium az A betűs bejegyzésekkel kezdődik és a V betűsökkal fejeződik be a 99. lapon. (Érdekes módon a V betű előtt a J található a 93. lapon.) A 101. laptól kezdve már nem betű-, hanem időrendben írt jegyzeteket tartalmaz. Ezeket Benkő kevés kivétellel külföldi tanulmányútja idején írta.

az Udvarnál a Natur, Kunst Kabinetben, az hol Knaus ur a nagy Mester, és Müntz Cabinétokba, a Bibliothécába, a Müntz Háznál, Laxenburgba, az hol tizenháromezer Ember ki rukkolván eö Felsége M[ária] T[erézia] meg látogatta. Az Udvari és a Kaputzinusok Sattz Cameribe, a Zayghausba, a Belvedernél, és egy szép Fájferwerkbe, mely volt a Posoni Coronatiorol. Másba prod[uc]alták Schénbrunt. Voltam a Porcellán Fabricába is Rossauba. *2da* A Braderbe egy született vak ostáblás igen excelentet játszodván, meg gyözte sok izbe a Mn. Cy...¹⁴ Láttam Bétsbe az eö Felsége Házait is a Burgba. Vize a Duna és a Vien.

Iglau szép kis várossa Morvának, melybe Posztotsináló Négyszáz lakik, itten az Asszonyok többire Köpenyegben járnak, s igen sokan meztláb. Vize Iglau.

Prága igen szép város minden részibe, a Residentzia, a sok Paloták, az Hid, a Küs Részébe a Jesuiták Temploma, fen a Kaputzinusok Schattz Camere, a Szent Nepomutum 40 Mása ezüstből készült Temetése [síremléke], a Canonicusok Templomának több egyéb drága kövekből való falai, Romai Mosaicumbol rakott egy darab oldala. Feletébb méltok a meg nézésre a Tanátsház különös orájával, a Sido város, a sok Templomok, a Ticho Brahe Temetése O Prágáb[an] a Pfar Kirchbe 1602be, a középén levő egy oszlopon az Inscriptioja. Legszebb a Kis Részen a volt Jesuiták Temploma mások felett. Nevezetes a Kaputz[inusok] Kintses Házába a sok ezüst, arany, drága kövek, Gyönből [!] rakott és kivált a Szalmából készült arannyal versengő öltözetek. Igen szép az Universitasba az három szakasz nagy Bibliotheca, a Mathematica Cabinét, a Natur Cabinét sok drága Stufái idegen és hazai Köveivel, kivált tettet a Carpatusi kis lát [!] követske, mely a vízbe fejerből sárgára, a más veressé változott, a Topázok, mellyekben appro Insect[ák?], Hangya, Légy volt, az ón tseppes Kristály, a tordai so, melybe viz tsepp van. A Mathemat[ica] Cabinétba az Instrum[entumok], készítette Jesui[ta] Klein, a Thecarius San Mende, a Natur Cabinet Prof[esszora] Zaufener. Ismét a Nap Focussát mutato kis kő, emberfőt, házat mutato Jáspisok. Szép a Vendég sziget és a Visegrád nevü erősség, a G. Bukova szabad kertje és G. Tsenysits 365 ablakos Palotája. Nevezetes Prágáb[an] a N[atu]r[alis] Hist[o]r[ia] Cab[inetben] a Duna fővenyéből való arany. Vize a Moldau.

Dresda igen szép város, nagy piattzaival, szép Templomi, széles uttzái és szép Palotaival, itten 16 July 780 láttam az Electort, August[us] IV. és az Electori Házat. Szépek itten a Sétálok, a Zitriger vagy Czitromos kert, több más Kertekkel, az Elect[ori] Fegyveres Ház sok szép régisége, Török, Lengyel, Indiai régi Fegyvereivel, sok gazdagon öltöztetett Paripáival, Kürtöseivel etc., a feletébb szép Bilder Galeri, az három szakasz ritka szép sok MS. [manuscriptumokkal] és Kupferstückjeivel kérkedő Bibliotheca. A Bilder Galeri Inspector[a] Ründera. Igen szépek a Kunst, Uhrwerk és Mathem[atica] Cabinetok és az Elector igen pompás sok szép palotái s approbb drága Házai, az Esztergárius Mihellyivel és a kövesítő porcellán Házzal, a sok szép Collectioival gazdag Minerák, Insecta, Petrif[icatumok], Conchilis Animal és a Jerusalemi Templom, Naturalien Cabinét, egész Struttz madarat itt láttam első[ben]. Szép a Kupferstück Cabinet is. Itt a járo órák igen szépek stb. [Szép] Neistadt is és abba a sok épületek, az Megastus II [!] Statuája, a Pappirmase Pálé [!], abba a sok Indiai, Jappani, Chinai, Saxoniai Porcellán, a Hid. Az Elect[ori] Nagy Kertbe az Anticok és Mumiák megérdemlik a nézést. Follyo vize az Elba.

Françfurtha nevezetes a Bibliotheca, a Professorok A. M. Rector Hausen, Darius, Cause, Stochs, akiket hallottam. Hidja sétálni a Poéták Kuttya. Vize Odera.

¹⁴ Nem tudni, ki volt a legyőzött fél, akinek Benkó csak neve kezdőbetűit jelzi.

Potsdam egy igen szép, külömb külömbféle épületekkel és a Király nyári lakásával, Menüet verő orája[val] és szép Sétálóival ékes város, melybe méltó megnézni a Királyi residentziát, a Kertet, az Épületeket, a nagy Márvány oszlopot a Piatzon, az Árvák Házait, a Garnison Templomot. Ott a Király Temetésit a Prédikáló Szék alatt, mely mellett kétfelől áll Mars és Minerva. Vize a Hável. A Kron Printz Vilhelmus II.

Sans Souci [Potsdam mellett]: Ez a Prussiai Király Fridrich nyári kedves mulatohelye és Kertye, itt igen szép válogatott képeivel a Bilder Galéri, az hol tsak a Lot képe Leányival 40 ezer Tallér, szépek a Király maga lako Házai, tzedrusfából készült kis Thécája, a Kertye, abban a, mint nevezik, az Orangerie, a sok Tzitrom, a Japponiai Palota, a Pogányok Istenivel ékes Park, [a] felettébb fájin készület[ekkel] és mobiliákkal dicsekedő *Neischlos* is ide tartozó, melynél alig lehet szebbet látni. Méltó a meg nézésre az Antiq Cabinét, vagy Pogány Templom is, sok raritással. *4ta* Augusti reggel 10 orakor láttam a Királyt egy deres Paripán kilovagolva 780. Ismét [láttam] Sans Soucihoz közel, exercirozta maga a lovas és gyalog Gardecorpst és a Kronprintz gámisonbeli Batalionját, s maga meg tudakozta kik vagyunk. Láttuk ismét Potsdámban a Kirchenparádén, de nem a Templomban. [Később, idősebb korában szúrta be ide a következőket:] Itt minden országbeli épületekből állanak külön külön az uttzák.

Vittenbergában meg nézésre méltó a Gross Münster, mely maga is igen szép Templom, de ékes az 1525[ben] ide temetett Fridericus és 1523. Johannes Electorokkal; [az] 1546 12 Cal[endae] Marty 63 eszt. 11 Holnap 12 Napos korába meg holt Luther Márton és 1560^{ba} 13 Cal. Maji 63 eszt. 11 Holnap 11 Napos korába meg holt Mélanchton Reformátoroknak temetések[kel]. Szép az Universitás és annak Bibliothecája, ugy a Magyar Bibliothéca és a Monita [!], nevezetes az Augusterem [!]. Az Universitás vagy Clastromba amint nevezik vagy a B. Luther tanulo Háza, Asztala, Széke, melybe a több irások között Péter Tzár is magát fel irta, és üveggel bé vonták egyik ajtó felett emlékezetre.

Hállában az Imperiumba nevezetes az Árvák Háza, abba a Natur és Kunst Cabinét, a Bibliothéca, a Typographiák, a Német Biblia készen álló kiszedett Betüin fol. in 4° és az Ujj T[estamentum] in 12^{ndo}, mellyek esztendönként kétszer háromszor is kijönnek, és több van már 2000szer ki jött Editionál és Exemplárnál, ezért az ujj T. ér négy garast, a 8^{vas} Bibl[ia] 8 gr, a Foliás 1 For. Az Árvák Ágyai, Asztalok, az hol 800. esznek. A Natur Cabinétba sok approság ráritások vagynak, kivált két szép Globus, üveg párok és több efféle. Nevezetes a sófőző hely, az hol van 4 sos Kut, 93 sófőző Ház, az mellyekben minden hat ora alatt két Mását főznek ki, és így egy Holnap alatt a 93 házba 16743 Mását. Meg nézni méltok a templomok is, azok között a Refor[mátus?] Domkirch régi oltárával, a Ráth Bibliothék, az hol Luther vijaszbol van ki tsinálva, a Ref. Coll. Bibli[otékája], az Volfius Temetése, a sok tudosok. Vize Saála.

Lipsia igen szép magoss felházokkal, széles uttzáival az Elba mellett, és a város körül öt hat Aléjával ékes város. Megnézni méltó a B. Vendler kertibe a Gellert Oszlopa cum Inscip[tione] C. F. Gellerto Sacrum. A Sz. János templománál fekszik maga egy kő alatt, kün a Testverivel, Inscip[tiója:] Hjr ruhet C. F. Gellert Prof. Philosophiae Gibirt 4 July 715. Gestorb. 13 Xbris 769. Még ennél szebb a Templomba a Falon lévő Munimentuma ... Igen szép a Land vagy Raths Bibliothéca. Igen szép oszlopot emeltek a Péter Kapuja előtt ekkor 780^{ba} M[ense] Augusto az akkor uralkodó Frid[rich] Aug[ust] Saxoniai Electornak cum Inscip.: Longas Dux bone Ferias prestes Saxoniae August Frid. Elect. dux. Princeps Jablonotski et Senatus posuerunt 780. Igen szépek itten a kertek és kivált a Léhr és Richter Kertek. Igen szép az Universitás Bibliothecája és kivált ha curálnák, sok

benne a M[anu]script[um] és sok appro ráritások, vivum Piscarium, a Sido Synagoga, és van Müntz Cabinetja is. Megérdemli a meg nézést Kereskedő Vinkler ur Bilder Galerije, melybe ki téve és bé kötve van nyoltzvan ezer darab kép, kivált igen szép Anglus Denner két vén képe: Lond[on] 1724, és egy virág Tábla, mely ér 15 ezer Tallért. Lipsiába és a körül valo helyekben a Saxoniai pénz számlálás vagyon: 1 Arany 2 Tallér 20 gr.; 1 for. 16 gr.; 1 Tallér 24 gr.; 1 gr. az austriai válto szerint 4 xr d.5. [xr = krajcár, d = dénár]. Vize Plasse, Bard, Elster, Luppe. [Későbbi betoldás:] itten a városi Bibliotekába vagyon egy szép Mumia.

Jéna szép kis város, szép benne az Universitás és annak két szép Tékája, a Nagy Templomban hires a Luther Ertz Statuája és szép az oltárnál [!]. Igen szépek a Téka Manuscriptumi, kivált a Frantziák feles számmal, és igen drágák. Vize Saála. A Manuscriptumi között igen drága Fridericus II Electornak a Bibliája. Itt egy Angyal tsenget ora ütéskor, a más egy almát tart egy medve elibe, mellyet el akar kapni az ora ütésre.

Veimárban igen szép a Hertzege Bibliotheca, a Müntz, Natur és Kunst Camer, maga is szép város, szép a Tsillag Sétálója, és a Kertbe egy zöld Tsiga Háza. Follyo vize Ilm. Az akkori uralkodo Hertzege Ernest August. [Későbbi kiegészítés:] hires volt Vilándrol.

Erfurt igen nagy város két felleg várával és sok Templomaival, a többek között nevezetes itt amit hamarébb láthatni, az Árvák Háza, abban a sok appro Natur, Kunst, Müntz Cabinetok, a Todtentantz vagy Halál Palotája, a Salamon Temploma, az Augustiner Templom, abban Groff Gleichen egy Török Leány és egy német Asszony két Feleségével, itt van Luther Tanulo Háza, Asztala, Kalmárisa, pennája. A kis Szobának ez az Inscip[tiója:] Cellula Divino Magnoque habitata Luthero, Salve vix tanto Cellula digna Viro, Dignus erat Regum qui Splendida tecta subiret, Te dedignatus non tamen ille fuit. Nevezetes itten a Tsászári Bibliotheca és sok raritásaival szép is, mely a Naturae Curiosum Thécája, Hatodik Károly és Leopold fundálások. Az Árvák házában van egy lakat és öv, mellyet az Asszonyokra szoktak tenni. Follyo vize a Géra.

Gotha szép kis város, a Castélyja is szép, a Házok belől drágán bé huzottak, de régiek. A város körül igen szép az Alé, a Fridriksphul [!] nevű szép kert a gyönyörű kirakott Grottájával, a vize LiLeim. 20ma Augusti 780 ott létembe, ott lévén a Meinungi hertzege Franconiából Carolus, az akkor uralkodo Ernestus 2us, az öttse Augustus, edgyütt ebédelvén lehetett látni [öket]. Igen fejedelmi itten a Sattz Camer, a Müntz Cabinet, a Bibliothéca, az Englis Garten, a Tékába sok M[anu]s[criptum]: a Justinianus Codex, az Aurea bulla Caroli etc. A Müntz Cabinetba a sok Romai, Görög Aranyok, a leg első pénz Athénéba egy Minerva és bagoly rajta, cum Inscip. AGE, Nagy Sándoré, Ottoé, a Teremtést mutató, a Svecusok egy nagy réz Talléra et., e mellett a nagy és ritkaságokkal teli Théka hozzá, sok itt az idegen napkeleti pénz is. Itten van egy Mumia a Natur Cabin[etben].

Göttingába érkeztünk 24ta aug. 780. Elég szép város, itt Szállás egy ház egy oldal hálózattal legalább 25 thr [tallér]. A koszt holnapszámra 5 rth [rénes tallér] Esztendőre, a Professio 5 Tallér egy Cursuson legalább, privatissim pedig több. A ház is ki több, ki kevesebb, némely esztendőre, némely félre. Legelső Curiosum egy vakot láttam, akit a kuttyája hordoz széllyel a városon. Körös körül lehet sétálni egy ora alatt szép Zádokfa [hárs] alé között. A Bibliothécája igen nagy, szép és fényes, minden eddig látottakat fellyülmul, és lehet egy rangba a Bétsi és Dresdaival a könyvek sokaságára nézve. A bé iratása itten egy nemes Ifjunak 8 Th [tallér], egy Burgernek akárhonnán is 4, egy aki más nagy Universitásokon is volt, fél anyyi, Báro, Grof két annyit ad mint a Nemes, a Grof

16 rth, Báro 12 rth. Akkor volt 780-ban 454 Tanulo. Ugyan akkor tsak hamar 1676 [!] két Curlandus fektirozván [párbajozván] egyik a másik által verte, és megholt, de meg éledett.

Berlin igen gyönyörű város átallyába, és talán ritka lesz szebb, az Udvar, a sok Paloták szám nélkül, az Ujj Biblioth., a Templomok, az Oper Haus, a Király Házai felettébb gazdagok ezüsttel, egyik házba volt a Fridrich Manuscriptuma ... Az Armamentariumot Austriacusnak nem szabad látni. A Nádméz Fábrica is nevezetes és a sok Tudosok, az Invalid Haus, a Thirgarten és más több kertek. Az Udvar tetejéről a város leg szebben meg lázlik. 28 Augusti 780 Dél előtt oly nagy jég eső volt Berlinbe, a millyent soha sem értek, és a város napnyugoti ablakait átallyába mind bé rontotta ott létünkbe. Berlinhez közel van *Schönhaus* is, a Királyné lako helye, azhol az épületek alatonok, de szépek a házok és a kert is mellette, itten láttam a Királynét Cávézva. Prussiába is Talléra beszélnek, azhol az Arany 3 Taller. Egy Taller 24 grs. 1 Flor. 16 gr. 1 grs. négy xr kevés hijján, vagyis ide valo 4 grs Austriai ötöt téssen. 1 grba van 2 poltr [poltura] 4 dreyer 12 pfennig. A Prussiai és Brauschwigi Hertzeg közül Berlinbe láttam Fridriket, Leopoldot Fránfurtban és a Kronprintzet és Fiait Potsdamban. Az udvar tetején igen sok a vizi provisio és a mindenfelé menő Canálisok, tsak egy Házba az hová fel hág a viz, három Cádba van 2400 veder viz. Follyo vize a Sprée. [Későbbi betoldás:] A Berlini Kabinéiban láttunk egy ki töltött Zébrát, a Király háló házában egy fal meg volt rakva, szegekre aggatva sok ezüst és aranyos tálak, és más edényekkel, az ablakok mind Khinai üvegből voltak.

Charlottenburg Berlinhez egy orára, igen méltó a meg nézésre, itt igen szép a Kert, felettébb szépek a Király also és felső Házai, és sokkal gyönyörűsegebbek a Berlinieknél, kivált a Tántzolo palota, az udvari Capolna igen szép, ugy a Czedrus fábol készült, és Porcellán Házok is. A Király esztendőben tsak edszer itt szokott menni Templomba, másutt és más időbe sohasem, inkább lovagol.

Cassel Rastiába a Fulda mellett felettébb szép minden részbe: fekvése, környéke, vize, épületei kivált a Felső ujj városba, megnézésre igen méltó itten az Udvar, a Bibliotéka, a sok szép Cabinétok, a Bilder Galéri és a Malerey Academia, alatta szép Kert, abba a Feredő, kin az Udvari mulato Házok, a Zeighaus, a Modell Haus. Hessnél a hires és szép St. Gvár [!], egy nagy drága kövekkel kirakott Tábla, Florentiai munkával, de kivált igen fejedelmi a Veisensteini [!] hires Vizi Mesterség, az egész kertek és a Házakkal, Hercules, az épület tetejébe 32 Schu magoss a kö és fa gradits, a tetőig 954. Szépek a városba az Opera és a Sokadalmos házok is, a Bellerie [!], az Menageri, az idegen Madarak és állatokkal. Az akkori Landgraff Fridericus II, a Landgraffné Philippina Brauschwigi Princ Asszony, itt lehetett [látni] a sokadalmi alkalmatossággal 780 ultimis diebus Augusti sok Hertzégeket, a több között a Philipp... [!] Rotenburgit. A sokadalom alkalmatosságával vagynak Comediák, Operák, Concertek, Bálók etc. A pénz váltora olyan, mint Saxoniába vagyon, Pistola teszen 1 Lovis d'ort, Talléra, garassa, pf. 1. (pfennig).

Mersburg szép város a Saála mellett Saxoniába, a Domkirchbe mutogattyák a Rudolf Svevus Tsászár kezét, a Szent Cunigunda és Sz. Antal de Padua Palástyát a Maktalanság ellen és a Hunnusok Zászloját.

Norinbergába igen szép nagy Epületek vagynak, és igen szép az Armamentarium, a ki többet mulat, többet is láthat szép dolgokat.”

Benkő városleírásainak jellegzetessége a történelmi emlékek, műemlékek, valamint az egyetemek tékáinak és elmaradhatatlan kabinetjeinek felsorolása. Ezek a tudományos és

ritkasággyűjtemények különösen felkeltették érdeklődését. Mások visszaemlékezéséből tudjuk viszont, hogy ezeknek a gyűjteményeknek a megtekintése nem mindenkinek ment könnyűszerrel. Fogarasi Sámuel, aki tíz évvel Benkő után járt ezeken a helyeken — Marosvásárhelyről Göttingába igyekezvén —, így összegezte tapasztalatait: „Mindezen ritkaságok házaiba való bemenetelért, mutogatásért, magyarázatért a gondviselőnek, szolgáltnak stb. elment 200 Rhf. Mikor a szegény legény deák utazik magára, csak kívül a kőfalakat látja, de be nem mehet, mert nincsen költsége; a magyarországi deákok, akik az erdélyieknél pénzesebbek, öten-haton, vagy többen összeállnak, a nevezetesebb helyeket megnézik, de nem mindent.”¹⁵ Ribitzei Ádám pénze sok ritkasággyűjtemény megnézését biztosította Benkőnek, mint ez naplójából is kiderül. És hogy ez nem volt csupán drága és mulandó szórakozás, azt Benkő életműve bizonyítja. Talán ez az érdekes utazás villantotta fel benne Európa földrajza megírásának a gondolatát. A városleírások egy-egy része erre látszik utalni (pl. a folyók nevének következetes említése). Ugyanakkor észrevehető az ásványgyűjtemények iránti különös érdeklődése is.

1780 ősztől már a göttingai egyetemen hallgatta az előadásokat. Szeptember 7-én írták be nevét az egyetem anyakönyvébe, mint már Bázelen tanult diákét: „Franciscus Benkő Transylv[anus] Hungar[us], theol[ogus], ex Universitate Baseliensi.”¹⁶ Ez bizonyára a beiratkozási díj miatt is szükséges volt.

A tanév elején bejegyezte Diariumának 108. lapjára azoknak a könyveknek a címét, amelyeket részben vagy egészben elolvasott. Javarészt német és latin nyelvűek, de akad francia, angol, sőt egy olasz kiadvány is. Érdekes, hogy csak egy-két teológiai mű szerepel a listán, legtöbbjük természettudományi tárgyú, köztük Gmelin, Werner és Born ásványtanai is. Útleírásokat, földrajzi és statisztikai munkákat találunk még jelentősebb számban a könyvjegyzékben. Az elolvasott könyvek javarészt korabeliek, zömmel az 1770-es évekből valók, tehát a kor tudományos színvonalán álltak. A jegyzékben csak két régi kiadású mű szerepel: az *Acta Sanctorum* 1643-as antwerpeni és Plinius *Historia mundi naturalis* 1582. évi Frankfurt am Main-i kiadása.

A Göttingában eltöltött két esztendő jelentős volt Benkő életében, megerősítette és véglegesítette korábbi természettudományos érdeklődését. A Diarium egyes bejegyzései szerint már nagyenyedi diáksága idején foglalkoztatta az ásványtan. Az azbesztről például azt írta már az 1770-es években, hogy „oly thimsóhoz hasonló kő vagy fa, mellyeket szálakra hasogatva megszönek, de a tűz soha meg nem emészti”. Később, külföldi tartózkodása idején a következőkkel egészítette ki: „Illyen Azbestus Pappirosat, keszkenőt láthatni a Németországi Natur Cabinetokba, Egy ing van illyen Erfurtba...” 1780—82-ből már sokkal több ilyen jellegű jegyzet található. Úgy tűnik, hogy külföldi tartózkodása idején ásványokat is gyűjtött — ekkor még csak saját gyönyörűségére. Erre engednek következtetni azok a bejegyzések, amelyekben az ásvány neve mellett egyszerűen csak a lelőhelyét nevezte meg. Az azbeszthez például még egy betoldás tartozik: „Van két féle Azbest, egy nagyobb darab éretlen, ... más approbb Magyarországi Gömör vármegyei Dopsáról. Et Asbest Phamosum [!] Saxoniae.” Hasonlóan írt az achátról is: „Achat három darabotska, kettő Islandiai az Hahla hegyiről, egy M[agyar]Országai Sáros Vármegyéből, fekete mind a három.” Ugyanilyen típusúak a gyémántról, az ólomházról vagy ólomsalakról (glét), a máriaüvegről (Marienglas) szóló és a „Minera”, valamint a „Rézstufák” kezdetű bejegyzések is. Az ásványtani jegyzetek egy részét latinul írta be

¹⁵ Fogarasi: *i.m.* 186.

¹⁶ Borzsák: *i.m.* 192.

Diariumába, például „Ebur fossile”, vagy az alkímiában használt jelölések feltüntetésével, például „Auripigmentum” vagy „Kristály”. A „Gyps” címszónál már németországi tapasztalatait rögzítette: „A Gypskő vagy Spátot meg kell égetni mint a meszet és azután vízzel elegyítve, mindjárt lehet önteni formába, illyennel készíti[k] Saxoniába a ház földét és igen simán.” A kőolajról („Naphta”) leírta fizikai tulajdonságait, lelőhelyét és felhasználását.

A göttingai egyetemen Gmelin tanította az ásványtant, ezt az akkor még gyermekcipőben járó tudományt, amely még nem is jutott el a tudományos rendszerezésig, hanem megelégedett az ásványok külső jegyein alapuló mesterséges besorolással.¹⁷ Gmelin révén ismerte meg Benkő Abraham Werner ásványtanát. Gmelinnel folytatott beszélgetései az akkori Magyarország ásványairól, már addig megjelent, de idegen nyelvű írások és saját kicsiny ásványgyűjteménye, valamint az a remény, hogy honfitársainak használ vele, lelkesítették abban, hogy Werner ásványtanát magyarra fordítsa. Ezeket az előzményeket ő maga mondta el a fordítás előszavában.¹⁸ Ennek teljes egésze még Göttingában készült, de mint látni fogjuk, csak két év múlva Kolozsvárott jelent meg.

Ásványtani érdeklődését természetesen egészítette ki a bányákkal és a bányászati viszonyokkal kapcsolatos érdeklődése. 1782 augusztusában a Ribitzei ifjakkal együtt meglátogatta a Hartz-hegység bányáit. Feltételezhető, hogy ez is Beckmann professzor által vezetett tanulmányi kirándulás volt, mint amilyenek Berzeviczy Gergely is részt vett 1784-ben. Ő csak röviden, anyjához írt levelében említette a látottakat¹⁹, míg Benkő viszonylag terjedelmes feljegyzésben rögzítette tapasztalatait Diariumának H betűs lapján:

„Hartz Hannoverába 10 órára Göttingától feletébb nevezetes bányász hely, a közepén levő Blohsberg körös-körül rakva levén bányákkal. A nevezetesebbek, a mellyeket 782 August[usában] az urfiakkal megjártunk *Clausthal* mellett a *Zellerfeld*. Az elsőbe vagynak pár stompok, Kohok. A kisebb bánya Dorothea Cather[jina], S. János. A másba a híresebb bánya Glüksrád. Itten mind még vértésekbe dolgoznak két s több száz öltre is, a vízi és huzo machina igen sok benne, mind kettőbe van pénzverő, Zellerfeldbe különösen kalapáttal verik nem mind másutt. Igen szép Cabinettya van Patikárius Ilseman urnak. 2) Hely Goslár mellett a Renesburg. A Bánya igen szép, az elsőbb helyeken feletébb bajos, [a] bé járo [hely] és motskos itt az értz, ad aranyat, ezüstöt, rezet, bűdös-követ, mindenféle vitriolt, Zinket sat. Okker ide egy kis órára nevezetes sokféle Kohoival, és Réz fabrikájával, Bűdös kövivel. 3) *Blauenburghoz* közel van a Márvány és Porphir Bánya és Pallerozo malom, *Ribelingbe* a vas kohok, hámor és a hires Baumeishole. 4) *Andreásburgba* a Sansan és Catherina a leg gazdagabb bányák, mellyeknek köveiket tásarlokot [!] ritkán láthatni. Tercun [!] Coboldja, veres, fejjér, ezüst ertze, termés ezüstye igen gazdag, egy látni szerető embernek el multhatatlan helyek. Ezekről bővebben láthatni D. Brühmanba in Magnalib. Dni. subter. fol. T. 1mo. *Zükkers* Beschreibung des ober und unter Hartzes. 2 t. 8. Berlin 769.”

Ugyancsak külföldön olvashatott Selmezbányáról és Körmöcbányáról, mert naplójában statisztikai adatokat jegyzett fel róluk: „*Schemnitz* és *Kremnitz*ről írja Delius 1740 és 1773 esztendőkről, hogy Aranyat adtak bé és Ezüstöt 70 milliot, Arany 2429 March, Ezüst 92.264 márk[a] 3 millio 43.000 for.”

¹⁷ Szilády Zoltán: *Benkő Ferencz, az első magyar mineralógus*. Természettudományi Közlöny 43/1911. 265.

¹⁸ Koch Sándor: *A magyar ásványtan története*. Bp. 1952. 32.

¹⁹ H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763—1795)*. Bp. 1967. 110.

De — mint a Diarium bejegyzései is mutatják — Benkő nem elégedett meg csak az ásványtan tanulmányozásával. 1780 szeptembere után teológiai előadásokat hallgatott. Mindeneskönyvében a 121—124. lapokon sok ilyen tárgyú jegyzete található. A következő lapokon földrajzjegyzetek sorakoznak, mert Benkő 1781. szeptember 2. előtt Gatterer professzor nyilvános földrajzi előadásait hallgatta. A 126. lapon olvasható könyvjegyzék — amelyet az említett napon állított össze — Erdély történetére vonatkozik. Mind a 17 felsorolt mű latin nyelvű, de legtöbbjük szerzője magyar. Megemlítjük az ismertebbeket: Bethlen Farkas (*Historia Hungariae Daciaeque*), Darózi Ferenc (*Descriptio rerum in Transilvania gestarum post expeditione Moldaviense*), Bod Péter (az erdélyi püspökökről írt munkája), Mikola (Mikola de Szamosfalva: *Historia Genealogica Transilvaniae*), Huszti (*Dacia vetus et nova*), valamint Köleséri Sámuel (*Auraria Romano Dacica*). A jegyzékben szerepel még Fridvalszkinak az erdélyi római feliratokról és Kindlernek az erdélyi szászokokról írt munkája (*De comitibus Saxonis in Transilvania*), valamint két olasz nyelvű könyv is.

A göttingai egyetemen statisztikát is tanítottak.²⁰ A Diarium egész sor jegyzete bizonyítja Benkő érdeklődését e tudomány iránt. A beírások nagy része földrajzi vonatkozású, pl. „Erdélyt vetik [veszik] 730 Quadrát Méretföldre és minden Méretföldet 4800 Bétsi öltre.” Másutt arról írt, hogy Kecskeméten 1777—1783 között 5142 font selymet „szaporítottak”. Részletesen jegyzetelte Necker francia pénzügyminiszternek az ország költségvetéséről a királynak írt beszámolóját. A népességstatisztikával kapcsolatban bejegyezte, hogy Párizsban mennyi a prostituált, hányan halnak meg évente a 100 ezer lakosból, mennyit költ rájuk az állam, hány ágy van a kórházakban, érdekelte a gyermekhalandóság és a kitett gyermekek száma is. Számunkra viszont érdekesebbek az 1781. évi erdélyi sáskajárásról írt sorai: „Tsak az egy Doboka vármegyében a sáska pusztításra voltak ki 158.166 emberek, akik öszve szedtek 14.839 köből 3 vékát, tojást 821 köblöt 1 vékát, a többit elégetvén.” Másik hazai vonatkozású adata földrajzi jellegű: „Temesvári Bánát 1779[-ben] Magyarországhoz incorporáltatván osztatott három vármegyékre. Az első Temes vármegye, van benne 176 Falu, 4 Praedium [puszta] és maga Temesvár. Van négy Processusa [járása]: a) Temesvár 45 Falu és egy Prédiummal Szeleus²¹, b) Szent András 46 Falujával, c) Lippai 44 lako hellyel, d) Versetz 45 lako hely és három Bosnyák Körmetsa [?] és Prisláva Prédiumokkal...”

1781. okt. 6-án jegyzetelte Franz Joseph Sulzer *Geschichte des Transalpinischen Daziens* című, Bécsben frissen megjelent munkájának göttingai ismertetéséből a Moldvára vonatkozó statisztikai adatokat: „A Moldova fekszik 45—49° szélére, 43—74° hosszára és van 1025□ [mérőföld]... A nyár felettébb meleg, a tél is erősebb mint Erdélyben. A vadászó Ló 29—30, a közönséges román ló 19—30, a Kantza tsikóstól 16—20, egy bornyas tehén 6 flr, egy pár ökör 20, egy oka tehén hus 2 para 3 xr. Az erdélyiek ide esztendőnként 500.000 juhot hajtanak legelni. A Taxája egy Juhnak 4 1/2 xr az idegenektől; a Lakosok fizetnek 6 xr. Ez 1770. bé hozott a vajdának 500 erszényt 250.000 orosz[án] forintot. A Boérnak pedig szabad 400 juha és így lehet 2 1/2 millióra vetni a juhot. Moldovába a juh termés nem oly nagy, ezek között a ketske jövedelmesebb. Egy pár fogoly 4 1/2 xr. A méhet erőssen szaporittyák és egy Boérnak van 13.000 kosára. A Dézma a vajdának bé hoz 200.000 orosz[lános] tallért. A sárga dinya 6—8 fontos, egyéb gyümölts is bőv, 3—4 egy garas. Bora terem 10 akójával 5 millió cseber. A

²⁰ Tonk Sándor szíves közlése.

²¹ Szeleus, a három bosnyák Körmetsa és Prisláva helységneveket nem sikerült azonosítani. Versetz ma Vrsac Jugoszláviában.

brassóba által vitt bor 1779. 50.000 ft. harmintzadot hozott bé az erdélyi K. Camarának. Helybe egy kupa 1 1/2 xr, a szélen 3 xr. A Rimniki Sóbánya be hoz 500.000 ft. A Mosott arany a Fejedelem Asszony Före való pénze... Az ausztriai Bukovina 128 katona mertföld a 12.000 lépéssel. A két Districtusba van 70.000 ember. Az Inhul hegyén az harmatba vaj találtak Kántemirbe. Bessarábia 446 □ [mérőföld] és máig is mind Pogányok lakják.” (127)²²

A tudományos folyóiratokból is több statisztikai adat került be a Diariumba. 1781. dec. 11-én pl. a Frankfurti Relatióból írta ki a tengeri hadak országokénti létszámát (127). A Göttingische Gelehrte Anzeiger című újságból 1782. febr. 23-án Anglia népességére vonatkozó statisztikai adatokat (128), márc. 7-én pedig Savoya és Piemont népességi, kereskedelmi száadatait kivonatolta (129). II. József türelmi rendeletének másolata után (129—130) ismét statisztikai bejegyzések következnek Anglia jövedelmeiről, Dánia és Norvégia 1782-i születési, halálozási és házassági adatairól (130—131).

Természetesen naplójába csak rövidebb feljegyzéseit írta be, az előadásokról külön jegyzeteket készített. Fenn is maradt két ilyen különálló jegyzete Beckmann professzor előadásairól. Az egyik: „Az hasznos Gazdaságról melyet Prof. Bekman Ur Tanításából maga számára irt és hallgatott különös Professioján Benkő Ferentz de K. Batzon V. D. M. Göttingában 1781.” A kézirat első oldalán pedig ez olvasható: „Johan Beckman Professor Academiae kezdette a Gazdaságról való Praelectioit 8va Máji Dél után Negyszer Ötször héten által, a maga Compendiuma szerint, Deutsch Landwirtschaft, Götting. 1775. Egy Lovisdor honorariumért, mely 8 Mfr. 72 Dr. a Nyári Semestrisen 1781.”²³ A másik kézirat címe: „Poltizai mellyet Az Göttingai Oeconomia Professor Beckman János Ur Tanításabol, a Téli Semestrisen irt maga Számára Benkő Ferentz Göttingaba 1782.” Ez a kézirat is jelzi az első oldalon az előadások időpontját: „Joh. Beckman Prof. Oeconomia kezdette a Poltizei és Camerált 25. oct. 1781. 2—3-ötször hetenként 1 Lovis d’orert privatim.”²⁴

Mindkét kézirat érdekessége, hogy az előzéklapok versóján ez a megjegyzés található: „Varad 1786 — G. I. B. S.” Vagyis gróf Iktári Bethlen Zsuzsanna, Teleki Sámuel felesége 1786-ban mind a két kéziratot megvásárolta. A jegyzetek gondos külalakja egyébként arra vall, hogy Benkő nem a maga számára, hanem eladásra (talán éppen rendelésre) írta ezeket.²⁵

Harmincöt éves volt, mikor Göttingába utazott, és harminchét, amikor visszajött Erdélybe, a természettudomány legújabb eredményeinek ismeretével és Werner ásványtanának fordításával a tarsolyában. 1782 végén vagy 1783 elején érkezhetett vissza a német államokból. Sorsa ezután elvált a Ribitzei családtól, amely nemsokára, 1784-ben tragikus események áldozatává vált. A parasztlázadás során ugyanis mindkét Ribitzei ifjú életét veszítette, alig egy évvel a külföldről való hazatérés után.²⁶ A lázadók Ribicét is feldúlták, a 42 áldozat között talán maga Ribitzei Ádám is ott volt.²⁷ Benkő a malomvízi

²² A zárójelben levő számok a Diarium eredeti lapszámait jelzik az egyes, *időrendben* írt jegyzeteknél. A betűrendben vezetett bejegyzések lapszámainak feltüntetése feleslegesnek tűnt.

²³ Marosvásárhelyi Teleki Téka. Teleki—Bolyai kat. TH q—5.

²⁴ Uo. TH q—6.

²⁵ Tonk Sándor véleménye.

²⁶ A Journal Politique de Bruxelles 1785-ben el is siratta a két szerencsétlen sorsú ifjút, akik — mint írta — szerencsétlenségükre azért érkeztek haza Göttingából, hogy életüket veszítsék. = A. Papiu Ilarian: *Tesauru de monumente istorice pentru Romania*. III. București 1864. 362.

²⁷ Prodan: *i.m.* I. 294.

gróf Kendefi családnál lett udvari pap és nevelő, s ott az ifjaknak földrajzot és természetrajzot is tanított.²⁸

Talán külföldi utazásai hatására hazajövele után bejárta Erdély több vidékét. 1783-ban Erdőszentgyörgyről Marosvásárhelyre, onnan a Mezőségen át Kolozsvárra ment. Észrevette a Mezőség kiváló természeti adottságait, de helyenkénti leromlását is. Kolozsváron és Szebenben megnézte a könyvtárakat és a gyűjteményeket. Megtekintette a nagydisznói posztógyárat, a vizaknai bányát és a nevezetes frecki Bruckenthal-parkot is. 1784-ben Hunyad megye bejárása során nemcsak a régiségekre (Ulpia Traiana és környéke, Boli-barlang), hanem román néprajzi érdekességekre is felfigyelt. Erdélyi utazásának élményei csak 1800-ban jelentek meg nyomtatásban *Egy kis hazabéli utazás* címmel.²⁹

1784-ben Kolozsvárt megjelent nyomtatásban Werner munkájának fordítása a következő címmel: „Werner Abraham urnak a köveknek és értzeknek külső megismeretető jegyeikről írott szép és igen hasznos könyvetskéje, mellyet Hazájának és a tanulo ifjuságnak lehető hasznára magyarra fordított és a két magyar hazának s más idegen kő és értz nemekkel is a példákban megbővített Benkő Ferentz R[eformátus] P[ap] Göttingába 1782. esztendőbe, Kolozsvárott a Ref. Koll. betüivel 1784.”³⁰

És itt talán érdemes pár szót szólni Wernerről is. Abraham Gottlob Werner, a „mineralogia Linnéje”, 1800-tól a Freibergi Akadémia tanára, szintén a göttingai egyetemen tanult. Itt írta 1774-ben a *Von den äusseren Kennzeichen der Fossilien* című munkáját. Érdeme a szabatos szaknyelv használata és a kristályalakok első rendszerezése. Amint Benkő könyvének már a címéből is kitűnik, ez nem szolgai fordítás, mert saját tapasztalatai alapján kibővítette Werner ásványtanát. A nyolcadrés alakú, 213 oldalas könyvet Ribitzei Ádámnak ajánlotta. Ezzel a munkával elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyar művelődéstörténetben. Úttörő volt, aki fáradtságos munkával megteremtette a magyar ásványtani szaknyelvet, és így a tanulóifjúság s a nagyközönség kezébe adta az első magyar nyelvű ásványtant, az akkori idők legkiválóbbnak ismert munkájának fordítását.³¹

Benkő érdeme az, hogy nem használt erőltetett magyarosított kifejezéseket. Ő honosította meg a *békasó, kristály, gálickő, konyhasó* kifejezéseket. De emellett saját természettudományos tapasztalatai alapján kiegészítette Werner munkáját. A külföldi szerzőknél bővebben sorolta fel a magyar előfordulási helyeket, feltüntetett néhány általa megismert, és megcáfolt más, külföldiek által helytelenül elfogadott lelőhelyet.³² A köszéről szólva például felsorolta a hazai lelőhelyeket, a homokkőnél pedig bemutatta a Felek-tetőn található konglomerátumokat, melyeket *gyülevészkönek* nevezett. Megemlítette, hogy nummuliteseket gyakran lehet találni Kalotaszegen.³³

Már a fordítás ajánlásában megígérte csekély számú előfizetőjének, hogy hamarosan megírja és kiadja a *Magyar Minerológiát*. Ez a könyv, amely Benkőnek talán legnagyobb és legfontosabb tudományos munkája, 1786-ban jelent meg Kolozsvárt, saját költségén. Jellemző a korra, hogy mindössze 38 előfizetője akadt.³⁴

²⁸ Vita: *i.m.* (1968) 180.

²⁹ Vita: *i.m.* (1986) XVIII. lap.

³⁰ Koch: *i.m.* 30., Szilády: *i.m.* (1911) 258.

³¹ Koch: *i.m.* 32., Szilády: *i.m.* (1911) 259.

³² Szilády: *i.m.* (1911) 260, Koch: *i.m.* 35., Vita: *i.m.* (1986) XV. lap.

³³ Szilády: *i.m.* (1911) 260.

³⁴ Koch: *i.m.* 33. (1986-ban hasonmás kiadása is megjelent.)

A *Magyar Minerologia* megjelenésének évében Benkő már a Nagyszebenben működő Református Főkonzisztórium papja volt.³⁵ Mint ilyen, 1786. október 15-én levélben ajánlotta munkáját előljárói figyelmébe. Az Egyházfőtanács még ugyanazon nap megtárgyalta az ügyet, hasznosnak minősítette a magyar nyelvű ásványtant, és felhívta rá Teleki Sámuel és József, valamint Vargyasi Daniel István figyelmét.³⁶

Az első, magyar szerző által magyar nyelven írt ásványtanban Werner erényei és hibái tükröződnek, hiszen Benkő őt követte ásványtani felfogásában.³⁷ Mivel ásványmeghatározásainál egyikük sem végzett még vegyelemzést, Benkő ásványrendszere is mesterséges, akárcsak a Werneré. A különféle anyagok a külső jegyek hasonlósága alapján egy csoportba, hasonló neműek pedig külön csoportba sorolódtak. Mindez nem hibájukat, hanem koruk tudományosságának szintjét mutatja.³⁸ Így aztán a mai szakember sem csodálkozhatik az öt részre osztott mű szerkezetén: 1. kövek és földek, 2. sók, 3. enyves és égő matériák, 4. fél és egész értzek, 5. kővé vált dolgok vagy petrificatumok.³⁹ Sok helyütt megemlítette Benkő a *Magyar Minerologiában* az ásványok gyakorlati felhasználását. Pl. a fehér agyagnál szólt az alvinci és bári edényekről, a sárga agyagnál pedig a borgói és madarasi — levél füstöléssel készített — fekete edényekről és pipákról. Vagy: „a nevezetesebb Edényeket készitik N. Bányán, M. Láposon, Korondon, Járában, Szebenben, és Báron”. A „földolaj”-ról elmondta, hogy „a Gémesi és Ojtozi Passusokon belül Majdnesnél és Hersonnál” található, „nevezik az Oláhok *Dohotnak*, a Magyarok *Degetnek*.” Megemlítette az erdélyi szénlelőhelyeket is.⁴⁰ Munkájának színvonala, amellet, hogy úttörő munkát végzett, nem maradt el a külföldieké mögött.

Talán ennek a könyvnek is köszönhető, hogy szerzőjének tekintélye megnőtt a Főkonzisztórium előtt. 1787. január 21-én ez javasolta a Guberniumnak, hogy az enyedi professzorrá kinevezett Kováts József helyébe a Litteraria Commissióba a reformátusok részéről Benkő Ferencet küldjék.⁴¹ A Főkonzisztórium a következő év elején (1788. január 13-án) megismételte a javaslatot. Ez bizalmi feladat volt elsősorban, mert főleg a kiadandó könyvek cenzúrázásáról volt szó.

1788. április 8-án Benkő levélben kérte Bethlen Gergelyt, a református egyház főgondnokát, hogy — mint írta — „hosszas magával való vetélkedése után” vette a bátorságot, hogy papi fizetésének „bártsak még száz Rhforintokkal lehető növelését” kérje. Meg is indokolta kérését: „nem a pénzgyűjtés kívánságából”, hanem mert az eklézsiához képest tisztességesen kell járnia, „a drága fa, szolgatartás, a mindennapi elkerülhetetlen költség, egy egy kis könyv vásár s több effélék”, nem is szólva élelmészéről, felülhaladják jövedelmét. Sőt „munkátskáinak” kinyomtatásával még százötven rénes forint adóssága is van, „azt is a Publicumért tselekedvén”. Nyolc hónap óta — mint leveléből kiderül — 100 rénes forintból él. „Itéllye meg akárki, hogy lehessen élni száz Rheneusból nyoltz Honapok alatt Szebenben, kivált a más küszöbén való

³⁵ Ilyen címmel illették egy levélfogalmazványon. FőkonzLvt 257/1786.

³⁶ FőkonzLvt 261/1786. 1. és 2.

³⁷ Szilády: *i.m.* (1911)260,261.

³⁸ Uo. 262, 265. Hasonló, de egészen friss vélemény: Weiszburg Tamás: *Mai szemmel a Magyar Minerologiáról = Magyar Minerologia* (Hasonmás. 1986), VIII—XI. lap.

³⁹ *Magyar Minerologia* (Hasonmás. 1986). 1, 87, 100, 108 és 152. Vö. Szilády: *i.m.* (1911) 262.

⁴⁰ *Magyar Minerologia* (Hasonmás. 1986). 23 és 24: agyag, 101: olaj, 104—105: szén. Vö. Szilády: *i.m.* (1911). 262.

⁴¹ FőkonzLvt 20/1787.

ortzátlankodás nélkül”, ezért adósságból adósságba esik.⁴² 1788. április 19-én Bethlen Gergely levélben javasolta a Főkonzisztóriumnak a fizetés felemelését.⁴³

Nagyszebeni lelkészkedése idején nyomtatásban adta ki tíz prédikációját *Örvendetes és Szomorú Dolgok* címmel.⁴⁴ A nagyszebeni templom felszentelésére írt beszéde is megjelent nyomtatásban Kolozsvárt 1787-ben *A keresztyén szeretetnek egyik nevezetes emlékeztető oszlopa* címmel.⁴⁵

Hat éve volt már Benkő a nagyszebeni eklézsia lelkésze, mikor a Főkonzisztórium kinevezte nagyenyedi professzorrá. 1790. március 14-én kelt a nagyenyedi kollégium kurátoraihoz intézett leirat, amelyben az Egyházfőtanács tudatta, hogy a Szabó Sámuel és Galambos Mihály halálával megürült helyekre Herepei Ádámot és Benkő Ferencet választották meg.⁴⁶ Május 8-án a két kurátor: Bethlen Sándor és Zejk Dániel jelentette az Egyházfőtanácsnak, hogy a két új tanár között a tantárgyakat felosztották úgy, hogy mindegyiknek tíz-tíz órája van, hat délelőtt és négy délután. Javasolták, hogy „Tiszteletes Benkő uram tanítson Naturalis Historiát, Geographiát, folytassa a Catechizálást és azokon kívül a német nyelvet is”⁴⁷. Másnap a Főkonzisztórium tudatta a kollégium inspector curátoiraival, hogy javaslatukat elfogadták, de a „Cathecizatio Tiszt. Benkő Uramtól vétessék el és adassék a Theologiae Professoroknak által”⁴⁸. Tanári munkájának megkezdése után nem sokkal (okt. 24-én) a Főkonzisztórium felmentette a „Könyvek megvizsgálására elrendelt Comissio Tagjai” sorából, és helyébe Pápai Istvánt nevezte ki.⁴⁹

Benkő oktatói tevékenységét jól megvilágítja az 1792. július 10-én kelt tanári jelentése az első iskolai kurzus második esztendejéről. Ebből kiderül, hogy reggel 9—10 óra között természethistóriából az első négy szakaszt adta elő, úgymint: szoptató állatok, madarak, amfibiumok, halak. Két szakasszal (bogarak és férgek) elmaradt, de a jövő évben igyekszik pótolni. Délelőtti 1—2 között a magyar „Algirt” (bizonyára Argirus királyfi széphistóriáját) fordította németre és a Gellert leveleit⁵⁰ magyarra. „A Tavasz kezdetitől fogva szeredán és szombaton reggel tanítottam a Botanikát, Délután pedig a Mezőre is ki jártam Tanítványaimmal” — olvasható a jelentésben. Levelének végén javasolta a mineralógia tanításának bevezetését, mivel királyi rendelet is sürgeti az ifjúság „Montanistikumon lehető promotioját”⁵¹. A Főkonzisztórium 1792. augusztus 26-án jóvá is hagyta az ásványtan tanítását azzal a feltétellel, hogy az ne legyen a többi tantárgy kárára.⁵²

Benkő magyarul tanította a fenti tantárgyakat. A magyar tannyelv bevezetéséről már az 1785-ös nagybaconi zsinat óta tárgyaltak és az alsó- és középfokú iskolákban a következő évtől kezdve be is vezették. A főiskolai előadások egy része is anyanyelvűvé vált 1791-től. De mikor a professzorok még többet akartak magyar nyelven tanítani, a Főkonzisztórium 1792 őszén követelte a tárgyak megjelölt részében a latin nyelv további

⁴² Uo. 241/1788. 1.

⁴³ Uo. 241/1788. 2.

⁴⁴ Szilády: *i.m.* (1911)257.

⁴⁵ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1891. I. 859—860.

⁴⁶ Főkonz. Lvt. 63/1790.

⁴⁷ Uo. 127/1790. 1.

⁴⁸ Uo. 127/1790. 2.

⁴⁹ Uo. 172/1790.

⁵⁰ Christian Fürchtegott Gellert (1715—1769), a német felvilágosodás egyik költőjének stílusgyakorlatok tanulására írt leveleiről van szó: „Briefe, nebst einer praktischen Abhandlung über den guten Geschmack in Briefen” = *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* (RGG). I—VI. Tübingen. 1957—1962. II. 1321.

⁵¹ FőkonzLvt 117/1792. 1.

⁵² Uo. 117/1792.2.

használatát, „mint amely nélkül nyomós előmenetelt tenni nem lehet”⁵³. A nagyenyedi kollégium gondnokai már 1790 májusában javasolták az Egyházfőtanácsnak, hogy a történelmet, természetrajzot, földrajzot és vallást anyanyelven oktassák, mert bár sokan hallgatnák, „de a Deák nyelvben még nem éppen olyan erőssek, hogy az által a dolgokat megértsék s épületet vehessenek”⁵⁴. Bizonyára az 1792 őszen leküldött főkonzisztórium iktésre válaszolt Benkő 1793. január 10-én, bátran kiállva az anyanyelv használat mellett. Levelében kérdezte, hogy: a rendelet kiterjed-e az ő tantárgyaira is? Mert ő már két éve éppen a Főkonzisztórium parancsára a természetrajzot, ásványtant és a földrajzot magyarul tanítja. Ezeket nehéz munkával magyarra fordította, és az ifjúság örömmel is tanulja, sőt a terminusokkal három nyelven: magyarul, latinul és németül is megismerkedik és használja őket. Ha ezt félbe kell szakítani, kéri, hogy ne most, a félév közepén essék meg, hanem a következő év elején. Hivatkozik arra, hogy az ifjúság nehezen szerzi be a „Deák Manuálisokat”, mert ezek ritkábbak és drágábbak, és hogy „az Ifjúságnak mostani tüze azok iránt megaluszik, azokkal a Linneus sok bajos és csak nem érthetetlen terminusokkal meg hátrálódván mostani szép igyekezetekben”⁵⁵... Január 27-én kelt a Főkonzisztórium válasza, amely kimondta, hogy az 1792. szeptember 23-i utasítás szerint kell tanítani, úgy, mint ahogy korábban is tették.⁵⁶

Benkőnek több tanári jelentése is fennmaradt. 1796. június 25-én tudatta az Egyházfőtanáccsal, hogy a hét első három napján 9—10 óra között földrajzot tanított: Ázsiát és Afrikát, a más három órán németet. Ez utóbbin a Gellert leveleit magyarra, az „Algir szomorú játékát” németre fordították. A hét négy napján 1—2 óra között természethistóriát adott elő (az „Allatok országát”). Szerdán és szombaton délután, mikor az idő megengedte, a mezőn botanikát tanított.⁵⁷

Baritz János később így emlékezett vissza Benkő tanítási módszerére: „Tanítása lassu, tsendes, de kedves, tiszta és érthető volt, nem a’ nevek’ tsupa elhórdásából, és a’ különbféle állatok leírásából állott; egybe tudta ő ezzel kötni a’ kedvest. A’ gyönyörűségest és hasznost is; minden előadásában a’ volt tüzelya, hogy használjon, vagy gyönyörködtesen. Fűvész kisétalásai, tanúsággal és kellemetességgel telyesek voltak, ’s én is ezeknek köszönöm a’ Természet’ ezen pompás országának szelid lakóssaihoz, a’ többi felett különös szeretetemet.”⁵⁸ Előadásain nemcsak a kollégium gyűjteményét használta fel szemléltetésre, hanem a kertjében tartott néhány állatot is ugyanezen célból a természetrajz tanításában.⁵⁹ Az iskolai botanikai kirándulásokat is ő honosította meg nálunk, de csak jóval később rendszeresítették ezeket.⁶⁰

Oktatói tevékenysége mellett nem hanyagolta el tudományos munkáját sem. 1790—96 között *Parnasszusi Időtöltés* címmel évente megjelenő füzeteket adott ki, amelyekben tudományos munkái is napvilágot láttak.

Az ásványtan iránti korábbi érdeklődésének folytatását bizonyítják a *Parnasszusi Időtöltések* VI. kötetének egyes részei. Az I. részben például *A Bányász helyekről* címmel jegyzékbe foglalta az erdélyi, harzi és ilmenai bányákat. Ugyane kötet 111. részében „A mineralogia legujabb systemájáról” írt, felsorolva azokat az ásványokat, amelyeket a

⁵³ Fogarasi: *i.m.* 19.

⁵⁴ FőkonzLvt. 127/1790. 1.

⁵⁵ Uo. 13/1793. 1.

⁵⁶ Uo. 13/1793. 2.

⁵⁷ Uo. 206/1796.

⁵⁸ Baritz: *i.m.* 114.

⁵⁹ Szilády: *i.m.* (1911) 266.

⁶⁰ Vita: *i.m.* (1986) XVIII. lap.

Magyar Minerologia megjelenése (1786) óta határoztak meg. Benkő a külföldi szakirodalom ismeretében fejtette ki tudományos tevékenységét, mert Gyarmathi Sámuel és Zeyk Dániel biztosította számára külföldről az idegen szakmunkák megismerését. Ezért munkássága folyamán állandóan a kor színvonalán állt. Munkáit külföldön is ismerték, a Jénai Fizikai és Minerológiai Tudós Társaság tagjául is választotta 1796-ban.⁶¹

Ugyancsak a *Parnasszusi Időtöltések*ben közölte néhány földrajzi munkáját. A III. darabban a *Napkeleti utazók* című munkáját jelentette meg, a IV. darabban pedig Otahaitiról (Tahiti) írt Cook utazásai nyomán.⁶² Cook utazásai iránt talán még Göttingában kezdődött az érdeklődése. A Diarium egy 1780—82 közötti bejegyzése ugyanis ezt látszik igazolni: „O Tahaita vagy Otahyti Szigetéből való kürtös matéria, mellyet Szederj fából tsináltak, ezt hozta Prof. Forster, az Anglus Capitán Cookkal járt uttyából 1771. és tölle kapták B. de Sad [?] urfiak, akiknek Grátiájokból kaptam Götting[ában] 782 6 April.” Mint ebből kiderül, Benkő valamilyen bennszülött eredetű tárgyat kapott emlékebe ismerőseitől.

De nemcsak külföldi utazásokról írt. A *Parnasszusi Időtöltések* VI. darabjának első részét éppen a már említett erdélyi útirajza (*Egy kis hazabéli utazás*) alkotja. Ez Vita Zsigmond szerint „egyik első, tudományos célkitűzésű erdélyi útirajzunk”, amellyel a hazai utazásokra adott példát az ifjúságnak.⁶³

Földrajzi előadásainak egy része kéziratban maradt. Nem tudta megjelentetni Európa földrajzát sem, mert — mint Baritz mondotta a gyászbeszédben — ez a földrész „tanitói hivatala” kezdetétől fogva, tsaknem haláláig, szüntelen a nyughatatlanságok és háboruk alatt nyögött, a’ világnak ezen pallérozott része, tsaknem minden nyomon, más más formát váltottak az Országok, a’ gyözedelmes’ és meggyözedtetett’ környülállásai szerint, — úgy hogy, az alatt az idő alatt esztendejig se tartotta meg Europa, ugyanazon egy politikai ábrázattyát. Ilyen állapotban, nem akarta ennek a’ földrészinek geográfiáját megírni, ’s nem érhetvén a háboru felduzzadt habjainak tökéletes megtsillapodását és árkokba való beszállását, az arra tett gyűjteménye rend nélkül, kézírásban maradt.”⁶⁴ Megjelent viszont az Ázsia, Afrika és Amerika leírását magában foglaló *Magyar Geographiája*. Kolozsvárt három kötetben 1801-ben.⁶⁵ Szilády Zoltán a következőkben foglalta össze ennek a munkának az erényeit: „Megbízhatóság, tartalmasság, korszerűség, arányos beosztás, rövid és egyszerű, világos előadás...”⁶⁶ Ebben az időben, amikor a tudósokat és diákokat egyaránt foglalkoztatta a magyar őshaza holléte, Benkő sem kerülhette meg ezt a kérdést. Megemlítette a vogul, a magyar és a finn nyelv hasonlóságát. A Kaukázus és a Kaspi-tenger mellékén elterülő Nyugat-Szkítiáról megjegyezte, hogy „innen jöttek hát ki elsőben a magyarok vagy hunnuszok a Volga vizén és Meotis taván által”⁶⁷.

Nem volt viszont ilyen szerencsés Benkő Magyar Természethistóriájának megjelentetésében. Hogy a diákság a természetrajzot anyanyelvén tanulhassa, Benkő — mint ezt 1793. évi, a Főkonzisztóriumhoz írt levelében is kifejtette — megírta a „legelső, tudományos alkotmányba rendelt Magyar Természethistóriát”. Baritz szerint többre is ment volna e munkájában, ha a kollégium könyvtárának „szegénysége, majd minden

⁶¹ Uo. XVI. lap. Szilády: *i.m.* (1911) 265—266.

⁶² Szilády Zoltán: *Benkő Ferenc geográfiái*. Földrajzi Közlemények 42/1914. 417—418.

⁶³ Vita: *i.m.* (1986) XVIII. lap. Szilády: *lm.* (1914) 430.

⁶⁴ Baritz: *i.m.* 115.

⁶⁵ Szilády: *i.m.* (1914) 422.

⁶⁶ Uo. 428.

⁶⁷ Vita: *i.m.* (1986) XXV. lap.

kutatókat ... tölle el nem rekesztett volna, elannyira, hogy az eszközök nem léte miatt, tsaknem úgy dolgozta Benkő Magyar Linnéjét, mint Dolomien az ásványok fajjairól írott munkáját⁶⁸. Ezt a Linné rendszere alapján készített növénytant (ahogy ma mondanánk) *Magyar Linné* címmel ki is akarta nyomtatni, de nem volt rá anyagi fedezete. Gazdag pártfogó sem akadt, aki segítségére lett volna, így ez a munkája is kéziratban maradt.

Oktató és tudományos munkássága mellett feltétlenül meg kell említenünk azt a nagy horderejű gyakorlati tevékenységét is, melynek során a nagyenyedi kollégium már meglévő régiség- és ásványtani gyűjteményét rendszerezte és továbbfejlesztette, úgy hogy ez jellegét és rendeltetését tekintve az ország legelső nyilvános múzeumának mondható. A kollégium természetrajzi gyűjteményének kezdetei 1738-ra tehetők.⁶⁹ Így Benkő már jelentős gyűjteményt találhatott 1790-ben Nagyenyedre kerülésekor.⁷⁰ A különböző kollekciónak egymástól való elkülönítése csak az ő idejében kezdődött meg.⁷¹ Ugyancsak ebben az időben gazdagodott számottevően a kollégium gyűjteménye. 1790-ben megvették Galambos Mihály volt nagyenyedi professzor kollekciónak, majd gróf Bethlen Gergely adományozott nagy ásványgyűjteményt az iskolának. Ez az előzőleg Benkő által elrendezett anyag kb. 2000 darabból állt, három szekéren szállították be a kollégiumba.⁷² Ehhez járult azután tanárunk saját gyűjteménye, amelynek gazdagsága a számadatok szerint felülmúlta a kollégiumét. Ebben a kollekciónak 70 kitömött madár, 160 bogár és féreg, 100 légyféle, 380 pillangó és tengeri csiga, 34 tengeri növény, 1730 hazai és idegen növény, 2120 rendszerezett ásvány, kövület és ritkaság volt.⁷³ Az állandó gondos fejlesztés következtében a kollégium gyűjteménye 1816-ban, Benkő halálakor 12 000 darabot számlált.⁷⁴ Az általa leltározott⁷⁵ gyűjteményt nemcsak az oktatásban használta fel mint didaktikai segédanyagot, hanem a kiállított tárgyakat a város lakói, külföldi látogatók stb. is megtekinthették. Ezzel a kollekciónak nemcsak a régiségek iránti érdeklődést keltette fel tanítványaiban — írja Vita Zsigmond —, hanem „a madártömésre és a növénygyűjtemények készítésére ő adott nálunk először szakszerű útmutatást az ifjúságnak”, ugyanis Göttingában tanulta meg a madártömést.⁷⁶

Talán nagyenyedi tartózkodása idején foglalkozott Benkő történelmi kérdésekkel is. Kéziratban maradt fenn az erdődi zsinatról írt egyháztörténelmi és az Erdélyben talált római feliratos kövekről szóló epigráfiai munkája.⁷⁷

1801. július 4-én kelt Benkő másik tanári jelentése a Főkonzisztóriumhoz, melyben leírta, hogy a reggeli órákon Európa földrajzát és németet tanított 3—3 órán át. A délutáni 4 órán a természethistória két utolsó szakaszát, az ásványtant és kevés növénytant adott elő.⁷⁸

⁶⁸ Baritz: *i.m.* 115.

⁶⁹ Vita Zsigmond: *A nagyenyedi kollégium múzeumának kialakulása és fejlődése = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár 1957. 616.

⁷⁰ Uo. 617.

⁷¹ Uo. 617.

⁷² Vita: *i.m.* (1986) 189.

⁷³ Uo. 190.

⁷⁴ Uo. 191.

⁷⁵ Erről a leltározásról ő is írt az „Enyedi ritkaságokban” — Vita: *i.m.* (1957) 622.

⁷⁶ Vita: *i.m.* (1986) XXVIII. lap. A madártömés tanulásáról: *uo.* XV. lap. Jegyzetben idézi: Lőrincz, Ladislau: *Metode de preparare a păsărilor din secolul al XVIII-lea*. Analele Banatului. Timișoara, 1983. 33. kötet 271—273.

⁷⁷ Szilády: *i.m.* (1911) 257.

⁷⁸ FőkonzLvt 159/1801.

Öt év múlva, 1806. július 17-én azt jelentette, hogy hetente háromszor a reggeli órákon földrajzot (Ázsia, Afrika, Amerika és az ötödik világ) tanított, másik három napon reggel németet (Gellert leveleit fordították), a délutáni órákon természethistóriát (az állatok országának négy első szakaszát) és botanikát adott elő.⁷⁹

1809-i jelentése viszont nem a tanítás menetéről szól, hanem arról, hogy a Főkonzisztórium március 5-i parancsára a kollégiumban „publikálta” a tehénhimlő-oltást, akárcsak az előző évben. A népszerűsítés eredményeként a tanulók felesen beoltatták magukat doktor Váradival.⁸⁰

Az öregedő tanárt már nem minden diákja kedvelte. Panaszt is emelhetek ellene, mert 1811 augusztusában az Egyházfőtanács elhatározta, hogy Benkő mellé Baritz János orvost kinevezi lektornak. Ez nemcsak tekintélye romlásával, hanem fizetése csökkenésével is járt. Amikor Fosztó Ferenc vicekurátor tudatta a döntést a professzorokkal, „Tiszteletes Professor Benkő Uram ... erőssen meg dobbant, meg szomorodott”, majd érdemeit előszámálva arra fakadt, hogy inkább teljesen lemond és kiköltözik Enyedről, mintsem „ily maga meg alatonításával és kisebbségével az Baritz Lectorságát elfogadni”⁸¹. A Főkonzisztórium Bethlen Gergely és Thoroczkai Pál főkurátorok javaslatára 1811. szeptember 15-én mégis kinevezte Baritzot „Lector Professor”-nak, de orvosi munkáját is végeznie kellett a városban.⁸² A főkurátorok azzal érveltek, hogy „egy időtől fogva közönséges panassa az a Deákságnak, hogy Professor Benkő Uramnak öregsége, s elgyöngülése miatt szavát nem érthetik és így kivéven azokat akik Tanításán öton haton Ö Klme körül állanak, a többi sukeretlenül vesztik el idejeket s ennél fogva a Naturalis Históriának, Geographiának, sőt a Német Nyelvnek is nagy károkra, tudásán kívül vagynak, külömben sem lévén a Német Nyelvhez elejitől fogva is elégséges készületje.”⁸³

Benkő bizonyára többször is kérte az egyházi vezetőktől, hogy ismét régi, teljes fizetését kaphassa. A Főkonzisztórium 1815. január 29-én utasította is a kollégium vezetőit, hogy azt a 200 forintot, melyet 1811-től a Benkő Ferenc fizetéséből visszatartottak a mellé rendelt lektor fizetésére, a folyó esztendőből kezdve adják ki neki az ő kérésére.⁸⁴

Benkő utolsó tanári jelentése 1816. július 15-én kelt. Ebben beszámolt arról, hogy az elmúlt félévben az „Allatok országából” az első három szakaszt (madarak, amfibiumok, halak) tanította a „Linneus sistémája” szerint.⁸⁵ A jelentés rövidege talán az öregedő professzor rossz egészségi állapotával is magyarázható.

Baritz szerint Benkő „életének két utolsó esztendejében betegeskedni kezdett, melyet sok kedvetlen körülállások, s azok közt hites társának halála okoztanak...”⁸⁶ Betegsége végül annyira súlyosbodott, hogy 1816 decemberében „terhes tüdő-gyulladás után, az életerő elhagyá, hogy hátra maradott teste, a' holt testek törvényei alá vettessék, 's létalakjai a' mindenséggel egyesitessenek”⁸⁷. Nagyenyeden temették el, sírjánál többek között lektora, Baritz János mondott gyászbeszédet.

⁷⁹ Uo. 144/1806.

⁸⁰ Uo. 213/1809.

⁸¹ Uo. 218/1811. 1.

⁸² Uo. 218/1811. 3.

⁸³ Uo. 218/1811. 2.

⁸⁴ Uo. 46/1815.

⁸⁵ Uo. 232/1816.

⁸⁶ Baritz: *i.m.* 116.

⁸⁷ Uo. 116.

Árvái hivatkozva édesapjuk 27 esztendei kollégiumi szolgálatára, valamint arra, hogy Herepei Ádám árváit is segítette, kérték a Főkonzisztóriumot, hogy halál utáni nyugdíjat, ún. mortua angariát kapjanak.⁸⁸ 1817. április 13-án az Egyházfőtanács ajánlotta is a kollégium vezetőségének a pénzsegély megadását.⁸⁹

*

Benkő Ferencnek, a tudósak az életrajzát kiegészíthetjük Diariumának részletesebb bemutatásával. Az előzőkben, különösen második külföldi útja bemutatásánál már idéztünk ebből a kéziratból. A még nem ismertett bejegyzések közelebb hozhatják hozzánk Benkő Ferencet, az embert, sokoldalú érdeklődésével, gazdasági gondjaival, idősebb kori betegségeivel stb.

Mindeneskönnyvét 1765-ben, 20 éves korában kezdte el írni, és szinte haláláig használta, jegyzetett bele; ifjúkori beírásait itt-ott kijavította. A napló utolsó bejegyzése 1816 augusztusában kelt, négy hónappal halála előtt.

A tinta színe, az írás és néhány saját keltezés alapján a jegyzeteknek négy nagyobb időrendi csoportja állapítható meg.

Az 1765-ben és közvetlenül azután keletkezett beírások természetesen minden betűnél legelől találhatóak. Benkő bizonyára csak a tanulmányai során talált érdekességeket kívánta feljegyezni eredetileg. A tógátus diák érdeklődése akkor még nemigen terjedt túl a bibliai nevek magyarázatánál, történelmi anekdotáknál.

Halványabb tinta és lendületesebb kézírás jellemzi az 1770-es évekből származó jegyzeteket. Ekkor Benkő még mindig a nagyenyedi kollégium diákja volt. A beírások legtöbbször ezúttal is tudósok, történelmi személyiségek életével, tevékenységével foglalkozik pár sorban (Archimedes, Aristoteles, Belizár, Leibniz, Mohamed, Sextus Tarquinius, Szent Szófia, Hunyadi János, Oromores és Arimanius stb.), de névmagyarázatokkal és vallástörténeti jegyzetecskékkel is találkozunk. Már ebben az időben feltűnik a különféle receptek, gyógymódok leírása. Feljegyezte magának a szemölcs, sárgaság, torokfájás elleni védekezést, vagy a tyúkszem, törés, ütés esetén ajánlatos eljárásokat. Egyik-másik recept ma már egyenesen mosolyra készítené. A hidegrázás ellen például azt ajánlja, hogy „az első paroxizmuson [roham] 4, a másodikon 3, a harmadikon 2 rák szemet kell bé venni, akárminémü italba, vagy a hideg napján köpjék egy béka szájába és botsássa el”. Néhány „elmés anekdota” mellett több gyakorlati tanácsot is leírt ekkoriban (enyv, hőmérő készítése, sonka és nyelv kikészítési módja), valamint több kémiai kísérletet latinul. Szintén az 1770-es években jegyezhetette ki Leibniz *Theodicée* című könyvéből a monasz-elméletéről szóló részt a Diarium hátulsó, nem betűrendben vezetett részébe („Notationes de Principiis Leibnitii”, 101–103. lapok). A következő lapokon (104–105.) szintén Leibniz-jegyzetek, majd (104–105.) iskolai disputációk következnek.

A második külföldi utazása idején (1780–82) keletkezett jó minőségű, fekete tintával írt apróbetűs sorok elűtnek az előző és a következő korszak bejegyzéseitől. A külföldön íródott, eddig már ismertett jegyzetek mellett még sok más található. Benkő több, kuriózumszámba menő, de tudományos alappal rendelkező hírt is lejegyzett. Például: „Geiser Islandiában egy olyan forrás, mely napjába hét minutáig 60 öltre fel veti a vizet, melyhez hasonló egész világon nintsen.” Értesülvén a Montgolfier-testvérek

⁸⁸ FőkonzL.vt 69/1817. 1.

⁸⁹ Uo. 69/1817.

léghajózásáról, a „Hajó” szó után a következőket írta: „Montgolfár Frantzia Párisban, a mely repülő Hajoval mint első találó olyan nagy hirt tsinált 1783-ban, arrol láthatni a Scott Jesuita Magia Hydrostatikájában, pg. 402. 1650.” Néprajzi vonatkozású a Kamcsatka-félsziget őslakóiról szóló rész, amelyben ezek vallását, szokásait, táplálkozását, hiedelmeit ismerteti. 1781-ben jegyezte le Coraides Dániel véleményét a szekér (kotsi) eredetéről. Pusztán érdekességszámba megy a következő beírása: Perzsiában sok helyen fekete a tyúkok csontja és az ilyet jobbnak tartják. Jóval később, az 1800-as évek elején ezt a megjegyzést szűrte be ide: „Illyen szeretsen tyúkot én is kaptam volt Abrudbányáról.” Feljegyezte a köztörténeti eseményeket. Benkő mindig nagyon kedvelte az anekdotákat, elmés mondásokat. Ilyeneket külföldön is hallott, le is jegyezte németül és olaszul. Leírta az itt szerzett gyakorlati tanácsokat (gyümölcstartósítás, meggyrozsólis és meggybor készítése), de még az itt ajánlott recepteket is (fülfájás, marjulás, orbánc, dühödöt kutya harapása ellen).

Külföldről való hazatérése után egy ideig mintha szünetelt volna a mindeneskönyv folytatása. Nagyenyedi tanársága idején azonban ismét elővette Diariumát, amit öregkori, megváltozott írása és a más színű, fakóbb tinta használata is bizonyít.

Itthon már egyre inkább a gazdálkodás gyakorlati kérdései foglalkoztatták, hiszen neki magának is volt kertje Nagyenyeden. A megfelelő címszóknál a következőkről írt: a kerti kártevők, vagy a káposztahernyó elleni védekezés, a fekete zab vetése, a gyenge bivalyborjú táplálása, a vermek dohossága elleni védekezés vagy az üszög és a palackféreg kiirtása. Gyakorlati tanács a tűz elleni védekezés vagy az a különös szilvatartósítás, amikor télire az egész szilvafát betakarták egy szénaboglyával, és habár a fa elpusztult, tavasszal is hamvas volt a termés rajta. Ilyen szilvát evett is — amint írta — Resináron egy román embernél 1785-ben. A bor tisztán tartására több receptet is feljegyzett, ezek közül — úgy tűnik — nem mindegyik az ő írása.

A gazdasági tanácsokhoz sorolhatók az állati betegségek, például a lovak kehecsége, marhamétely, marhadög elleni, vagy a ló hátán levő seb gyógyításáról szóló receptek is. Külön írt a juhok „fergetegessége” (kergesége?) elleni gyógymódról. A „Vasfű” címszónál az állatok felfúvódása esetén ajánlatos eljárásról írt, megjegyezvén, hogy „Enyeden 1816 Aug[usztus]ba 3 Bihal veszett el hirtelen emiatt”.

A legkésőbbi bejegyzései között is találunk statisztikai adatokat (Anglia). Megörökítette két nagy enyedi árvíz emlékét is. Szerinte az 1814. július 15-i áradás olyan volt, mint a 46 évvel azelőtti. A Zúgónál levő kis kertje egy részét elvitte, „a kis Filegóriát, Árnýékszéket, Méhtartót felforgatta, magassága volt a víznek 3 1/2 sing” (1 sing = kb. 62 cm), amely a városban is igen nagy kárt tett. Az 1815. július 18-i árvíz két sing magasságot ért el, kevesebb kárt is okozott. Egy érdekes mezőgazdasági adatot is feljegyzett a hernyók elleni védekezésről. „Hernyo ... mely 1811-ben példa nélkül sok volt és a mián a gyümölcs ártalmas s a fák elvesznek. 1813-ban igen sok lévén a Flgs K. Gubernium parantsolta, hogy szappanos vízzel kell vizipuskával lövöldözni.” Bizonyára ez az egyik legkorábbi erdélyi adat a fák permetezésére.

Idősebb korában sokkal több receptet másolt be mindeneskönyvébe, mint azelőtt. Ez egészségi állapotának romlásával is összefüggött. A XVII. századtól kezdve sok családban volt recepteskönyv, hogy a gyakoribb betegségeket házilag orvosolni tudják.⁹⁰ Benkő recepteskönyve a más bejegyzésekre is használt Diariuma volt. Bizonyos, hogy

⁹⁰ Fügedi Márta: Kéziratos gyógyító könyvek a 18. század végéről. Herman Ottó Múzeum Ekvönyve. 15/1976. 190.

receptjeinek egy részét használta is, elsősorban szemfájásának gyógyításában. Erről a következőket olvashatjuk mindeneskönyvében: „Szemfájás ellen a mennyi ember, annyi Doktor, próbáltam kánforos száraz ruhával, nádmézes Tojás fejerivel, nádmézes sáfránnyal, a Kékwasszert tiszta vízben, vékony sárga viasszal béköttni. s.t.” A jegyzet után álló s.t. jelentése: saját találmány vagy tapasztalat; egyébként nem ez az egyetlen szemfájás elleni receptje. Lejegyzett még dühödés, dagadás, fülfájás, főbeli kelés, golyva, kólika, kígyómarás, májbetegség, orrvérzés, pokolvar, podrága, reuma, szájfájás, torokfájás, vérhas, vesekő, vízkórság elleni recepteket, valamint lábtörés, ütés, gutaütés, szemhályog, tályog esetén való kezelést. A receptek egy részénél meg is jegyezte, hogy kitől származnak, pl. a „lép és belső részek dagadások orvoslására” az ajánlott gyógyszer után ezt írta: „Jó Mihályné próbált hasznos orvosságai.” Más receptek után a J.M. betűk utalnak a fenti személyre. Tőle vette át Benkő a fulladás, fehérfolyás, orbánc, rüh, zsugorodás, sárgaság, szájbűdösség, vízkórság elleni recepteket. A giliszta ellen két eljárást is feljegyzett, a második Pataki Sámuelről származhat, mert ezt írta utána: „Sam. Pataki Senior, Dr. M[edicinae] 1801.” Az aréna (epekö, vesekő) ellen pedig maga Benkő ajánlotta — olvasmányai alapján — a mexikóiak kukoricából erjesztett italát, a chichát: „Missionarius Ecler [Ecker?] commendállya mint tapasztalt orvosságot Amerikában”... Elkészítésének ismertetése után így fejezte be: „...jó volna megpróbálni, mert az Indusok Arénával nem bajolnak.”

Idősebbkori bejegyzései között is van több vegyes tartalmú (pl. a jezsuitákról), de az újabb anekdoták sem maradnak el.

A bejegyzések végén sok helyen megemlítette, hogy honnan szerezte, olvasta adatait. Legtöbbjüket folyóiratokból, amelyeket — úgy tűnik — rendszeresen olvasott. A rövidített címek közül a Mindenés Gyűjtemény és a Magyar Kurír azonosítható bizonyosan. De ezek mellett jócskán akadnak olyanok, amelyeket könyvekből olvasott vágy másoktól hallott (receptek, anekdoták). A bejegyzéseket végigolvasva megállapítható, hogy írójuk olyan tényeket, adatokat rögzített, amelyeket inkább csak a saját maga számára tartott fontosnak.

*

Benkő Ferenc hagyatéka — mint ezt Diariumának sorsa is példázza — később szétszóródott. A kollégium múzeumának anyagát, amelynek gyarapításán és rendszerezésén annyit fáradozott, 1849-ben széthordták.⁹¹

Kéziratait, iratait egy darabig utódai őrizték. Az első világháború idején a Benkő család egyik tagja Benkő Ferenc irathagyatékát felajánlotta megvételre a nagyenyedi kollégiumnak. Egy részüket az iskola meg is vette.⁹² Más kéziratai — talán vétel útján — a nagyobb könyvtárakba kerültek. Így a már említett egyetemi jegyzetei Beckmann előadásairól a Teleki Tékába, a *Synodi Erdödienses* című egyháztörténeti munka a máramarosszigeti Református Kollégium birtokába jutott.⁹³ A szintén említett epigráfiai munkáját (*Erdélyi régi római inscriptiok*) a múlt század végén gróf Toldalagi Viktornál Koronkán tartották számon.⁹⁴ Növényrendszertanának befejezetlen kézirata „naplójával együtt Károly nevű fia birtokába került, s ma nem tudunk hollétéről” — írta Szilády

⁹¹ Szilády: *i.m.* (1911)267.

⁹² Szilády Zoltán: *Adalékok Benkő Ferenc éleéhez*. Irodalomtörténeti Közlemények 35/1925., 129.

⁹³ Szinnyei: *i.m.* 859—860.

⁹⁴ Uo. 859—860.

Zoltán 1911-ben.⁹⁵ Az általa említett napló bizonyára az itt bemutatott Diarium, amely végül nem kevés hányódás után a Székelyudvarhelyi Múzeum könyvtárában talált otthonra.

Nyomtatásban megjelent munkáit ma már a könyvtárak ritka példányaiként tartják számon. *Magyar Minerológiáját* megjelenésének 200. évfordulója alkalmából hasonló alakban 1986-ban újra kiadták.

Két, olajba festett portréjáról tudott az irodalom. Az ismertebb 1925-ben még a Marosvásárhelyi Református Kollégium birtokában volt. A másik arcképe 1911-ben bukkant fel Bethlenben a professzor dédunokájánál, Benkő Anna tanítónőnél. A 40x48 cm-es ráma nélküli képet a hátán levő feljegyzés szerint 1791-ben festette Ajtai Mihály.⁹⁶

Benkő Ferenc élete szolgálat volt. Pedagógusi és tudományos munkájával szolgálta egész népét, melynek a fejlettebb Nyugathoz való felemelkedését óhajtotta.

⁹⁵ Szilády: *i.m.* (1911) 266.

⁹⁶ Szilády: *i.m.* (1925) 128.

Egyed Ákos

Nagyajtai Kovács István és az erdélyi magyar tudományos történetírás kibontakozása

Abban az évszázadnyi időben, amely a XVIII. század közepétől az 1848—1849-es forradalomig és szabadságharcig tartott, az erdélyi magyar tudományos történetírás ügye nagy lépéssel haladt előre. Fejlődésének tényezői több forrásból táplálkoztak, de ezek végső soron mind összegeződtek abban az általános és céltudatos törekvésben, amely a történettudomány rendszeres művelésének alapvető feltételeit volt hivatott biztosítani. A kor kiemelkedő történészei, tudomány- és művelődésszervezői mindenekelőtt felismerték a történeti forráskutatás és a forráskritika fontosságát a tudományos történetírás számára, s tudatában voltak annak is, hogy az anyagfeltárás nem lehet öncélú tevékenység és csak akkor teljes értékű, ha forráskiadással párosul.

Az erdélyi magyar tudományos történetírás úttörői közt kiemelkedő szerepet vállalt Nagyajtai Kovács István. Az ő életpályájának alakulását elevenítjük fel ebben a rövid tanulmányban.

Nagyajtai Kovács István a háromszéki Nagyajtán született 1799. május 3-án, székely határőrkatonai családban. Ott tanulta a betűvetést is: 1805-ben már a helybeli unitárius iskola tanulója, ahol iskolamestere a kor felfogása szerint különösen a latin nyelv elemeinek elsajátítását szorgalmazta. Mivel a láthatóan jeleskedő fiút az igényes lófő rendű család továbbtanulásra szánta, édesanyja otthon Haller János *Hármas históriáját* olvastatta neki, s nem haszontalanul, mert — amint emlékirataiban írja — ezáltal „a történelmet már gyermekkoromban megkedveltettem velem.”¹

A továbbtanulás útja az unitáriusok székelykeresztúri algimnáziumába vezetete, ahol tanárai közül különösen Koronka József és az eposzíró Aranyosrákosi Székely Sándor járult hozzá szellemi gyarapodásához. Hatásukra kezdett ismerkedni a szépirodalom jeles alkotásaival: Schiller drámáival, Körner verseivel, Baróti Szabó Dávid, Csokonai, Berzsenyi verseivel, Kisfaludy Sándornak s Kazinczy Ferencnek más műveivel is. A szünidőben a német nyelv tanulása került előtérbe, ennek érdekében szülei Brassóba küldték német szóra, ahol a katonai nevelésében megismerkedett a szomszéd falusi Bölöni Farkas Sándorral, akit hasonló törekvés vitt oda.

A gimnáziumi éveket 1817-től Kolozsváron az Unitárius Kollégiumban töltötte. *Emlékgjegyzeteiben* itteni tanárai közül a filozófiát tanító Füzi Jánost, történelemtanárát, Molnos Dávidot s Székely Miklóst, a fizika és matematika előadóját említi. Eminens tanulóként ment át 1821-ben a piaristák vezetése alatt álló királyi lyceumba, ahol 1823-ban jogi diplomát szerzett.

Még abban az évben megkezdte hivatalnoki pályáját a Kolozsvárt székelő Guberniumnál, ahol írnokként alkalmazták. 1848-ig maradt a Főkormánysszék tisztségviselője, miközben a ranglétra viszonylag magas fokára jutott el. 1848 után

¹ *Emlékgjegyzetek nemzetségről, tanulói és hivatali életéből.* A Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtára a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Könyvtára őrizetében. (Továbbiakban: UnitKtár.) MsÚ. 1179/1. Nagyrészt közölve: Keresztény Magvető 1873. 34—35., 138—151., 224—233. (A továbbiakban mindig az eredetire utalunk, rövid. *Emlékgjegyzetek.*)

bíróságnál dolgozott, s 1867-ben az erdélyi királyi legfelsőbb törvényszék tanácsosaként vonult nyugdíjba.

A guberniumi szolgálat rendkívül terhes volt: nagy munkabírással és erős akarattal kellett rendelkeznie annak, aki e mellett még más szellemi munkára is vállalkozott. Nagyajtai Kovács István ezen kevesek közé tartozott.

Az 1820-as évek végén már úgy ismerték, mint az erdélyi történetírás egyik ígérétét. Brassai Sámuel később egyenesen az új törekvések Arankájának nevezte.² Történetkutatói irányának alakulására jó hatással volt az erdélyi magyar művelődési életben bekövetkezett változás. 1828-ban Pethe Ferenc szerkesztésében megindult az *Erdélyi Híradó*, amely a reformkori mozgalmak legfőbb irányító szerve lesz, s az már ezek keretében történő eseménynek számított, hogy 1830-ban kiadták a *Nemzeti Társalkodót*, majd 1834-ben a népszerűsítő *Vasárnapi Újságot*. Az előbbi Nagyajtai Kovács István szerkesztésében az erdélyi magyar történetírás fórumává vált.

A reformkor a polgári nemzetek kialakulási időszak volt Erdélyben, s ez a folyamat a nemzeti nyelvek szerepének, funkciójának növekedésével járt együtt, ez pedig — a dolgok szigorú kapcsolódási rendje szerint — felgyorsította a nemzetképződés ütemét. A kor historikusai megérezték, hogy mi a korparancs, és nehéz körülmények közt sok fáradtsággal megteremtették Erdélyben a folyamatos magyar nyelvű történetírást. Igaz, jelentős előzmények nyomán, hiszen például Bod Péter már a XVIII. század derekán magyarul írta a *Magyar Athenast*, de ez mégiscsak kivételszámba ment, mert a század más neves történetkutatói főként latinul írtak, illetőleg egyre többen németül.

Nagyajtai Kovács István, mivel a liberális lapok révén benne élt a nemzeti mozgalom forgatagában, maga is a nemzeti nyelvű történetírás tudatos művelését sürgette, mert: „Melyik olvasni tudó erdélyi lakó ugyanis az, ki őseinek, nemzetének, honjának történetét édes anyanyelvén, értetődően s használandólag, kidolgozottan olvasni ne szeretné.”³ Ilyen meggyőződéstől vezérelve 1831 és 1848 között adatközlés, vita, tanulmány, hozzászólás és romantikus „történet” formájában folyamatosan közölte írásait. S bár ezek egy része ma már jelentéktelennek tűnhet, a történeti ismeretek akkori szintjén még ezeknek az apróbb közleményeknek is megvolt a maguk értelme.⁴ A tudományos történetírás ügyét a *Nemzeti Társalkodó*ban írt forráskritikai cikkeivel s bírálataival szolgálta.

A kritikai történetírásról és forráskritikáról 1833—1834-ben 11 közleményben fejtette ki nézeteit, majd 1841-ben visszatért a kérdésre. Tudásunk szerint Döbrentei óta ez az első kísérlet a történettudomány alapelveinek az összefoglalására.

Melyek szerinte ezek az alapelvek?

Aki történetírással próbálkozik, először is önmaga lehetőségeivel vessen számot, s e szerint válassza meg munkaterét. Kevesen vannak olyanok, akik „a történetírói ideált megközelítik”, de nemcsak ők, mások is lehetnek hasznos munkásai a történettudománynak. „Ki nem tud pragmatika történetét írni, tudhat krónikát. Ki a világ történetét kidolgozására nem bír elég erővel, tudománnyal, eléggel bírhat egy ország történetét kidolgozására. Ki nem lehet egy nemzet historiographusa, lehet egy ember biographusa.”⁵ Ha forrásai nyomtatásban megjelentek, munkája könnyebb lesz, ha viszont „kéziratban

² *Az Erdélyi Múzeum-Egylet Evkönyvei* III. Kv. 1861. Előszó.

³ *Nemzeti Társalkodó* 1834. I. félév, 15. sz. 131.

⁴ Szilágyi Sándor: *Emlékbeszéd Nagyajtai Kovács István levelező tag felett*. Értekezések a történeti tudományok köréből. 3. füz. Bp. 1876. 7.

⁵ *Nemzeti Társalkodó* 1833. II. félév 4. sz. 255—257.

léteznek vagy egész, vagy nagyobb részben, mégpedig sok helyen s ezekhez legártatlanabb, legszentebb szándékkal sem könnyen juthatni, akkor adatgyűjtésben megszámlálhatatlan az akadály”.

Aztán a történeti források fajtáira és azok jellegzetességeire fordítva a szót, kifejti, hogy a „történetírónak, miután a tárgyat érintő kútfejeket összegyűjtötte, azt kell kinyomozni: igaz-e mind, mi tárgyára nézve kútfejekben mondatik vagy nem”. Végül a tudományos igazság éthosza mellett foglal állást: „a történetíró fő kötelessége: igazságnyomozás, igazságírás”⁶.

A fentiekből is kitűnik, hogy Nagyajtai Kovács István milyen nagy hangsúlyt helyezett tevékenységében a történeti forrástan kérdéseire. Ezen a téren éppen úgy a Pray György-féle kritikai történeti iskola tanítványa volt, mint erdélyi kortársai, ide értve kiemelkedő munkatársát, Kemény Józsefet is.

Egyébként ők ketten valószínű már korábban, a forrásgyűjtés során kapcsolatba kerültek egymással, de szorossá ez csak a *Nemzeti Társalkodó*ban való együttműködésük idején vált. Ekkor érlelődött meg közös tervük egy erdélyi forráskiadvány-sorozat elindításáról.

A forráskiadás időszerűségéről, a külföldi példák mellett, különösen Fejér György *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* című nagy gyűjteményének első kötete megjelenése (1829) győzte meg őket, s nem utolsósorban egyéni tapasztalataik sarkallták erre. Mindketten Erdély összefoglaló történetét szerették volna megírni, amit viszont csak megfelelő forrásfeltárás és kiadás után véltek elérhetőnek. A forrássorozat tervét s a munka során felmerült kérdéseket az 1836-ban kezdődött levelezésük, a *Nemzeti Társalkodó*ban írt tájékoztatók, valamint a kötetek bevezetője tükrében ismerjük meg.

1836. november 2-án írt levelében Nagyajtai Kovács István felvázolja a sorozat eredeti tervét s annak módosított változatát. „Tervünk ugyan is némiképpen úgy vala megállapítva — írta —, hogy Históriánk 1. darabjában kisebb egykorú történetírókból sat. adjunk egy közönséges nézetet, ismeretet az egész XVI. és XVII. századokról, s a következő darabokban aztán közöljük bővebben és környülállásosabban az említett két század történetét. Most azt tartván jobbnak, hogy az 1. darabban csak a XVI-ik századbeli legrégebb történetírókat adjuk, és a következő darabokban közöljük aztán a későbbi időkben élt írók munkáit. Így elég időnk lenne minden időszakból a legjobb történetírók dolgozatait, jegyzeteit felkeresni s közölni.”⁷ Várja Kemény Józsefet Kolozsvárra, mert „ezek mind csak gondolatok, s mint lesz legjobb azokat létesíteni, csak akkor határozathatják el végképpen, mikor Nagyságod bójó Kolozsvárra”. Itt közös megegyezéssel a módosítás mellett döntöttek, s ezután mindaddig, amíg bíztak a sorozat kiadási lehetőségében, erejük s idejük nagy részét ennek az ügynek a megvalósítására fordították.

Együttműködésük a köztük lévő különbség ellenére is példás volt, s az erdélyi historiográfia szempontjából nagyon hasznos is. Kemény József nyilvánvalóan nagyobb mértékben járult hozzá a kötetek anyagának összegyűjtéséhez, Kovács István viszont a szerkesztés munkájából vállalt többet magára, s ő írta kettőjük nevében az előszókat és a

⁶ Uo.

⁷ Kemény Józsefnek az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárába került gyűjteménye, a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Könyvtára őrizetében. (Továbbiakban: Kemény József gyűjteménye.) Kovács István levelei, 1836. november 2.

magyarázó jegyzeteket.⁸ Az öt kötetre tervezett sorozatból évente egy kötetet szerettek volna kiadni, „melyek tartalmuknál fogva egymással összefüggésben levén, együvé szerkesztve mintegy egészet alkossanak, s az egész, hiányzó históriáknak helyettese, surrogátuma legyen”. A szerkesztés egy másik alapelve az volt, hogy lehetőleg eredeti forrásokat közöljenek, csakhogy ezt az elvet nem tudták teljesen megvalósítani, mert az eredeti iratok egy részét nem sikerült megszerezni, másokat a tulajdonosok önzése zárt el előlük. Kénytelenek voltak tehát másolatok alapján is közölni, mindazonáltal csak olyan példányokat használtak fel, „melyeknek tartalmát szoros kritikai szabályok szerinti megvizsgálás után hiteleseknek” találták.⁹

A sorozat első kötete 1837-ben jelent meg *Erdélyország történetei tára* címmel, tehát az elképzelésekhez viszonyítva (Erdélyi históriai tár; zsebkönyv) megváltozott formában. Összesen harminchat, 1540 és 1600 közt keletkezett naplót, emlékiratot, levelet, országgyűlési végzést tartalmaz, köztük néhány igen értékes forrást (Mindszenti Gábor naplója, Gálfi János önéletírása, Csikszentkirályi Bors János krónikája, nyomtatásban korábban meg nem jelent törvények és egyebek).

A múltja iránt mindinkább érdeklődő reformkori társadalom kedvezően fogadta a kötetet, és ennek hatását még az az akadémikus vélemény sem tudta lerontani, amely a *Figyelmezőben* jelent meg Walther László akadémiai tag tollából.¹⁰ Walther kritikai megjegyzéseinek nagy részét egyébként Kovács István a Nemzeti Társalkodóban megcáfolta.

Ha nem is az eredetileg elgondolt ütemben, de azért a második kötet is gyorsan elkészült. Kovács István 1839. május 16-i levelében arról értesítette Kemény Józsefet, hogy „tárunk második kötetének nálam levő része készen áll sajtó alá: Borsos Tamás életét, sőt az előbeszédet is megírtam s nincs egyéb hátra, hanem hogy Nagyságod is az e kötetbe iktatandó adatokat béküldje és az egész összeszerkesztetvén cenzúra alá bocsáttassák”. Kéri, küldje be a másolatokkal együtt az eredeti példányokat is.¹¹

A második kötet anyaga rövidesen a cenzorhoz kerül, de hiába fogadta azt el Kovács Miklós püspök, az Udvari Kancellária felkérte Bécsbe, s hat évig tartotta vissza. Végre 1845-ben a második kötet is elhagyta a sajtót.

Az *Erdélyország történetei tára* második kötete is a már ismertetett szerkesztési elvek szerint, tehát a forráskritika alapján készült. 1556—1613 közt keletkezett harminc történeti forrást foglal magában, közülük nyolcat már korábban kiadtak, a többi ekkor jelent meg először.¹²

A régtől várt kiadvány példányai hamar gazdára találtak, ami arra buzdította Stein János könyvkiadót, hogy az első kötetet is újra kinyomassa. Sajnos a mostoha körülmények miatt a tervezett további kötetek sohasem készültek el, ezért a két napvilágot látott kötet alapján kell értékelnünk ezt a vállalkozást.

Kemény József és Kovács István forrásközlésének a jelentőségét mindenekelőtt abban látjuk, hogy általuk kutatók és érdeklődők számára lehetővé vált az erdélyi fejedelmi kor nagy részének tanulmányozása, illetőleg a vele való ismerkedés. A tudományos kritika és

⁸ Kemény József levelei Nagyajtai Kovács Istvánhoz. Élet és Irodalom 1884. 285—286. Közli: Boros György.

⁹ Nemzeti Társalkodó 1838. I. félév, 24. sz. 186.

¹⁰ Walther László akadémiai tag a Figyelmező 1837. évi 24. számában közölte bírálatát. — Nagyajtai Kovács István válaszáat 1. Nemzeti Társalkodó 1837. II. félév, 7. sz. 97—128.; 8. sz. 114.; 1838. I. félév, 24., 186.

¹¹ Kemény József gyűjteménye. Nagyajtai Kovács István levele 1839. május 16.

¹² Erdélyország Történetei Tára II. Előszavak. V.

forrásközlés terén pedig alighanem az erdélyi magyar historiográfia első maradandó, lényegében ma is használható forrásközlését kell látnunk benne. Az érdem osztatlanul és oszthatatlanul mind a két szerkesztőé, még akkor is, ha Kovács Istvánról az utókor néha megfélelkezett s ma is megfélelkezik. Hangsúlyozzuk azonban, hogy ezt a forráskiadást Kemény József gyűjteménye nélkül el sem lehetett volna képzelni.

Ha célul a magyar nyelvű történetírás fejlesztését tűzték ki, úgy ennek az ügynek kitűnő szolgálatot tettek, különösen Mindszenti Gábor, Borsos Tamás és több más szerző szép, világos nyelven írt krónikájának, valamint számos tömör stílusban fogalmazott levélnek közkinccsé tétele révén. Ami a közlések tudományos színvonalát és a kiadványok hasznosságát illeti, Szilágyi Sándor jellemzését ma is helytállóan találjuk. „S meg kell vallanunk — írta Szilágyi 1876-ban —, jobb szerkezetű, correctebb gyűjtemény, mely tudósok, írók, nagy közönség igényét minden tekintetben annyira kielégíteni tudta volna, azóta [ti. Kemény József és Kovács István kiadványa óta] sem sok látott napvilágot.”¹³

A két kútfőkötet megjelenése közt (1837, 1845) Nagyajtai Kovács István többek között Kolozsvár műemlékeit tanulmányozta. Szakszerűen számba vette a feliratokat, címereket és más történeti emlékeket, és eredményeiről a Nemzeti Társalkodó 1840. és 1841. évi folyamában számolt be *Vándorlások Kolozsvár várfalai körül* címmel. A város terjeszkedése által veszélyeztetett, később nagyrészt meg is semmisült várfalak és kapuk tanulmányozása és leírása akkor időszerű feladat volt. Mivel tartalma mellett maga a forma is figyelmet érdemel, részletesebben kell ismertetnünk.

A kezdeményezés Paget Jánostól, ettől az erdélyivé vált angol arisztokratától származott, aki meglepő fogékonyságot tanúsított Erdély története iránt, s ezt Kovács István érdemesnek tartotta arra, hogy Kemény Józseffel közölje. „Paget most már szorgalmasan tanul magyarul — tölem; ha nálunk maradand, hazánk históriája sokat nyerend benne; néha beszélgetünk egymással egy hazai históriai egyesület összealkotásáról, amiről Nagyságoddal is sokszor beszélgettünk.”¹⁴

Mivel Kolozsvár várfalairól id. Pataki István, Péter Pál, Gyergyai Pál és Füzéri György *Descriptio civitatis Claudiopolis* címmel már 1734-ben összeállítottak egy alapos ismertetőt, természetesen nem számíthattak sok új felfedezésre; céljuk ehelyett az volt, hogy a munka által „némi hiányokat kipótolhatunk, hibákat megigazíthatunk, tévelygéseket megcáfolhatunk és új ismereteket terjeszthetünk.”¹⁵

A várfalak helyszíni kutatását 1840 májusában kezdték meg a Monostorkaputól a Híd utcai kapuig terjedő szakaszon. Mintaszerűen lejegyezték és lerajzoltak minden arra érdemes feliratot, címert, építészeti emléket. Az anyagot Kovács István tette közzé, és értékelésre is vállalkozott. Felhívta például a figyelmet arra, hogy milyen vitát lehet eldönteni Báthory Kristóf emléktáblája segítségével, amelyen a fejedelmi és vajdai cím egyaránt szerepel, cáfolatául azoknak, akik tagadták, hogy Erdély fejedelmi méltóságát is viselte volna.

A várfalakon feltárt címerek alkalmat adtak Kovács Istvánnak arra, hogy a heraldika, ahogy ő írta: a „címertudomány” helyzetére is kitérjen. Tehette ezt azért is, mert nagy hozzáértéssel értelmezte a címerek jelképrendszerét. Az éremtan és a diplomatika felkarolásának a szükségességét is felvetette, mert nélkülük nem oszlathatók el a történelemhez kapcsolt mendemondák; illetőleg segítségükkel a feltárt feliratok s más

¹³ Szilágyi: *i.m.* 12.

¹⁴ Kemény József gyűjteménye. Nagyajtai Kovács István levelei, 1840. március 3.

¹⁵ Nemzeti Társalkodó 1840. II. félév, 6. sz. 41. A *Descriptio* magyar fordítása: Markos Albert: *Kolozsvár leírása 1734-ből*. Kv. 1944.

leletek „történelmi tanulmányoknak” lehetnek helyesen értelmezett kútfői.¹⁶ A sírfeliratokból máris XVI—XVII. századi temetők voltára tudott következtetni a Magyarkaputól a Középkapuig, a Tordakaputól a Szén utcai kiskapuig, onnan a Monostorkapuig tartó külső falak mellett. A temetőhelyek keletkezését az említett szakaszokon levő kettős fal tette lehetővé. Írása befejező részében a városfalak jövőjének kérdéséről töpreng: „Azonban, ha csakugyan enyészniük kell is minden kolozsvári várfalak, tornyok és bástyáknak, kérdelem: vajon enyészék-e azoknak emlékezete is? — Ezt úgy hiszem a kolozsváriak közül senki sem akarja; következőképpen azt sem akarhatja, hogy az adatok, amelyek amaz emlékezetet fenntartják, elpusztuljanak. [...] Őszve kellene tehát azokat mint nemcsak Kolozsvárra, hanem graphikai, heraldikai és történelmi tekintetben egész hazánkra nézve nevezetes ritkaságokat mind gyűjteni s illő helyen gondosan tartani. Ilyesmit a XIX. században lehetetlen egy ország fővárosától nem kívánni; és Kolozsvár Erdélyország fővárosának tartatik.”¹⁷ Nemcsak a múlt iránti kegyelet érzését bizonyítják a fenti sorok, de a történetkutatónak a kútfők iránti felelősségérzését is.

A történelmi emlékek helyzetéről abban az időben Kemény József mellett Nagyajtai Kovács Istvánnak volt a kortársak közül átfogó képe. Ő ugyanis egyedül vagy Kemény József társaságában kutatói célokkal és megfelelő felkészültséggel járta be a történelmi nevezetességű helyeket Erdélyben. A kézirati hagyatékból bőven idézhető bizonyító forrás. Éppen a történelmi emlékek megóvásáért való töprengései s természetesen a közismert példák vezették el a nemzetimúzeum-alapítás gondolatához. 1842 januárjában tanulmányt tett közzé Kolozsvárt *Az erdélyi magyar nemzeti Museum ügyében* címmel, s benne Széchenyi szellemében vázolta fel a múzeum szükségességét éppen a történelmi emlékek megmentése, valamint a műveltség terjesztése szempontjából. Ez a gondolatgazdag fejtegetés szervesen illeszkedik be irodalmi munkásságába, és mintegy elméleti előkészítése annak, hogy Kemény József és Kemény Sámuel 1841 februárjában tett felajánlásából valóban megszülethessen az Erdélyi Nemzeti Múzeum. A múzeumszervezés terén is szorosan együttműködött egyébként Kemény Józseffel, majd ennek 1855-ben bekövetkezett halála után Mikó Imrével.

Először a múzeumalapításhoz vezető első lépéseket vázolja fel. Kemény József már 1837-ben hangoztatta, hogy könyvtárát közcélokra szánja, majd 1841-ben Kemény Sámuellel nyilvánosan felajánlotta gyűjteményét a létesítendő múzeumnak. Ezt tette gróf Gyulai Lajos is. A múzeum szükségességét általános keretben tárja fel: a nemzetek gyorsan haladnak, de az erdélyiek inkább csak vesztegelnek. Tévednek azok, akik a nemzeti múzeum létesítését „luxus”-nak tartják. Ahogy színházra szüksége volt Kolozsvárnak, úgy kellene más intézmények is, nevezetesen Nemzeti Múzeum.

A múzeum sajátos feladata az lenne, hogy Erdély népei történetének megismerését előmozdítsa. Ennek érdekében oklevél-, kézirat-, könyv-, folyóirat-, hírlap- és képgyűjteményt kell létesíteni, de nem nélkülözhető az állattani, növény- és ásványtani tár sem.¹⁸ Igaz, hogy már három nagy könyvtára van Erdélynek: Nagyszebenben a Brukenthal Sámuel, Gyulafehérváron a Batthyány Ignác, Marosvásárhelyen pedig a Teleki Sámuel alapította könyvtár, de szakszerűsége tekintetében Kemény József gyűjteménye ezeket fölülmúlja s az erdélyi múzeum alapját alkothatja.

¹⁶ Uo. 9. sz. 7.

¹⁷ Uo. 10. sz. 76.

¹⁸ *Az erdélyi magyar Nemzeti Museum ügyében*. Kv. 1842. 19.

Nagyajtai Kovács István fejtegetése szerint Kolozsvár mint Erdély fővárosa, amennyiben ilyen múzeum központja is lesz, nemcsak a kebelében lakók s tanulók számára nyújt majd a jelenleginél jobb művelődési lehetőséget, hanem az erdélyieknek is, hiszen „Kolozsvár a hazával, e haza Kolozsvárral számtalan utakon közlekedésben van”¹⁹. Végül kifejti, hogy a múzeum a történeti emlékeknek, forrásoknak biztos őrzője lesz, s a gyűjtemények nem jutnak majd olyan sorsra, mint a Benkő Józsefé és másoké, amelyek széthullottak, vagy egy részük „kivitetett Bécsbe”.

Logikusan felépített eszmefuttatásában áldozatra s munkára hívja fel az erdélyi magyarságot a „múzeumalapítás” érdekében.²⁰

Kovács István történetírói munkássága érdeklődést, sőt elismerést váltott ki szakmai körökben. Ennek nyomán 1845-ben a Magyar Tudós Társaság történeti osztályának tagjává választották. Hírneve s eddigi tevékenysége alapján a történetkedvelő közönség ekkor már összefoglaló műveket várt tőle, nevezetesen Erdély és a székelység összefoglaló történetét. Számára belső feszültséget okozott az a körülmény, hogy időközben az a fiatalabb nemzedék, amely nem kis részben az ő hatása alatt kezdett történelemmel foglalkozni, s amelynek a *Nemzeti Társalkodó*ban közlési lehetőséget ő biztosított, egyre bátrabban nyúlt nagy témákhoz. Nagyajtai Kovács István maga is érezte, hogy szükség van történeti szintézisekre. Ennek a belső kényszernek s a közvélemény már-már idegesítő elvárásának engedve végül is 1847-ben hozzáfogott Erdély történetének írásához. Ezt a kísérletét szakította félbe az 1848-as forradalom kitörése.

Nagyajtai Kovács István nem volt forradalmáralkat, s nemzete boldogulását, céljainak elérését nem a forradalom, hanem a békés haladás által vélte elérhetőnek. Reformkori állásfoglalása ezt már meggyőzően bebizonyította. A gyökeresen más alternatívákat felvető forradalom és szabadságharc forgatagába nem kapcsolódott bele erőteljesebben. Teljesen azonban nem utasította el az együttműködést. Szentiváni Károly kormánybiztos felkérésére elkészítette a kincstári uradalmak történeti leírását. A forradalom és szabadságharc utolsó heteiben Bockó Dániel kormánybiztos a Kolozsvárt működő feljebbviteli törvényszék bírójává nevezte ki, de csak néhány ülésén vehetett részt a közbejött cári beavatkozás miatt.²¹

A szabadságharc elnyomása után az abszolutista kormányzat megpróbálta az ellenforradalom szolgálatába vonni, amennyiben egy Kolozsvárt tervezett félhivatalos kormánylap szerkesztői állását kínálták fel, illetőleg arra szólították fel, hogy Erdélynek Habsburg-szemponturnak történetét írja meg. Mindkét ajánlatot elutasította. Csak szakmai területén volt hajlandó működni: 1850-ben a rettegi kerületben a törvényhatósági levéltárak rendezését irányította, majd úrbéri törvényszéki bíró volt, 1861-től a királyi törvényszék ülnökévé nevezték ki.

1848—1849 alapvető változásokat okozott Erdély fejlődésében: a jobbágyság eltörlésével és a polgári alkotmány kinyilatkoztatásával véget vetett a feudális rendszernek, szabaddá téve az utat a tőkés fejlődés előtt, bár a feudális struktúra számos elemét fenntartva, a haladás üteme igen mérsékelt volt.

A változott politikai feltételek között a történetírást bizonyos kettősség jellemezte: folytatni kellett a reformkori kezdeményezések megszakadt fonalát, de új elvárásoknak is eleget kellett tenni.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

²¹ Emlékjegyzetek. L. Márkos Albert: *Nagyajtai Kovács István. = Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félévszázados ünnepére 1859—1909.* (Szerk. Erdélyi Pál). Kv. 1909—1942. 152.

Az abszolutizmus első éveiben Kovács Istvánnak nehéz hivatali munkája mellett kevés lehetősége volt történelemmel foglalkozni. Megszakadtak a Kemény Józseffel való kapcsolatai is; csak 1854-ben kezdtek ismét leveleket váltani, de ezekben szót sem ejtenek Erdély történetéről. Egyébként Kemény Józsefet betegsége akadályozta abban, hogy történetkutatással a tőle megszokott lendülettel foglalkozzon.

Közben az erdélyi történetírásnak új kezdeményezője, vezéralakja tűnt fel hídvégi gróf Mikó Imre személyében, aki éppen Kovács Istvánt kérte fel első számú tanácsadójául és munkatársául. Mikó Imre tervét és ajánlatát az 1854. december 5-én Kolozsvárt kelt levelében fejtette ki.

Mivel nemzetének hasznára szeretne lenni — írta —, arra az elhatározásra jutott, hogy a székelység történetének megírására 300 arany díjat tűz ki, s emellett olyan forráskiadványt indít, amely alapjául szolgál majd Erdély összefoglaló történetének. Mielőtt elképzelését nyilvánosságra hozná, szeretné tudni Kovács István véleményét. Mikó Imre nyomatékosan hangsúlyozza: alapos művek létrejöttét akarja előmozdítani. Szívesen megváltoztatná elhatározását a pályadíj kiírásáról, ha Nagyajtai Kovács István elvállalná „e munkát, melyre egyébiránt is senki a két hazában annyira hivatva nincs”, mint ő, hiszen Kemény József nem fog a pályázaton részt venni. Emellett a forráskiadvánnyal kapcsolatban Mikó Imre Kovács István erkölcsi és gyakorlati támogatására számít.²²

Kovács István számára Mikó Imre felléptével ismét megnyílt a történetírói pálya. Élte-e lehetőséggel?

1854. december 20-án írt levelében örömet fejezte ki afelett, hogy Mikó Imre felkarolta a történetírás ügyét, a következő levelében pedig a történelem fontosságát ő is hangsúlyozza. „Soha nem volt nemzetünk ily csüggedt állapotban, mint most” — írta Kovács István, majd kifejtette, hogy a történelemből reményt lehet meríteni a jövőre. S mivel Mikó Imre szilárd elhatározottsággal közös munkálkodásra, tettekre buzdít, ezt a maga részéről elősegíteni kötelességének tartja.²³

Mikó Imre tervének gyakorlati kérdéseivel kapcsolatban Kovács István fenntartásainak is kifejezést adott, s ennek során végső soron visszatért ahhoz a kétkedő, kritikus álláspontjához, amelyet korábban már kifejezett. Abból indul ki, hogy Mikó Imre olyan székely történet tervét jelentette be, amely megírása esetén „mind a hazai, mind az európai közvéleménynek helyes fogalmat adjon; egyszersmind pedig a székely történet olvasóinak és íróinak jövőjére nézve is bizonyos tájékozási pontokat és irányt mutasson ki”²⁴. Csakhogy Kovács István szerint kétes: „vajon a székely históriának éppen legnevezetesebb pontjára — például a nemzet eredetére nézve — közvéleményt alapítható elegendő adatok valaha hozhatnának-e napfényre minden bűvarkodás és áldozatkészség mellett is”. Szerinte a kívánt adatok nagyrészt Erdélyben szerteséjjel hevernek, következésképp feltárásuk hosszadalmas munkát igényel. Kovács István pályadíj kiírását nem javasolja. A forráskiadványt viszont annál inkább.

Mikó Imre többet várt Erdély hírneves történetírójától, annak jegyében fogant további levelezése is. Biztatta a közreműködésre, s kérte, ne hagyják abba a levélváltást, mert számára ez is hasznos. Elfogadva Kovács István érveit, nem írta ki a pályadíjat.

²² Mikó Imre levélmásolati könyvei. Mikó cs. lvt az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában, a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár őrizetében. Ms 3567. sz.

²³ Uo.

²⁴ Uo. 3. sz.

Talán nem felesleges feltenni a kérdést: mi állt Kovács István tartózkodó magatartásának háttérében?

Véleményünk szerint érezte, hogy az 1848 utáni új körülmények közt, amikor a fiatal történészek már felléptek, nem tud az elvárásoknak eleget tevő összefoglaló történelmet írni. Csak utalni szeretnénk rá, hogy Kővári László 1852-ben könyvet jelentetett meg Pesten *Erdély régiségei* s egy évre rá Kolozsvárt *Erdély ritkaságai* címmel; Temesváron Pesti Frigyes a társadalomtörténet jegyében jelentős történetírói vállalkozásba kezdett, mintegy jelezve a romantikus történetírás válságát s az adatfeltáró iskolák alkonyát is.²⁵ Kovács István egyéni válságát másrészt talán az okozta, hogy szemléletében híve maradt annak a konzervatív-liberális ideológiának, amely Kemény József vagy Mikó, Imre felfogását is jellemezte, s bár nem állt nemesi-nagybirtokosi osztályállásponton, hanem a népi romantikához kapcsolódott, ez nem volt elegendő a teljes szemléleti újításhoz. Egészében véve Mikó Imréhez intézett leveleiből kétségtelenül kicsendül az a gondolat, hogy visszavonul a történetírás mezejéről.

Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy a Mikó Imre szerkesztésében megjelenő *Erdélyi történelmi adatok* című forráskiadványban ne közöljön. Az első kötetben (Kv. 1855) a székely nemek és ágak 1545—1548. évi marosszéki lajstromát tette közzé, továbbá I. Rákóczi Györgynek egy olyan kiváltságlevelét, amely szerinte azt bizonyítja, hogy a Székelyföldön királyi jog nem létezett. Egyébként később erre még visszatért, s kéziratban tanulmányában is arra a következtetésre jutott, hogy 1562 előtt a Székelyföldön „székely örökség volt minden darab föld”, s a király itt adományozási jogot nem gyakorolhatott. Előfordult ugyan adományozás ez előtt is, de jogtalanul, s ezért később érvényteleníteni kellett azokat.²⁶

Élete utolsó éveiben szülőfalujában írta meg a székelykeresztúri gimnázium történetét, s *Emlékjegyzetei* is ekkor keletkeztek. Ezek hű foglalatát adják gyermekkorának és tanulóéveinek, valamint hivatali működésének, politikai állásfoglalásának, s értékes jegyzeteket tartalmaznak kortársairól is, de lapjain történetírói tevékenységéről jóformán szó sem esik.

Késői munkái teljesebbé tették életművét, de ez még így is bizonyos hiányérzetet kelt a mai kutatóban. S ha az 1872-ben bekövetkezett halálakor s a következő években elhangzott kortársi méltatások mégis elismeréssel szólnak róla, annak az volt az oka, hogy Nagyajtai Kovács Istvánt az erdélyi magyar tudományos történetírás egyik megalapítójának tartották. „Ő mint úttörő — írta Szilágyi Sándor — nehéz időkben nevezetes szolgálatot tett a hazai történetírásnak — s ez fogja emlékét fenntartani.”²⁷

Életművének fontos alkotóelemét képezi kézirati hagyatéka is. Ez 46 kötetre rúg, melyet annak idején gazdag könyvtárával együtt egyháza központi gyűjteményére, a Kolozsvári Unitárius Kollégiumra hagyományozott.

Kézirati hagyatékának túlnyomó része okmánymásolatokból áll. De a másolatok közt értékes jegyzetek, tanulmányok is találhatók. Kéziratban maradt tanulmányai közül a székely-hun rokonságról szóló, *A székelyek, avarok, gepidák, hunok, rómaiak* című értekezése ma inkább mint a kérdés historikumának dokumentuma tarthat számot érdeklődésre. Diáriumai, úti jegyzetei viszont kordokumentum-jellegüknél fogva

²⁵ Benkó Samu: *Temesvár tudós fia: Pesti Frigyes. = A helyzettudat változásai*. Bukarest 1977. 280—305. — Várkonyi Ágnes: *A pozitívista történetészlelet a magyar történetírásban*. I. 1977. 195, 215, 284. II. 293.

²⁶ UnitKtár. MsU. 1179/VIII.

²⁷ Szilágyi: *i.m.* 3.

adatgazdagságuk által is figyelmet érdemelnek.²⁸ A világlátásra nagyon tudatosan készülő Bölöni Farkas Sándorról írt jegyzete érdekes adalék.²⁹

Írásban megjelent dolgozatai, értekezései, ismertetői műfajuk szerint eléggé széles kutatómezőben helyezkednek el: a székely eredetkérdéstől az ipar és kereskedelem XVIII. századi történetéig terjednek ezek határai. Közölt nagyobb írásainak száma az Akadémiai Almanach szerint 17.³⁰

Az előbbieken Nagyajtai Kovács István történetkutatói tevékenységét és hagyatékát, irodalmi örökségét igyekeztünk felvázolni. Az a szándék vezetett, hogy kijelöljük helyét az erdélyi magyar történetírás fejlődésében, s arra az eredményre jutottunk, hogy neki több téren az úttörés nehéz szerepét kellett vállalnia. S mivel tehetsége s felkészültsége alkalmassá tette rá, Kovács István Kemény József mellett nemcsak úttörő, de alapozó munkát is végzett a magyar nyelvű forráskritika, forráskiadás és történeti kritika műfajában. Ugyanakkor a történeti valóság, a múlt emlékeinek ápolása, tisztelete terén is van mit köszönjünk munkásságának. Már önmagában is sokatmondó tény, hogy korának két kiemelkedő történetírói egyénisége, Kemény József és Mikó Imre igénybe vette szaktudását, kikérte tanácsát, ha olyan kérdéshez nyúlt, amely történetírásunk szélesebb mezejét érintette. Az erdélyi magyar történetírásnak tehát szüksége volt Nagyajtai Kovács István működésére, de mindenfajta együttműködés közepette is egyéniség maradt maga is, saját elképzelésekkel és egyéni kezdeményezésekkel.

Végeredményben elmondhatjuk, hogy a XIX. század első felében Nagyajtai Kovács István volt az első jelentős történetíró, aki Kemény Józseffel előbbre vitte az erdélyi magyar tudományos történetírást. Továbbá, a magyar nyelvű történetírás létrehozásában elvégezte azt a feladatot, amelyet a kor rótt ki. Mindezek által munkássága összekötő kapocs volt a XVIII. századi erdélyi történetírás és a XIX. század második felének historiográfiája között. Az a fiatal történetírónemzedék, amelynek neves alakjai közt Jakab Elek és Kővári László volt a legismertebb, Szilágyi Sándor szavai szerint Nagyajtai Kovács István hatása alatt kezdett fejlődni. Szilágyi Sándor állításának hitelét csak növeli az a körülmény, hogy önmagát is e nemzedék tagjának vallotta.

²⁸ UnitKtár. MsU. 1179/XXIX.

²⁹ Uo. 1179/VII.

³⁰ *Magyar Tudományos Akadémiai Almanach*. Pest 1879. 260—265.

Balázs Sándor

A filozofálás kezdetei az Erdélyi Múzeum-Egyesületben¹ (1859—1873)

Az erdélyi magyar tudományos életet több mint nyolc és fél évtizeden át szolgáló Erdélyi Múzeum-Egyesület oroszlánrészt vállalt e tájakon a kutatást, gyűjtést, ismeretterjesztést, hagyományőrzést szolgáló buzgólkodásból. Az egzakt tudományok fölkarolása mellett feladata volt az elméleti gondolkodás iránti érdeklődés fölkelése, a bölcelet művelése, a hasznosítható szellemi tradíciók felkutatása, a kortárs bölceleti áramlatok termékeny eszméinek a gyümölcsozttetése. A magyar bölcelet formálódásában katalizátorként működött. Mostani közleményünk ennek a termékeny munkálkodásnak a kezdeteit mutatja be.

1. Az élő és élettelen anyag viszonyának filozofikuma

Az évkönyveket, a szaküléseket az indításkor a nagyfokú szakszerűség jellemezte, a pontos anyag- és adatközlés, a részletkérdések körültekintő megvilágítása. A tények iránti tisztelet átitatta mind a történelemtudományi, mind a természettudományi értekezéseket. Ez a részletekben gyakran elvesző kutató-közlő beállítódás aligha kedvezett volna az elvonatkoztatáshoz vonzó filozófiának, ha az egész szervezeti tevékenység fő irányítója nem olyan tudós lett volna, mint Brassai Sámuel, akiben személy szerint is összeötvöződött a részletvizsgálatokat tudományos igénnyel folytató szakember és az elméleti végkövetkeztetéseket levonó filozófus.

A szaktudományi beszűkülést az utolsó erdélyi polihisztornak tekintett Brassai személyén kívül az is megakadályozta, hogy a tudományt az EME megszervezésekor igen tág összefüggésben értelmezték. Mikó Imre az alakuló közgyűlésen elhangzott megnyitó beszédében — ha név szerint nem is az angol filozófusra hivatkozva — egy Bacontól származó gondolatot emelt ki: „A tudomány nem pusztán cifrázkodási vagy divatcikk; hatalom az, mely osztja a világ kormányzásában.”² S ezt a hatalmat nem annyira az egyénre, mint inkább a tudomány birtokló népekre, országokra vonatkoztatta. Ebből a nézőpontból a tudományok nem halmozhatnak fel betokosodott ismereteket, a szaktudományoknak saját közösségük hatalmát kell növelniük, más szóval a tudományok a legnagyobb mértékben *társadalmiak*. Ez a rálátás kedvező feltételeket teremtett arra, hogy a tudományos eredményeket bölceleti feldolgozásnak vessék alá, illetőleg filozófiai távlatba helyezték.

A Mikó-féle programban volt egy másik követelmény is: a „tudományosság új templomát” szerinte azért kell megalkotni egyesületi úton, hogy „az eszmék és szellem világa s ereje által az érzékiség és anyagi irány túlnyomósága ellensúlyoztassék”.³ A szaktudományok — főként a természettudományok — valóban alkalmasak voltak arra, hogy az „érzékiség” és „anyagosság” felé tereljék a filozófiai magasságok felé vonzó elmét. A múzeumalapító figyelmeztetését főleg Brassai fogadta meg, aki vehemens

¹ Részlet a *Bölcelet az Erdélyi Múzeum-Egyesületben* című hosszabb tanulmányból.

² Az EME Évkönyvei. I. köt. 1861. 2.

³ Uo.

bírálója volt minden olyan bátortalan próbálkozásnak, amely a természettudományokból anyagelvű mondanivalót hámozott ki, vagy esetleg csak ezzel volt vádolható.

Az első összeütközés az „anyagi irány” megnyilvánulása és a vele szembehelyezkedő álláspont között 1861-ben az egyik tudományos ülésen mutatkozott meg. A február 13-i összejövetelen Szabó Samu olvasott föl vegytani témájú dolgozatot. (Az előadás tudomásunk szerint nem jelent meg nyomtatásban, így csak az ülés vázlatos jegyzőkönyvére támaszkodva rekonstruálhatjuk a konfliktust.) A kémikus a korabeli legújabb tudományos vívmányokból próbált kiolvasni egyetemesítő filozófiai mondanivalót. Berzelius nem sokkal azelőtt igazolta, hogy a szerves és szervetlen anyagokat egyazon általános törvények uralják, Berthelot-nak ez idő tájt sikerült szerves anyagot előállítania mesterséges úton, sőt meg kell jegyeznünk, hogy 1862-ben, tehát egy évvel Szabó értekezésének elhangzása után hozta létre szintetikus az acetilént, s mindössze egy évvel azelőtt közölte a *Chimie organique, fondée sur la synthèse* című művét, ily módon az a tény, hogy a marosvásárhelyi tanár mindezekre a tudományos vívmányokra és lehetőségekre hivatkozott, jól jellemzi, mennyire a kor szintjén állva igyekezett filozófiai tartalmakat kibontani az akkor korszerű természettudományi elméletekből. Hangsúlyozta a szerves és szervetlen szerkezetek közötti kapcsolatot, állította, hogy az élő anyag egységét hirdető teória „csaknem függetlenné teszi a vegyészt a szerves anyagok vizsgálatakor az úgynevezett életerő tekintetbe vételétől”⁴.

A hallgatóság egy része nem kis megrökönyödéssel vette tudomásul ezt a természetbölcseleti fogantatású nézőpontot, amely a vitalizmus alap-princípiumának a létezését vonta kétségbe. Persze a vis vitalis megtagadása ebben az időben nem ment újdonságszámba, az európai tudományos köztudatban már az első szintetikus szerves vegyület előállítása óta (1828) ott keringett a gondolat. De azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a vitalizmus ezzel még nem adta meg magát, kezdte kiépíteni a maga védelmi állásait, ami a neovitalista felfogásokig menően folytonosságot biztosított neki. Számításba kell venni továbbá, hogy a magyar természetfilozófiai gondolkodásba bizony későn hatolt be az élő és élettelen világ egységét sugalmazó antivitalizmus, elég arra utalnunk, hogy Brassai még 1890-ben is az életerő megléte mellett kardoskodott. Ezek fényében nyilvánvaló, hogy 1861-ben egy tudományos ülésen elhangzott ilyen természetbölcseleti állásfoglalás egyáltalán nem volt utánlövés. Brassai ekkor még csak erőszakoltnak nevezte az előadó némely állítását, de Nagy Péter már szókimondóbban lépett fel az új elméletek ilyen láttatása ellen, „amennyiben éppen ez az elmélet vezet az újabb vegytant a materializmus felé”.⁵ Az ülés jegyzőkönyve szerint viszont akadt valaki — Takács János személyében —, aki védelmébe vette a teóriát.

A szerves és szervetlen világ egysége és különbözősége mint természetbölcseleti probléma egy év után egy másik tudományos ülésen ismét terítékre került. Csakhogy most Brassai volt az előadó, s az ellenvélemény kifejezésére (ugyancsak a jegyzőkönyv alapján ítélkezve)⁶ ekkor már nem kerülhetett sor. A Budapesti Szemlében közölt előadásnak a címe *Éledés és életkezdet*, ebben a szerző az élő anyag mibenlétét, geneziséjét elemezte szak- és természetbölcseleti szemszögből.⁷

Brassai gondolatvezetésében két elem keveredett: egy akkor már tudományosan megalapozott álláspontot vezetett olyan következtetésig, amelybe — ma már tudjuk —

⁴ Uo. *A tudományos, ülések jegyzőkönyve*. 157.

⁵ Az EME Évkönyvei. I. köt. 1861. 158.

⁶ Az EME Évkönyvei. I. köt. 1861. 145.

⁷ Budapesti Szemle 1862. XVI. köt. 328—345.

aligha igazolható értékelés szívódott föl. A kiindulópont és a végállomás sémaszerűen így ábrázolható: a *spontanea generatio* tudománytalan tételének bírálatától az *omne vivo ex ovo* tézise extrapolálásáig.

Az előadó magabiztos fölényrel verte vissza az ősnemzés tézisé, a tények halmazával igazolta, miszerint nincs és nem is lehet közvetlen átmenet az élettelen és élő szervezetek között. Egy megkülönböztetéssel azonban adós maradt. Nem határolta el egymástól a két szintet: a) az ősnemzés most, a fejlődés mai fokán a „szemünk láttára” végbemenő folyamatként, melynek során az élettelenből *magasabb szervezetségű* élőlény jön létre; b) az élettelen anyagnak az élő anyagba való átmenete természetes úton mint *évmilliókkal ezelőtt* lejátszódott folyamat a Földön.

E disztinkció hiányában az „éledés” mint az élettelennek *mostani* átmenete az élőbe és az „életkezés” — mint a hosszú filogenetikus fejlődés során az élő szervezet megjelenése a *távoli múltban* — egyazon megvilágításba kerül. Brassai túláltalánosított: a házi használatra és a *mai* gyakorlatban érvényes „minden lény más lénytől származik” tételt a fentebb jelzett a) szintről — a spontán életkialakulást cáfoló tudományos tényekkel alátámasztva — átvitte a b) síkra: azt állította, hogy az „életkezdet” a történelmi evolúcióban is lehetetlen volt.

Filozófus alkat lévén észrevette, hogy a b) szint már „nem természettani, hanem metafizikai kérdés”, tapasztalatilag nem lehet megválaszolni, legföljebb az „okoskodással kiegészített tapasztalat” adhat felvilágosítást rá. Szerinte „a kezdet sem tapasztalatunk, sem okszerű megfogásunk alá nem esik”, ebből általánosít: „a szerves egyének egy sejtecskéje, egy szálacskája vagy szemecskéje sem áll elő a másíknak vagy többnek teremtő működése nélkül s ő maga aztán szintoly tetteles nemzője ismét másoknak”.⁸ Ebből most már bölceletileg ez a végszó: a szervesnek a szerkezete ugyanolyan régi, mint az élettelen anyagé, vagyis abszolút értelemben *nem valamiből keletkezett*.

A korabeli magyar természetbölcséleti értekezésekben ezzel a látásmóddal szemben egy másik, az összejt kialakulását feltételező nézet volt forgalomban, s az erdélyi enciklopedista bölcs éppen ezt a felfogást bírálta értekezésében. Az utólagos tudományos bizonyítékok birtokában ma már látjuk, hogy a két természettudományos, -bölcséleti tézis összeütközése nem a tudományos és a tudománytalan alapvetés párharca volt, egyik okfejtés sem birtokolta kizárólagosan az igazságot. Brassai személy szerint egy Földi aláírással megjelent elmélkedésre utal⁹, de az ott kifejezett nézet a tudományos hitelesség szempontjából legalább ugyanúgy támadható, mint a replikázó vitapartneréé. Az őscsírát feltételező Földi ugyanis agnosztikus¹⁰, preformista¹¹, inkább naivan lírai, mint szakszerű közleménye legfeljebb alapelvében mond valami elfogadhatót — feltételezi, hogy az „anyaföld” elemei és azok „parányai” *önmagukból* alkották meg az élő anyagot —, az a mód azonban, ahogyan ezt elképzelt, messze áll a tudományosságtól.¹² Brassai arra összpontosítja a tüzet, amit mint szaktudós semmiképpen sem fogadhat el (s ebben igaza is van, hiszen az általa idézett Földi-féle elképzelés, miszerint az élet a Földön egyszerűen „az anyaföld és a nap összeműködése által” keletkezett volna, a legkevésbé sem szolgálhat hiteles filozófiai építmény alapjául), de megfelelnek arról, hogy maga az elv — az,

⁸ Uo.343.

⁹ Földi: *Természettudományi eszmék*. VIII. rész. (Az évi tartalomjegyzék szerint a címe *A parányok*.) Az Ország Tükre 1862. 26. sz. 362—363.

¹⁰ Szerinte a „csíra — egy maga is oly mély titok, miszerint egy ember esze sem érheti el a fenekét” (Uo. 362.).

¹¹ Nála a csíra „már maga a növény kicsiben ...” (Uo.)

¹² „...a föld a nap hatása alatt annak melege és fényébe megtermékenyedett...” — írja (Uo. 362.).

hogy a Földön az életet az élettelen természet termelte ki önmagából — ezért még igaz lehet.

2. Az élő anyag fejlődése — filozófiai látószögben

Az EME Evkönyveiben — Brassai természettudományi elmefiattatásai révén — más oldalról is bölcséleti megvilágításba került az élő anyag. A fajfejlődés témaköre, a darwinizmus rohamos térhódítása állásfoglalásra készítette a biológiában járatos s a filozófia iránt fogékony szakembereket. Brassait a legkevésbé sem lehet Darwin-követő természetbölcseletnek nevezni, hiszen nemegyszer egészen a csúfolódásig menően ellenszenvvel viszonyult a faj fejlődés elméletéhez. Különösképpen az ember eredetére vonatkozó elképzeléseken háborodott fel. De az is igaz, hogy leginkább e tanból levont túlméretezett következtetések ellen emelt szót¹³, s nem egy darwini tétel meghallgatásra talált nála. S ami lényeges: a magyar természetbölcseleti gondolkodás történetében az elsők között (hacsak nem elsőként) ő érzékelt filozófiai kicsengést az angol tudós elméletében. Brassai elfogadta a fejlődés és ezen belül a fajfejlődés eszméjét, úgy jutott el ide, hogy menet közben feladta az élő világ megjelenésére alkalmazott logikai eljárását (az indokolatlan általánosítást abból, hogy *napjainkban* spontánul nem megy végbe a mutáció az élettelenből az élő felé), sőt ezúttal hangsúlyozta, miszerint a fajok *ma észlelt*, a mi „arasnyi vagy vonalnyi tapasztalásunk” szerinti állandóságából nem következik, hogy évmilliók alatt ne változnának.

A darwinizmus fő bölcséleti mondanivalója a *minőség* és a *minőségi ugrás* filozófiai kategóriái köré sűrűsödik. Brassai kitapintotta ezt a pontot. A *minőség* mint a biológiai értelemben vett fajt jellemző filozófiai fogalom feszültségekkel teli. Olyan gondolati forma, amely a lényegi jegyek kiszűrésével a konkrétak számos elemét össze tudja fogni, egységbe vonva ezzel az egyedit és az általánost. Brassai rájött arra, milyen zavart okoz, ha a totalizáló *minőséget* fölcserélik (vagy azonosítják) az általános jellegtől megfosztott *egyedivel*. Vitapartnere ezúttal Anton Kerner osztrák növénytanár, s ebben a konfliktusban — legalábbis az egyedi és általános közötti viszony filozófiai megítélésében — utólag talán a magyar tudósok kell igazat adnunk. Az összeütközés látszólag tisztán szakkérdéshez kötődött, de nem szakítható ki a társadalmi életből, ugyanis Kerner — Brassai gúnyos jellemzése szerint — „egyike azon tudósoknak, kik által a sajnós emlékü Bach-kormány a nyugati civilizáció előttünk ismeretlen áldásait akarta nyakunkra erőszakolni”.¹⁴ Eltekintve azonban az osztrák tudósok a rossz emlékü korszak politikai életében elfoglalt helyétől, az a mód, ahogyan a minőséget mint általánost feloldotta az egyediben, önmagában, pusztán bölcséletileg aligha fogadható el. Kerner ugyanis „rossz” és „jó” fajokról értekezett, holott a fajok *egy-egy példányaira* gondolt, egyenlőségi jelet tett a gondolat kézzelfogható tárgya, a hozzá tartozó egyedi tulajdonságok, valamint az elvont fogalom és a számos objektumból gondolatilag kiszűrt jegyek közé. Az osztrák természetkutató a nominalizmus és realizmus vitájából kiserkent filozófiai nyereséget, úgy látszik, századok után sem hasznosította. Felfogásának kritikája alkalmat nyújtott erdélyi gondolkodóknak arra, hogy emlékeztessen rég elfogadott igazságokra, olyanokra,

¹³ „...én nem irigyelem azoknak az izlését, se ambícióját, akik inkább szeretnek a gorillával, mint az angyalokkal kötni rokonságot” — írta a darwinistákkal élcelődve, de hozzátette: „én csak bizonyos tanok túlzott igényeit, jogtalan követeléseit szándéksom visszautasítani ...” (Brassai Sámuel: *Az „exact” tudományok követelése a philosophia irányában*. Az EME Evkönyvei. II. köt. 1863. 57.)

¹⁴ Brassai Sámuel: *Orbus canescens. L. fil. és egyéb ami hozzájárul*. Az EME Évkönyvei. III. köt. 1865. 112.

amelyek nélkül a fajátalakulás elméletének bölcséleti rétege homályban marad. Brassai jól sáfárkodott Leibniz híres megállapításával, mely szerint még két falevél sem lehet teljes egészében azonos egymással. Természetes adottságként és logikailag kézenfekvőnek fogadta el a faji (biológiailag és logikai értelemben faji) jegyeknek egymástól eltérő konkrét megtestesülését az egyediben.

Mindebből összeállt az újabb elméleti tézis: *a minőségi határok viszonylagosak*. E kérdéskör két zónát fog át: egyfelől a faji-minőségi eltérések mennyiben relatívak ontológiailag — esetünkben a most létező élőlények világában —, másfelől e különbségek gondolati kiemelésekor (ezúttal a fajok tudományos feltérképezésekor) hogyan húzhatók meg a választóvonalak. A szerző mindkét pászmán elismerte a viszonylagosságot. Ebből egy dialektikusnak nevezhető viszonyulási mód formálódott ki, mely szerint a természetben vannak is meg nincsenek is határok az egyes kvalitások között, ami pedig az ember alkotta rendszereket illeti, ezeket mi szerkesztjük meg, így még inkább labilisak, hiszen mesterséges felosztások, s mindenoldalúan nem tudják leképezni még a létsík viszonylagos határait sem. Ezzel a fajállandóság képzetének egyik, mondjuk így, ismeretelméleti forrására mutat rá a tudós (még ha nem is nevezi így), arra, hogy a mesterséges elhatárolás során az alany által feltételezett különbségeket vagy azok hiányát — a gnoszeológiai és ontológiai szféra fölcserélésével — úgy is föl lehet fogni, mintha azok valóságosak volnának. A tanulmányíró tisztán látta, hogy a létezés és az ismeret köre nem cserélhető fel, s dialektikus látásmódjáról tanúskodik az az észrevétele is, miszerint a tudati-fogalmi közegben, a tipikusnak a kiemelése érdekében, polarizált kategóriákkal dolgozunk, s így ezek tartalma a „természetes” létkeretek között egymásba átcsapó ellentét-egységekként mutatkozik meg. „A geometriában — írta — az egyenes és görbe vonalak megkülönböztetése ugyan csak tiszta és természetes felosztás. Igen de a hiperbola szára az agytól nem messzire kezdve, melyet az ész görbének vall és bizonyít, oly kevésbé különbözik az egyenes vonaltól, hogy nem csak érzékünk, hanem képzelő erőnk sem bírja annál egyébként látni.”¹⁵ Ugyanilyenek fogta fel a kört is, amely nem azonos a sokszöggel, de mégis „teméntelen oldalú sokszögnek” lehet elképzelni, szerinte a vöröstől a sárgáig éppen az átmenetek sokasága miatt vannak árnyalatok, ezek sem az egyik, sem a másik színnel nem jelölhetők, és így tovább. Kiderül mindebből, hogy az ő megközelítési módjában a valóság létszférájában a sarkok közötti demarkációs vonal nem abszolút.

Ez az indítás lehetővé tette a darwinizmusban meghúzódó, de a teória megteremtője által szavakban megtagadott lényegi bölcséleti magnak a kihámozását. A *natura non facit saltus* helyébe a *natura facit saltus* kerül, Brassai a folytonosság és a megszakítottság kölcsönös egymást feltételezéseként értékeli a rendkívül változatos élő világot.

A kontinuitás és diszkontinuitás egymásra utalásának ismét csak két viszonyítási rendje van: egyrészt a sokféle létezésben az egyik minőségtől a másik minőségig mutató térbeli, strukturális — nevezzünk így: — keresztmetszetben jelentkező folytonosság és annak hiánya, másrészt ugyanez hosszsmetszetben, az időbeniségben, tehát genetikailag. A fajok sokféleségére vonatkoztatva ez egyrészt azt érinti, vajon a ma létező fajok és fajták között az őket jellemző tulajdonságokban milyen mértékben van folytonosság, illetve minőségi különbség, másrészt arra utal, hogy a fajok kialakulásakor végbementek-e gyökeres mutációk, vagy csak egyenes vonalú változás jellemezte ezt a folyamatot.

Brassai mindkét viszonylatot észlelte, s bár az EME-ben elhangzott, majd az évkönyvben megjelent dolgozatában leginkább a keresztmetszet hiátusaira hivatkozott —

¹⁵ Uo. 117.

hiszen vitapartnerével szemben legfőképp ezt kellett igazolnia —, nem kétséges, hogy a fajfejlődés hosszmetzetében is az ugrások híve volt. Kernert bírálva megállapította: „Nem, a természetben nem csak átmenetek, hanem *ugrások* is vannak, és jelesen a fajok ügyében doktorunk állításával ellenkezőleg — az ugrások teszik a szabályt, az átmenetek a kivételt.”¹⁶ Itt elsősorban arra gondolt, hogy a most létező növényfajták és állatfajok között amolyan „üres helyek” vannak. Analógiaként a Mengyelejev-féle táblázatra utalt, amely „voltaképpen az atomszámok *ugrása* in alapul”, s ennek mintájára a sokféle most létező minőség közötti „sima” átmenetnek a hiányára is utalt.

Brassai tehát — anélkül, hogy Darwinra hivatkozott volna — gyakran darwinista módon gondolkodott. Áll ez annak ellenére, hogy esetenként harcos antidarwinistaként lépett fel. Ez a „kontra” ugyanis, miként arra a Brassai életművét értékelő Fitz József találóan rámutat¹⁷, inkább a darwinizmust „megrontók” munkálkodására, többek között a Haeckel-féle összejt feltételezésére vonatkozik. A képlet tehát adott: milyen mértékben igazságtartalmú a fejlődést, a létért folyó küzdelmet hirdető tan mint szaktudományi elmélet, olyan mértékben értékhorozó a belőle kiemelt teoretikus kötőanyag, illetve tudósunk értékmentő szándéka. Ebből legfeljebb az von le valamit, hogy a prioritás nem mindig őt illeti meg, a nemzetközi szakirodalomban a Brassai kimagolta gondolatok ekkor már eléggé fölszivódtak. Egyébként ő maga is angol szaktekintélyekre hivatkozik a fajok közötti szigorú határvonalak tagadásakor.

3. A materializmus-vita

Az intézmény igazgatójának szerteágazó vitái közül a magyar filozófiai gondolkodás alakulása szempontjából a legjelentősebbnek a Magyar Tudományos Akadémiával vívott párharca bizonyult. Ennek az összetűzésnek a terméke volt *Az „exact” tudományok követelése a philosophia irányában* című tanulmánya¹⁸, amely inkább kérdésfeltevéseivel s nem annyira a kérdésekre adott válaszaival lett kovász a korabeli magyar bölcséletben.

A tanulmány közreadásának messze nyúló előzményei voltak, s éppen ezek a szálak szövik bele az értekezést a múlt század hetedik évtizedének magyar bölcséleti eszmevilágába. A közleménynek eredetileg a Tudományos Akadémia égisze alatt kellett volna megjelennie, Brassai ugyanis e legfőbb tudományos fórum elé terjesztette. A szerző helyett Csengery Antal olvasta föl az előadást az Akadémia 1861. április 23-i ülésén, majd ugyanő a Budapesti Szemlében elismerően írt róla. Az Akadémia Értesítője közölte volna, ha ez elé nem gördítettek volna elháríthatatlan akadályokat. A szöveg csípősen polemikus, az ironizálásig menően éles volt, főként a Moleschott-féle materializmust vette célba, de nem kímélte azokat sem, akikben a szerző Vogt- vagy Moleschott-követőkre ismert. Személy szerint Pólya Józsefet pellengérezte ki, akinek a Magyar Sajtóban¹⁹ megjelent közleményét, valamint az Akadémia 1861. január 14-i szaksztályülésén elhangzott élettani felolvasását tüzte tollhegyre. A konfliktus tovább gyűrűzött. Az Akadémia két szakvéleményt kért a Brassai előterjesztette dolgozatról, s egyik sem tartotta közölhetőnek a véleményezett szöveget. A replika nem maradt el, a kolozsvári tudós pamfletszerű választ adott *Az Akadémia igazsága* (Kolozsvár, 1862) cím alatt, ebben egyébként, saját kritikai megjegyzéseivel fűszerezve, közölte a két elutasító

¹⁶ Uo. 117.

¹⁷ Fitz József: *Brassai Sámuel*. Budapest. 1912. 264—266.

¹⁸ Az EME Évkönyvei. II. köt. 1863. 54—80.

¹⁹ Pólya József: *A m. akadémia múlt év nov. 23-i és dec. 21-ki természettudományi osztályüléseire vonatkozó*. Magyar Sajtó 1858. 5. sz.

referátum szövegét is. Ezek után került sor az Akadémián már bemutatott tudományos dolgozat felolvasására az EME 1862. március 12-i ülésén, majd a megjelentetésére az egyesület évkönyvében.

Egy személyesnek indult civakodás ekképpen az intézményi összekülönbözés látszatát keltette, holott a konfliktus mögött Brassai személyi ambícióin túl aligha volt más mozgató. Való igaz, hogy a központi tudóstársaság és a vidéki tudományos szervezet egymás mellett élése nem volt mindig felhőtlen, „lefele” a széthúzás vádja hangzott el, „felfele” példálózta az önálló munkálkodás elfojtásáról. Akadt tehát nézeteltérés, de gyűlölködés soha.

Magánsérelem ide, magánsérelem oda, Brassai mégiscsak felismert az Akadémia működésében néhány neuralgikus pontot. Feszegette a legfőbb tudományos intézet demokratizmusát (eladdig, hogy javasolta: tagjait az egész ország tudományos értelmiségének képviselői válasszák), leleplezte az uraskodást, a „jutoncokat” (parvenüket), egyszóval szimptomát jelzett, az Akadémián itt-ott tért hódító arisztokratizmust kritizálta.

Eszmetörténeti szempontból azonban ezek az intézményi nexusok másodlagosak. Nagyobb súlya van annak, hogy a kiobbant polémia furcsa látszatot teremtett, a felületes szemlélőnek úgy tűnhetett, mintha a materializmust támadó Brassaival szemben éppen az Akadémia lett volna az anyagelvű tan oltalmazója. A látszat persze nem a lényeg, de annak töredékét kifejezheti. A jelenség ezúttal igen összetett. Már magában az is bonyolítja, hogy ki mit értett materializmuson. E kifejezést akkoriban alaposan lejáratták. Így az anyagelvűség védelmezésére igen kevesen vállalkoztak. Még az ilyen nézet hívei is rendszerint tartózkodtak a szótól. Ne feledjük, hogy ebben az időben még az oly harcos materialista gondolkodó, mint Feuerbach is idegenkedett a megjelöléstől. Alapjában véve tehát egy lapos, csak az anyagot látó, tudománytalan koncepció állt szembe az antimaterializmusnak nevezett állásponttal, amelyben azonban könnyen elkeveredhetek az anyagelvű megfontolások, s ezeket egy harmadik oldalról, ugyancsak az antimaterializmus jegyében el lehetett marasztalni. A frontvonalak tehát összekuszálódtak, nem lehet elindulni azon, ki mit állított önmagáról, miként minősített másokat, az érték és értékhiány közötti határvonal nem a materializmus-nemmaterializmus között húzódott.

Mindennek figyelembevételével latolgathatjuk Pólya kijelentését, miszerint „fölolvasásomban a materializmus mint legújabbban értelmezett tan lenne kiemelve tiltakoznom kell”²⁰, nemkevésbé a Brassai-tanulmány első, meg nem nevezett elbírálójának egyes elismerő szavait: „A szándék csakugyan korszerű, mert alig volt még idő, melyben a materializmus oly elbizakodottan lépett volna föl a pneumatizmus ellen, mint napjainkban.”²¹ Az első esetben ugyanis kimutatható, hogy Pólya önmaga láttatása nem egészen hiteles, hiszen a materializmussal itt-ott egybevágó nézeteket is vallott, az idézett bírálónak az antimaterializmusa viszont valóban radikális elvetés volt.²²

A második, Brassaitól ugyancsak névtelenül idézett véleményezőnek az álláspontjáról már elővigyázatosabban kell ítélnünk. Nála hiányzik Brassai antimaterializmusának *elvi* igénye, s a kritikai él inkább azért fordul a szerző ellen, mert az megengedhetlen jelzőkkel illeti az anyagelvű gondolkodást. Egy helyen pedig nem Moleschott *meg cáfolásáról* szól, hanem arról, hogy a tanulmányíró önmaga által megcáfoltnak véli e gondolkodó tételeit. Sőt még a materializmus mentegetésének a szándéka is kivehető

²⁰ Magyar Sajtó 1868. 5. sz. 18.

²¹ Brassai Sámuel: *Az Akadémia igazsága*. Kolozsvár, 1862. 34—35.

²² A szerző ugyanis azt állítja, hogy Brassai dolgozatában „csak az helyeselhető, amit másoktól kölcsönzött” (Uo. 36.), gondolva itt a materializmustól eltanácsoló irodalomra.

kritikájából: Moleschott felületes olvasásával vádolja Brassait, s azt emeli ki — ezt talán Moleschott sem állította éppen így —, hogy az agyvelő bizonyos alkata, működése, az egyes fizikai, kémiai tulajdonságok megléte csak „múlhatatlan szükség”, tehát csupán elengedhetetlen *feltétel* a lélekműködés számára, nem pedig maga a gondolat. Amikor pedig visszautasítja Brassai hivatkozását, miszerint az egyik tudomány ne szóljon bele a másik dolgába, éppen a lelki jelenségeket értelmező fiziológusok helyzetét próbálja megszilárdítani. Márpedig ez a fiziológia akkor gyakran éppen a tudati tevékenység anyagi hordozójának a kutatására ösztönzött.

A második ellenvéleményező érveit tehát nem lehet egyértelműen a közös antimaterialista fronton belül elhelyezni. Ezt egyébként maga Brassai, a szenvedő fél is észrevette, az első bírálónál „rosszul palástolt ellenszenvet” keres, a másodikról viszont azt állítja, hogy „az ellenfél ügyvédévé szegődött hamis bíró”.

Brassai és az Akadémia közötti vita több sikon folyt. Ezekből az alábbiakban kiemelünk három, a bölcelettörténetünk szempontjából súlypontos, egymáshoz kapcsolódó vonatkozást.

4. A gondolat fiziológiai alapja

A Pólya—Brassai csatában tulajdonképpen a tudatműködést eszme-determinálóan megközelítő, de ugyanakkor annak anyagi alapzatát is kiemelő nézet csapott össze az eszmevilág meghatározó voltát ugyancsak valló, csakhogy az anyagot és a szellemet párhuzamba állító, dualista nézettel. Anélkül, hogy a filozófia, a lélektan, a természettudományok azóta elért eredményeinek birtokában, e helyzeti energiával rendelkezve utólag végső igazságokat osztogatnánk, annyit megállapíthatunk, hogy érzésünk szerint mindkét vitapartner oldalán a tévedések és igazságtörések egyaránt fölgylültek. Ma is helyeselhetjük Pólya alapállását, mely szerint annak, aki a pszichológiában előre akar haladni, fiziológusnak (is) kell lennie. Legfeljebb a fölnagyítás elkerülése érdekében azt a bizonyos „is”-t nyomatékosítjuk. Járható útnak bizonyult a lelki élet alapjainak keresésében az általa szorgalmazott „cooperatio” elv, az izoláció föladása, az idegrendszer *egészének* figyelembevétele. Lényegében elfogadható az a láttatásmód is, mely a gondolkodás „szervét” vagy „eszközét” az egységesnek felfogott idegrendszerben keresi. Brassai visszautasítása e tekintetben nem állta ki a tudományok próbáját. Bár azt sem tagadhatjuk, hogy egyik vagy másik ellenvetéséből a *túlzás* repulzióját érezzük ki.²³

Brassai nyilván nem vonta kétségbe, hogy az idegrendszer „szerszám”, „eszköz”, s a tudat fiziológiai tényezők által nyilvánul meg.²⁴ Csupán az ellen emelt szót (s éppen ezt a tagadást nem igazolta később a lélektan), hogy az „eszköz” jobb megismerésével közeledni lehet a tudat mibenlétének megértéséhez. Tette azt annak a dualista elgondolásnak a jegyében, mely szerint a „tevékeny elem” és a „szerszám” között csak párhuzam van, az „eszköz” csupán passzívan közvetít.

A vita a Brassaira jellemző szellemes párhuzamokkal, hasonlatokkal folyt. Ez a módszer azonban ez alkalommal az érvelés gyöngességét mutatja. Azon élcélődött például,

²³ Így például valóban tiltakozott az ellen, hogy a fiziológia szolgáljon alapul a pszichológiának, de helyenként ez is a *kizárólagosság* ellen szól: „... az a következtetés, amely szerint a pszichológiának a fiziológia legyen az alapja és csak az legyen az alapja ... túlzott és teljesíthetetlen” (Brassai Sámuel: *Az „exact” tudományok követelése a philosophia irányában*. Az EME Évkönyvei. II. köt. 66.).

²⁴ „...az igazi filozófia, mondom, soha se vonta kétségbe ... azt, hogy az érzelem, gondolat, még maga az öntudat is anyagi eszközök által nyilatkozik meg az anyagi világban ...” — írta (Uo. 60.).

vajon a zongorajáték mibenlétéről Lisztől vagy inkább Bösendorffertől kellene véleményét kérni, eltekintett viszont attól, hogy a tudat és annak eszköze között nem az aktív zongorista vagy zeneszerző és az önmagában passzív eszköz — a zongora — közötti viszonyt kell feltételezni, s így a fiziológus véleménye nem a zongorakészítőével hasonlítható össze.

Az erdélyi tudós a spekuláció felé terelte az „eszköztől” elvonatkoztatott gondolat feletti elmélkedést, szó szerint is szembehelyezkedett Diderot nevezetes kijelentésével, miszerint csak az foglalkozzék metafizikával, aki az orvoslás mesterségét gyakorolta.

Brassai a tudat idegrendszeri alapszövetét azért tartotta a lelki élet megismerésében lényegtelennek, mert az ő szemében a gondolat *nem tulajdonsága* az agynak. Az „Eigenschaft” körüli perpatvarról, mai szemmel nézve, nem mondhatjuk ki a visszavonhatatlan verdiktet, miszerint Brassai tévedett. Ő ugyanis a rosszul értelmezett tulajdonság fogalma ellen hadakozott, s ebben az elmarasztalásban volt ésszerűség. A gondolat — állítja — nem lehet valamilyen struktúra *egyetlen* elemének tulajdonsága, s ezzel rátapintott a vulgáris anyagelvűség „Eigenschaft”-elképzelésének sebezhető pontjára: A Moleschott-vonal nem a szerkezet — mégpedig a dinamikus szerkezet — tulajdonságaként szerette vona értelmezni a tudatot, hanem rendszerint *egy bizonyos* elemhez kapcsolta. Így Brassai a Moleschottól származó, de másoknál is megtalálható „ohne Phosphor kein Gedanke” tézisére is csapást mért. Jogosan marasztalta el azt a leegyszerűsítést, mely szerint a gondolat *egyetlen* anyagi komponenshez kötődne, ebből ugyanis ilyen abszurdítás következik: ahol több a foszfor, ott több az ész. Persze hozzátehetjük: a „foszfor nélkül nincs gondolat” tételnek van elfogadható részleme: a foszfor is *szükséges*, még ha nem is *elégészes* feltétele a gondolkodásnak, s ez a szerzőnél elsikkadt.

Egész érvrendszerét átítatja a maga idejében nem mindenkitől aláírt, de ésszerűnek tűnő követelmény, mely szerint a magasabbrendűt ne magyarázzuk az alacsonyabbrendűvel, s ebben potenciálisan benne van a mai strukturalista szemlélet csírája. A szerző a mellett érvel, hogy a gondolathoz kapcsolódó szerkezet és egy gépezet felépítése között alapvető különbség van, mégpedig azért, mert a masinát darabokra lehet szedni, s minden kerék, lánc fizikai működését meg lehet magyarázni, ám a struktúraként működő idegrendszeri bázist a részek elszigetelésével nem érthetjük meg. Egy ilyen elméleti megközelítés az „ember-gép” — a múlt században még kísértő — reminiscenciájának elmarasztalásával vitán felül érdemnek tudható be.

Brassai kiélezi a fiziológiára leegyszerűsített pszichológia ellen méltán felhozható vádat, azt, hogy ez a mechanikus szemléletmód valamilyen negativista fatalizmusnál, a szellemben rejlő önerő, aktivizáló készség elhanyagolásával az erkölcsi nihilizmusnál köt ki, mivel — eszerint — a lelki életet megmásíthatatlan anyagi törvények uralják, az ember gépszerűen követi őket, így aligha kezdeményezhet, s nem vonható felelősségre tetteiért. Ezzel az egysíkú, rideg determinizmussal fordította szembe saját felfogását, amelynek fényében a testi-lelki párhuzamon belül a pszichikum a tevékeny oldal. Erre igazolásul olyan jelenségeket idézett meg, amelyek a későbbi elmélyült lélektani kutatások tárgyává váltak: a *gátlást*, amikor is valamilyen gépszerűen elinduló mozgásnak fékezőjévé válik a fiziológiai zónán kívülről jövő, a tudatos meggondolásból fakadó, szubjektív ok, a „lelki erő” uralmának esetéit a „testi erő” felett olyankor, amikor „emberfeletti” tette képes valaki pusztán az adott helyzet tudatos mérlegelése, tehát ismét csak a testi mivoltán túli motívumok alapján.

Nem zárhatjuk a gondolat anyagi alapzata körüli nézeteltérés bemutatását anélkül, hogy egy viszonylatban ne fejezzük ki maradéktalan egyetértésünket Brassai materializmus-bírálatával. Ez pedig az, hogy a gondolat nem lehet az agy váladékszerű terméke. Brassai idézi Vogt híres megállapítását, mely szerint „a gondolatok mintegy abban a viszonyban vannak az agyvelőhöz, amiben az epe a májhoz, vagy a vizelet a veséhez”²⁵, s elutasító kritikájában meggondolkoztatón boncolgatja, milyen belső ellentmondás feszíti az egyszerű tulajdonságként felfogott emberi gondolkodás képzetét. Rátapintott az akkori vulgarizáló materializmus immanens logikai tarthatatlanságára: ez az álláspont egyfelől a tudatot tulajdonságnak tartja, márpedig a tulajdonságnak a logika szerint is kötődnie kell valamihez, másfelől meghirdeti, hogy a tulajdonság azonosul a hordozójával, ebből viszont logikailag az következik, hogy a hordozó — epe, váladék, vizelet — önállóul, tehát a tulajdonság (a gondolat) önmagában is létezhet. S ha ehhez hozzátesszük, hogy a maga idején a materializmus rendszerint nem a struktúrához, hanem annak valamilyen *szerkezeti eleméhez* kötötte a tudatot, akkor még inkább megalapozottnak tarthatjuk Brassai képtelenségig vitt következtetését, azt, hogy ez a parlagi koncepció akár az akkor ismert 61 kémiai elem egyikéhez is csatolhatná a gondolkodást, s ez — mivel az illető elem elkülöníthető a többitől — a legteljesebb abszurdítás.

A tulajdonság elválasztható volta körüli ilyen logikátlan játszadozást érzékelti akkor, amikor a lapos anyagelvűség még nem került a tudomány szemétkosarába, mindenképpen kis adalék a végső lejáratásához.

5. Az anyagfogalom

A tulajdonság és annak hordozója közötti reláció vitája tovább terebélyesedett. Brassai felismerte a múlt századi materializmus egyik gyengeségét, szembehelyezkedett azzal az eljárással, amikor is az anyagot magát néhány kevésbé általános tulajdonsága segítségével definiálják. Életteli meglátás volt ez, hiszen a materialista anyagkoncepció korabeli haláltusájának egyik fő oka éppen abban keresendő, hogy a matéria fogalma vagy elszürkült, tulajdonságok nélkülivé lett a maga absztraktságában, vagy beleveszett a konkrétba, azonosult a tulajdonságaival, de egyik esetben sem válhatott valamilyen biztos teória sarkkövévé.

Tudósunk jó ráérzéssel észrevette mind a két szélsőséget. A meghatározásként elfogadhatatlan, tautologikus megállapítás, mely szerint „az anyag — az anyag”, így, elvontan, eltekintve a tulajdonságoktól, a semmitmondó általános formájában légtüres térben mozgott. Brassainak minden bizonnyal igaza volt, amikor azt állította, hogy az anyag kategóriáját nem lehet ilyen önmagától értetődő, önmagát meghatározó fogalomnak tekinteni. Nem kevésbé egyetérthetünk a másik véget bírálatával is, annak az elutasításával, hogy az anyagot a *tulajdonságok összességével* kellene meghatározni.

Az az anyagkoncepció, amely a matériát azonosítja a viszonyokban ténylegesülő tulajdonságok summájával, ismeretelméletileg fölcseréli a vonatkozási rendeket, magának „az” anyagnak a megértését *valamennyi* anyagi jelenség föltárásától teszi függővé, s ezzel mibenlétének megismerésére nézve elodázó, pesszimista érzést sugall: mindaddig, amíg mindent meg nem ismerünk — de ugyanbizony lehetséges-e ez? —, nem tudhatjuk meg, mi is valójában az anyag. Brassai átlátta ennek az álláspontnak az ingatag voltát.

²⁵ Brassai Sámuel: *i.m.* 73.

Ha sem minden tulajdonságtól eltekintve, sem minden jegyet belefoglalva nem lehet elfogadható anyagfogalmat kidolgozni, marad egy másik megoldás lehetőségének felkutatása a két véglet között: *bizonyos* vonások segítségével definiálni. S itt ütközik bele az általánosító elme egy újabb nehézségbe: úgy kell megtalálni ezeket a tulajdonságokat, hogy azok *minden* anyagi dolgot, tárgyat, jelenséget egyaránt jellemezzenek. Brassai meglátta a tulajdonságok sokfélesége és az egységteremtő anyagfogalom egymásnak forduló ellentétét: „...az anyag gyanánt — írja — ha a követ mutatom, abból nem vesz képzetet a levegőre, ha a levegőt megérti, hogy anyag, már nem alkalmazhatja tudását a világosság hullámai szubsztrátumára vagy „Träger”-jére, az éterre ...”²⁶

Brassai a halhatatlan anyag materialista tézisére összpontosította a tüzet, s érvei — korát megelőzve — a fizika huszadik század eleji úgynevezett válsága idején az anyag eltűnésének indokai közé is bekerülhettek volna. Az anyag nem lehet halhatatlan — tulajdonképpen *elpusztíthatatlan* —, mert tulajdonságai módosulnak, s „minden változás a régebbnek *e n y é s z t é v e l*, újabbnak előállításával jár”.²⁷ Az anyagot az időleges és relatív tulajdonságokkal azonosító múlt századi materializmus ezzel megkapta a következtelenségéért kijáró büntetését: saját tézise ellen fordították az önmaga megfogalmazta tételét.

Lényegében ugyanez fog megismétlődni kifejtett formában a századforduló után, amikor a sémát — anyag egyenlő az x, y, z tulajdonságok jelenlétével — éppen az ásta alá, hogy az x, y, z-k bizonyos körülmények között eltűnnek, s így el kell tűnnie magának az anyagnak is. A tizenkilencedik századi materialista anyagfogalom számára az egyik megemészthetetlen probléma a hullámszerű létezés volt. Az állandó tulajdonságok közé ugyanis általában besorolták a részecskékből álló szerkezetet, s ez bizony feloldhatatlan ellentmondást szült. Vagy meg kell változtatni a megcsontosodott anyagfogalmat, s ki kell hagyni a korpuszkuláris jelleg jegyét a definícióból, vagy el kell fogadni, hogy az akkor tisztán hullámtermészetűnek tartott jelenségek nem anyagiak. Egyik változat sem lehetett inyére az anyagelvűség akkori híveinek. Brassai észlelte ezt, nem úgy kérdőjelezte meg az anyag minden körülmények között korpuszkuláris jellegét, hogy állította: van a matériának nem részecskékből összetevődő formája is, hanem a nem korpuszkulárisnak tartott létformát egyszerűen kizárta az anyag kategóriájának köréből. Abban az időben ilyen összefüggésben elsősorban a fény természete foglalkoztatta a szaktudósokat és filozófusokat, s Brassai e kényszerhelyzetből huszárvágással próbált kikerülni. Érveléséből közvetve ki lehet deríteni, mennyire ingatag a korpuszkuláris létezéssel azonosított anyagfogalom, de ő ennél tovább ment, a fény kizárólag hullámmivoltának elképzeléséből az anyagfogalom leszűkítésének szükségességét következtette ki. A hullámtermészetet alátámasztó tényeket hívta segítségül, s állította, miszerint a fényt a „materialistikus emanációhoz képest csaknem szellemi ténynek mondhatni”.²⁸

A fény kettős természetére vonatkozó későbbi tudományos érvek birtokában ma már látjuk, hogy az erdélyi bölcselő egy *egyoldalúan* értelmezett jelenség (a fény) és egy *egyoldalúan* meghatározott fogalom (a korabeli anyagkategória) között tárt fel kölcsönös kizárást.

²⁶ Uo. 69.

²⁷ Uo. 70.

²⁸ Uo. 59.

6. A filozófia és a szaktudományok viszonya

Az anyagelvűség körüli disputa két nyomvonalon haladt: egyfelől az anyagfogalom kapcsán megvilágosodott, hogy a bölcelet a matéria *legáltalánosabb* tulajdonságait, a szaktudományok pedig az *egyedi* sajátosságokat igyekeznek föltárni, másfelől a gondolat és annak anyagi hordozója közötti kapcsolat taglalásakor felismerték, hogy a tudatműködés eszközeinek a kutatása a szaktudományok feladata, a bölcelet pedig e fölé emelkedve elmélkedik a tudat mibenlétéről. Mindkét vonatkozás szükségképpen elvezet a bölcelet és az egzakt tudományok egymás iránti elvárásainak mérlegeléséhez. Ez tágabb látószögben a filozófia helyének, szerepének kérdésköre. Brassai igyekezett megvilágítani ezt a pászmát is.

A polémia ilyen elágazása számolt a kontinens-méretű véleményekkel, menet közben egy sor európai szaktekintélyre hivatkoztak, de leginkább a filozófia hazai státuszának kijelölése volt a feladat. Ebbe a helykeresésbe olyan mozgatók keveredtek, amelyek jól jellemzik a bölcelet hatékonyságáról kialakult akkori hazai közhangulatot.

Egy axiomatikus ítélet csorbítatlanul felszínre került: a filozófiára igenis szükség van. Ezt egyebek között a vita során eléjük görbülő kérdőjelek igazolták a legmeggyőzőbben. S ez harmonikusan beleilleszkedett a korszemlébe, ebben az időben Európa-szerte nem idegenkedtek a filozófiától.

Brassai szinte megszállottan védelmezte a filozófiát. Persze tudni kell, mivel szemben és milyen filozófiát. A „mivel szemben”-ről kiderült, hogy szerinte a fenyegetés a potenciális szövetséges — az egzakt tudományok — oldaláról jöhet. A veszélynek ilyen bemérése a bölcelet milyenségére is rávilágít, hiszen csak az a filozófia féltheti állásait az általa önállósított s belőle sarjadt szaktudományoktól, a „csibéktől”, amely úgy érzi, az életre kelt, dédelgetett fiai az ő életét veszélyeztetik. Brassai ezt a véleményét nem rejtette véka alá, felrótta a szaktudományoknak, hogy „a szárnyra kelt csirkék egyszerre okosabbak akarnak lenni a kotlónál”.²⁹ A valóságban azonban boszorkányüldözésnek bizonyult az egzakt vizsgálódások denúciálása.

Az általa észlelt feszültségre új megoldást nem tudott adni. Maradt az ősrégi elv: a filozófia legyen a tudományok tudománya, vagy legalábbis törekedjék erre. A bölceletnek szánt ilyen pozíciót nem holmi uralmi helyzetnek, hanem inkább védelmi állásnak képzelte el. Nem várta el, hogy a bölcelet diktáljon a szaktudósoknak s a végső igazságok eldöntésének törvényszéke legyen. Hasonlata szerint nem a „mágnestű” iránymutató szerepe jut neki, hanem csak a világítótoronyé. S mindennél fontosabb, hogy az egzakt tudományok ne hogy fölöslegessé tegyék a filozófiát.

Brassai morfondírozása a filozófia helyéről és szerepéről önmagában nem volna különösen érdekes, hiszen tucatszámra idézhetnénk ehhez hasonló korabeli meditációt akár a magyar bölceleti irodalomból is. Csakhogy az ő állásfoglalása nem maradt meg magánvéleménynek, az EME-ben betöltött funkciója révén s főleg az évkönyvek szerkesztőjének minőségében ezt a nézőpontot (legalábbis a most tárgyalt periódusban) egy intézmény vezérelvévé igyekezett tenni, s ez bizony a kezdeti szakaszban feszültségeket okozott. A gyakorlat azt igazolta, hogy a szaktudományi közlemények nemigen tudtak (s szerzőik nem is akartak) eleget tenni a Brassai föllállította követelményeknek, annak ti., hogy a természeti és társadalmi szaktudományok ne viselkedjenek „kötél nélküli csibékként” s az egzaktság ne vezessen el a teljes szaktudományi önállósodáshoz.

²⁹ Uo. 57.

A szakkutatók végezték a maguk aprómunkáját, lelkiismeretesen leírták, osztályozták, ismertették a természeti és társadalmi tényeket, jelenségeket. Ezzel ismét csak bizonyították, hogy a tudósnak a laboratóriumban, a könyvtárak állományainak szakszerű bemutatásakor, egyes növényfajták és állatfajok elterjedésének leltárba vételekor (hogy csak néhány, az évkönyvekben közölt tanulmány munkaterületére utaljunk) nincs szüksége a tudományok fölött álló spekulációra, elvontan egyetérthet ugyan azzal, hogy a gőzösöket — mint Brassai megfogalmazta — végső fokon a szellem „hajtja”, de amikor a gépekről értekezik, mégis inkább a gépezet szerkezete, dinamikája érdekli, s nem hatódik meg azon, hogy szakterülete a filozófiának köszönheti létét, mivel ebből a tojásból kelt ki. Ilyen helyzetben az EME évkönyveiben ebben a szakaszban Brassai hangsúlyos tanulmányát — az egzakt tudományok tudósainak címzett felhívását — nemhogy a filozofikum térhódítása, hanem (legalábbis a szakfolyóirat megjelenéséig) a bölcelet elhalványulása követte.

Az erdélyi polihisztor szándéka ennek ellenére dicséretes volt, sürgette, hogy az egzakt tudományok — a filozófiával békés szimbiózisban élve — a hazai léttérben is találják meg helyüket, hivatásukat, ne vesszenek el a tények tömkelegében, bontsák ki az adatokból a bennük szublimált bölceleti tartalmat. Azt viszont nem állíthatjuk, hogy rajta nem múlt, miért volt — legalábbis ekkor s ezen az intézményen belül — pusztába kiáltó szó ez az ösztönzés. A felhívás milyensége ugyanis eleve predesztinálta a visszhang hiányát. Saját szavaival élve „Scyllák és Charybdisok”, a „realizmus” és „idealizmus” között akarta vezérelni a filozófiát, de a képletes kifejezésnél maradva — a félelem nem lehet jó tanácsadója a hajónak. Márpedig Brassai nemcsak féltette a filozófiát, de ő maga is félt az egzakt vizsgálódások filozófiaellenességétől.

Maradt tehát az első szakaszban az intézmény nyújtotta lehetőségeken belül a nagy kettősség: egyfelől a bölcelet szükségletének igenlése, másfelől a szakdiszciplínákból kinövesztett filozófiai mondanivaló fokozatos elsikkadása. Történt ez egyebek között azért, mert a bölcelet korifeusai az indulást követő szakaszban, amikor a szakközlemények számára csak az évkönyvek nyújtottak teret, még nem kapcsolódtak bele a szervezet tevékenységébe, a természetvizsgálók vagy társadalomkutatók pedig filozófiailag nem érezték eléggé képzeteknek magukat arra, hogy a részletvizsgálódásaikat a bölceleti magaslatokig emeljék. Talán az egyetlen szerencsés, de részben balszerencsés kivétel éppen Brassai volt.

Ez az állapot nagyrészt azzal is magyarázható, hogy az intézmény székhelyén, Kolozsvárott ebben az időben még nem működött egyetem, amely a maga belső szakosodásával biztosíthatta volna egyrészt a filozófus szakemberek — tehát az utánpótlás — képzését, másrészt maga köré tömöríthette volna a bölceletet hivatásszerűen és egyetemi szinten művelő gondolkodókat. Mindezt figyelembe véve érthető, hogy a kolozsvári egyetem megalakulása általában az EME-re, de ezen belül a bölceleti foglalatosságra nézve is döntő fordulatot hozott.

Faragó József

Angol volt-e népballadánk Angoli Borbálája?

E kis dolgozatot 1984 januárjában írtam és a kolozsvári Korunknak ajánlottam föl kiadásra, a Bukarestben székelő cenzor azonban azzal az indoklással utasította el, hogy nem tudja eldönteni: vajon nekem, vagy pedig Vargyas Lajosnak van-e igaza? Biztatott viszont, hogy ha mellékelem hozzá egy román folklorista kedvező véleményét, akkor szó lehet megjelentetéséről — erre a megoldásra azonban természetesen nem vállalkoztam. Nyilvánvaló, hogy a cenzor ebben az esetben (is) túllépte „hatáskörét”, és túlértékelté saját jelentőségét, hiszen a tanulmányért nem önévtelenségének, hanem az aláírt szerzőnek kell vállalnia a tudományos felelősséget.

Azóta Vargyas 1988-ben ismét megerősítette korábbi álláspontját a *Magyar néprajz V.* kötetének ballada-fejezetében; ebből alább, megfelelő helyen majd egyetlen mondatát idézem. E kis pótláson kívül kéziratom eredeti formájában jelenik meg, eltekintve néhány apró stilizálástól.

*

1960-ban közölte Vargyas Lajos *Kutatások a népballada középkori történetében* című tanulmányorozatának I. részét *Francia eredetű réteg balladáinkban* címmel. Merész eszme-futtatása szerint a középkori magyar népballadák, az úgynevezett régi, régi stílusú vagy klasszikus balladák javát a 12—15. század folyamán legnagyobb részben Észak-Magyarországra, kisebb részben Biharba, de elszórtan sokfelé letelepedett francia és vallon telepesek hozták magukkal hazájukból, vagyis „átnyúlva a közbeeső népek feje felett”, ez a balladaréteg közvetlenül franciából került át, majd utóbb a magyar folklórból sugárzott szét az együttélő és környező népek felé, a szélrózsa minden irányába. Figyelembe véve a francia balladaköltészet kialakulását, valamint a francia—vallon települések ütemét és arányát, Vargyas összegezése szerint a balladáknek „Franciaországból Magyarországra legkésőbb a 14. század végéig kellett eljutniuk. A 15. századi, esetleges gyér érintkezés már nem lehetett alkalmas ilyen nagy mennyiségű néphagyományanyag átvételére, amit csakis sűrű, közvetlen érintkezés indokolhat.”¹

Néhány év múlva Vargyas tanulmányorozata angolul is nyomdafestéket látott.² Miután így a nemzetközi kutatás is tudomást szerzett róla, több elmélete — köztük a középkori magyar népballadák közvetlen francia származtatása — a viták kereszttüzébe került. Magam szintén ebben a vitában szeretnék szót kérni, mégpedig Vargyas elméletének alapjai körül: egy olyan ballada kapcsán, amely — szerinte — hősnőjének magyar nevével is bizonyítaná a ballada közvetlen francia származását.

Ez a balladatípus Vargyasnál a *Szégyenbe esett lány*, magam azonban Szabó T. Attila kitűnő névadása nyomán³ mindig *A megesett leánynak* nevezem, egyrészt azért, mert erkölcsileg nem megbélyegző, mint a Vargyasé, másrészt sokkal tömörebb és kifejezőbb,

¹ Vargyas Lajos: *Kutatások a népballada középkori történetében I. Francia eredetű réteg balladáinkban*. (A továbbiakban: *Kutatások I.*) Ethn. LXXI (1960). 264.

² Vargyas Lajos: *Researches into the Mediaeval History of Folk Ballad*. Bp. 1967.

³ *Balladák könyve. Élő hazai magyar népballadák*. Kallós Zoltán gyűjtése Szabó T. Attila gondozásában. Buk. 1970. 201—236. Vargyas típuscimeit illető felfogásomról nemrég bővebben: *A Magyar Népballadák Tárért*. Kézirat 1992, sajtó alatt az Ethnographiában.

tehát jogosan tekinthetjük ama sajátos magyar szóképnek, amely a leány állapotát mind tartalmilag, mind nyelvileg a legszabatosabban kifejezi.

Azoknak a kedvéért, akik a balladát talán nem ismerik, álljon itt Vargyas alábbi típusvázlata: „A lány szoknyája elől rövidedik, hátul hosszabbodik, s mikor anyja kérdezi, azzal védekezik, hogy «Szabó nem jól szabta, varró nem jól varrta, / Ez a szobaleány reám nem jól adta». Végül csak bevallja hét hónapi terhességét. Börtönbe vetik, hogy kivégezzék. Odajön bátyja (ritkán néneje vagy a kegyetlen anyja). A lány kéri, hogy engedjék levelet írni, illetve bátyja tanácsolja, hogy írjon levelet kedvesének. Néha ujjával írja, s vére (egyszer), ill. könnye a tinta. Madárral küldi el kedveséhez. [...] De mire [kedvese és a kocsis] odaérnek, már megtörtént a kivégzés. Ezután következik a szerető [...] küldözgetése, végül kiderül, hogy a lány halott, s a vőlegény is öngyilkos lesz kedvese holtteste fölött, e szavakkal: «Te meghaltál értem, én meghalok érted! / Vérem a véreddel egy patakot mosson, / Testem a testeddel egy sírban nyugodjon, / Lelkem a lelkeddel egy istent imádjon.»⁴

Most pedig lássuk Vargyasnak azt a kiindulópontját, amelyről vitázni szeretnék: „Főszereplőjének neve volt az, ami először felhívta figyelmemet a balladának — s egyáltalán balladáinknak — francia eredetére. Többnyire ugyanis Angoli Borbála a hősnő; ebből eltorzulva Hangoli Boriska s végül Homlódí Zsuzsanna vagy Londonvár Ilonka, illetve Londonvári Dorka, ebből Landervári, sőt Undorvári Dorka, végül Hédervári Kata. Általános tapasztalat a balladai nevekkal kapcsolatosan, hogy amikor idegen származású személyekről van szó, ezek mindig *szomszédos* népek nevét viselik. Nálunk német és török az idegenföldi vőlegény, Erdélyben túlnyomó a moldvai, Moldvában lengyel. Francia balladákban általános a spanyol és az *angol*. [...] Ez a név tehát francia—németalföldi környezetet sugall balladánk származási helyéül.”⁵

A szerző, jó másfél évtizeddel tanulmányának megjelenése után, 1976-ban az egész magyar balladaköltészetet áttekintette, rendszerezte, és nemzetközi összefüggéseibe ágyazta. Rendszerezésében, 134 balladatípus sorában *A megesett leánynak* az igen előkelő 10-es sorszámot adta, a hősnő nevének alábbi magyarázatával: „Főszereplőjének neve: *Angoli Borbála* és *Londonvári Dorka* már francia vagy németalföldi eredetet sugall, minthogy az ilyen népre utaló nevek idegenföldi származást jeleznek, és mindig *szomszédos* népek nevét emlegetik: nálunk németet és törököt. Erdélyben moldvait, Moldvában lengyelt — franciáknál pedig spanyolt vagy *angolt*.”⁶

Újabb jó évtized múlva, 1988-ban a *Magyar néprajz* V. kötetének ballada-fejezetében a francia eredet már sokkal egyszerűbbnek és bizonyosabbnak tetszett: „A *Szégyenbe esett lány* neve adta az első gondolatot a francia eredetetésre nézve. A lányt mindig Angoli Borbálának vagy Londonvár Ilonának hívják (ezek eltorzult változatait nem számítva).”⁷

A vita kedvéért még tudnunk kell az alábbiakat: Vargyas a balladatípusnak összesen 299 magyar változatát dolgozta fel. Ezek közül 3-nak a gyűjtési helye nincs jelölve; 241 a magyarországi és mindössze 55 az erdélyi, de azzal az erős megszorítással, hogy Erdélyben „teljesnek mondható változat kettő van, abból is hiányzik az üzenetküldés leírása. [...] Moldvában pedig vagy csak törmelékei élnek, vagy a *Magyari Császárral* és a *Csudamalommal* összeolvasztva, de akkor is csak a vőlegény érkezésétől kezdve.”⁸ A

⁴ Vargyas: *Kutatások* I. 250.

⁵ Vargyas: Uo.

⁶ Vargyas Lajos: *A magyar népballada és Európa* (A továbbiakban: *Európa*) Bp. 1976. II. 136.

⁷ Vargyas Lajos: *Népballada*. = *Magyar néprajz*. V. *Népköltészet*. Bp. 1988. 324.

⁸ Vargyas: *Európa* II. 123.

francia balladaköltészetben ugyan nem találta meg, de a német, angol és spanyol—portugál verziók motívumainak összehasonlítása alapján kikövetkeztette, hogy „elképzелhetetlen az összes mozzanatot egyesítő magyar fogalmazás egy közbeeső francia nélkül. [...] A francia balladák erős kopása és 18. századi átfogalmazása érthetővé teszi, hogy egy francia ballada feledésbe merül, amit mi több más néppel együtt tovább fenntartottunk. Ezt a balladát is a franciáktól kaptuk tehát, mint a többi, aminek máig fennmaradt francia eredetije. 14. századi, legkorábbi átvételeink közé tartozik.”⁹

Mivel a Vargyastól feltételezett átvételtől napjainkig jó hat évszázad, sőt még a balladatípus 1872-ben felbukkant legelső magyar változatának lejegyzéséig is jó félezer év telt el, közben pedig szájhagyományozó, íratlan történetéről egyetlen sornyi írásos emlékkel, biztos adattal sem rendelkezünk, csakis minden elképzелhető érv és ellenérv, bizonyosság és kétely szembesítése után szabad és lehet bármilyen következtetést megkockáztatnunk.

Első kételyem a magyar típus földrajzi elterjedésén alapul. Lehet-e a középkori rétegbe sorolni egy olyan balladát, amely a 19—20. században Magyarországon általános és teljes, Erdélyben szórványos és hiányos, sőt töredékes, Moldvába pedig csak most kezd átszivárogni — pontosan úgy, mint a magyar balladaköltészet két legnagyobb és legfiatalabb történeti rétege: a betyárballada, valamint az új stílusú vagy egyszerűen új ballada. A klasszikus balladák földrajzi atlasza épp fordított pontsűrűséget mutat: Moldvában viszonylag vagy egészen gyakoriak, Erdélyben ritkábbak (nemegyszer csak a Székelyföldre összpontosulnak vagy korlátozódnak), Magyarországon pedig már ismeretlenek, vagy csak töredékeikben, emlékeikben ismertek.

A balladatípusnak folklórterületünk központja felé rohamosan növekvő s keleti peremvidéke felé pedig rohamosan csökkenő népszerűségét tehát csak úgy lehet indokolni vagy értelmezni, hogy — Vargyas elméletét cáfolva — nem a régi, hanem az újabb történeti rétegbe tartozik, bár el kell ismernünk, hogy egyik-másik szövegrésze az új stílusú balladák forgalmazásánál korábbi időkre utal. Nyilvánvaló, hogy ezúttal — miként más példák is igazolják — a szájhagyományozásnak azzal az egyik törvényszerűségével van dolgunk, hogy régi szövegformulák az új balladákba is beépülnek.

De hadd térjek át második kételyemre, a „francia—magyar” és ezen át az „angol—magyar szomszédtság” kérdésére, Vargyas szerint ugyanis „a franciáknak telepeseink révén ugyanúgy szomszédai voltunk, mint a spanyolok vagy angolok”.¹⁰ Való igaz, hogy a magyar balladákban (is) mozognak szomszédos nemzetiségű hősök, ezek azonban nem bizonyítanak Angoli vagy Londonvári mellett. Míg ugyanis a magyaroknak a németek meg a törökök, az erdélyieknek a moldvaiak, a moldvaiaknak pedig a lengyelek a népballadák keletkezésétől fogva évszázadokon át ténylegesen szomszédai voltak, tehát a balladakincs egy történelmileg huzamos, javarészt még ma is érvényes etnikai helyzetet, kapcsolatokat és kölcsönhatásokat tükröz, addig az angoloknak csak jó fél évezreddel korábban, néhány ezer km távolságban, a francia nyelv meg a francia balladák közvetítésével voltunk „szomszédai” — ez pedig óriási különbség!

Olyan óriási, hogy a megválaszol(hat)atlan kérdések egész sorát veti fel, de hadd szorítkozzam ezúttal közülük a legminimálisabbakra:

a) A balladatípus a francia folklórban ismeretlen: Vargyas a német, az angol és a spanyol—portugál verziók alapján következtet néhai meglétére, eltűnését pedig a francia bal-

⁹ Vargyas: *i. m.* II. 138, 139.

¹⁰ Vargyas: *Kutatások* I. 264.

ladák 18. századi „erős kopásával” magyarázza. Megannyi olyan bizonyíthatatlan föltevés, amely a következtetéseket megkérdőjelezheti.

b) Semmiféle elképzelésünk vagy fogalmunk sem lehet arról, hogy a 12—15. században felszívódott francia—vallón telepesek a nyelvváltás során korábbi anyanyelvű balladaköltészetük — és általában folklórjuk — hányadrészét dolgozták át új nyelvükre. Az egészet, nagyobb vagy kisebb részét, vagy talán semmit sem? S ha nagyobb vagy kisebb részét, abban *A megesett leány* vajon benne volt-e?

c) Mivel szomszédos és együttélő népek körében, vagyis különböző nyelvek érintkezési területén a népköltészet több-kevesebb átvétele-átadása, vagyis nyelvi átdolgozása olyan tény, amelyet a 19—20. századi kutatások alapján tagadni nem lehet, marad a kérdés: lehet-e ez az átdolgozás annyira szó szerinti, hogy az „angol” meg a „London” is megmaradjon benne? Itt könnyű a dolgom, mert magának Vargyasnak adhatom át a szót, aki tanulmányorozatának zárófejezetében úgyszólván kizárja ezt a lehetőséget: „Egészen más a helyzet olyan nyelvhatáron, olyan átvételekben, ahol idegen nyelvek találkoznak: francia—német, francia—angol, dán, magyar, görög vagy magyar—szerb, bolgár, szlovák stb. átadásnál. Ilyenkor mindig döntő különbségek állnak elő, a történet is változást szenved, a fogalmazás pedig — részlethasonlóságok ellenére — egészen megújul. Ebben az esetben ugyanis *le kell fordítani* a szöveget, nem lehet közvetlenül átvenni; tehát újra lehet és kell is alkotni. Ebben az újraalkotásban már nagyobb szerepet kap a felejtés, az eltérő ízlés, lelkialkat, a fejlődésbeli különbség.”¹¹ Hadd tegyem hozzá: a földrajzi különbség is, hiszen a folklórjavak földrajzi vándorlásának egyik alaptörvénye, a személynévek szüntelen cseréjével együtt, a lokalizálás, vagyis a helynevek behelyettesítése. Bizonyoságul hadd hivatkozzam egy viszonylag egyszerű és meggyőző példára. *A falba épített feleség* (Kőműves Kelemenné) balladája csak a Balkánon és nálunk, tehát a magyaroktól az angolokig terjedő egész Európához képest viszonylag kis területen, egymással szomszédos, sőt együttélő, állandóan érintkező népek körében ismeretes. E ballada Vargyas szerint általunk hozott keleti örökség, és tőlünk terjedt szét a Balkánon¹²; minden más kutató szerint mi vettük át a balkáni népek valamelyikétől. Ha a balkáni népek tőlünk kapták, miért nem őrizték meg benne Déva vára nevét, és ehelyett miért lokalizálta mindenik nép a maga jeles váraihoz a tragikus történetet? Ha pedig mi vettük át a balkáni népektől, miért lokalizáltuk Déva várához, és miért nem őriztük meg benne valamelyik jeles balkáni vár nevét?

d) Ám fogadjuk el biztos tételnek a három bizonyíthatatlan feltételezést: a középkori francia folklórban valóban létezett egy ma már ismeretlen balladatípus; ezt a magyarok a középkorban valóban átvették a francia—vallón telepesektől; ez az átvétel annyira szó szerinti volt, hogy az *angol* nemzetnév meg a *London* helynév is megmaradt benne. Nyomban fölmerül a negyedik kétely: ezt a két tulajdonnevet képes-e a szájhagyományozó költészet öt-hat évszázadon át épségben megőrizni?

Nem hivatkozom arra az általánosan ismert és elfogadott folklorisztikai törvényre, amely szerint az európai népek íratlan, szóbeli hagyománya történelmi személyek, helyek és események nevét és idejét legfőljebb három nemzedéken át képes hűségesen átörökíteni — hanem a megszámlálhatatlanul sok közül taláalomra két beszédes példát idézek.

¹¹ Vargyas Lajos: *Kutatások a népballada középkori történetében IV. Műfaji és történeti tanulságok*. Ethn. LXXXIII (1962). 237.

¹² Vargyas Lajos: *Kutatások a népballada középkori történetében III. A „Kőműves Kelemen” eredete*. Népr. Ért. XL (1959). 5—73. és *Európa II.* 13—43.

1916-ban gyűjtötte Kálmány Lajos egy történeti éneknek minket is érdeklő alábbi két kezdősorát: „Jöszte, vitéz, jöszte velem a csatára, / Fessünk török vérrel a Várna falára” — abban a tévhitben, hogy az 1444-es várnai csatát megelőző toborzódal 20. századi népköltészeti változatára talált. Dégh Linda azonban mesteri módon kiderítette, hogy az ének egy Gyöngyösi Istvánnak (1629—1704) tulajdonított vers, idézett két sora pedig eredetileg így hangzott: „Jöszte velem, jöszte, vitéz, a csatára, / Freccsent török vére lovának farára.” Így lett a szájhagyományban egyetlen magánhangzó és két-három mássalhangzó hibás hallása és cseréje folytán a „lovának fará”-ból „a Várna falára”.¹³

A másik példa az előbbinek épp a fordítottja. Kallós Zoltán jegyezte le Moldvában 1955-ben az alábbi zilált töredéket: „Új guzsalyam mellett / fegyver roppanása, / Pogány vérrel festett / Ablak villámlása.”¹⁴ Első két sora nyomban érthetővé válik, ha az „új guzsalyam”-at behelyettesítjük azzal a három szótagú, hasonló hangállományú moldvai román helységnévvel, amely mellett a moldvaiak a törökkel csatát vívtak (erre az azonosításra itt most nem vállalkozom). A magyar énekes(ek) a helységnév félreértése folytán indít(anak) az „új guzsalyam”-mal, de a negyedik sor is romlott: az „ablak” helyett valószínűleg „szablya”, „szablyám” vagy „szablyák” olvasandó.¹⁵

Kálmány gyűjtése egy helynév anakronisztikus „születését”, a Kallósé egy valóságos helynév eltűnését példázza.

Gyenge vitafélnek bizonyulnék, ha nem tudnám, hogy a kételyeim alapjául szolgáló érvek nem lehetnek perdöntőek, hiszen adatszerű tényekkel éppúgy nem bizonyíthatók, mint Vargyas föltevései. Más szóval: a magyarok a balladát a francia—vallon telepeseiktől valóban átvehették a 14. században; az átvétel lehetett szó szerinti fordítás is; az *angol* meg a *London* szó sértetlenül átvészelhette az évszázadokat — ha mindezeknek az ellenkezőjét nem lehet meggyőzőbb érvekkel igazolni. Ezért hát újra nekigyürkőzve, szintén Vargyas vezetésével tartsunk seregszemlét a ballada hősnői fölött, zárójelben az idézett névváltoztatok számával:

„A nevek nyugaton és északon leggyakrabban: Londonvári Dorka — többnyire a Dorka név ismeretlensége miatt Londonvár Idorka tagolásban (14), néha Londonvári Dolka vagy Dajka. További változatai: Londonvár Ilona (5), Ibolya, Londonvárinének Ilonkája, Londonvár Idol (4), Londorvár Idol, Landonvári Dorka (12), Londonvári asszony, Landorvárainé, Lendorvári Dorka (3), Londonvál Idol, Londonba Ridolfba, Nándorvári Dorka (Dajka) (5), Nándorgó Idorka (uo. viszont Londonvári grófnak 12 lányáról van szó), Londoványi Dorka (2), Nándorvári, Gondorvár Idorka (2), Hédervári Kati (5), Szedervári Kata (2), Szegvári Katica (4). Ez területileg keveredik a ritkább Fodor Katalinéval (10). A magyarországi terület keleti részén gyakoribb az Angoli Borbála (vagy Angoliné) (5) és változatai: Angoldi Borbála (9), Angola Borbála (2), Angolváriné, Angora Borbála (2) és Borbella (1), Angodi Boriska (6), Angodi Zsuzsánna (2), Hangodi Borbála (3), Ungodi Borbála (3), Ungvári Ilona, Amboli Borbála (2), Angyalom Borbála, Hamvadi Boriska, Hollódi nagyszony, Andorla és Andale Borbála. [...] Különálló változatokat találunk a Királyhágón túli részeken. A nevek itt Homlódi Zsuzsánna (7), vagy Komlódi, Omlódi, Homródi, Hollódi Zsuzsánna, Hajadon Zsuzsánna, Holmódi Mihály, Székváriné, sokszor csak aranyos Bözsikém.”¹⁶

¹³ Kálmány Lajos: *Történeti énekek és katonadalok*. (Kálmány Lajos Népköltési Hagyatéka II.) Bp. 1952. 137—140.

¹⁴ Kallós Zoltán: *Új guzsalyam mellett*. Buk. 1973. 61.

¹⁵ Bővebben foglalkoztam ezzel a kötetről írott *Új guzsalyam mellett?* kéziratban maradt tanulmányomban (1985).

¹⁶ Vargyas: *Európa* II. 130, 132.

(Legalább zárójelben kénytelen vagyok megjegyezni, hogy a Vargyastól 1960-ban csak példaként idézett hét név közül kettő már hiányzik az 1976-os *teljes* felsorolásból: Hangoli Boriska és Undorvári Dorka. Miért?)

Az eredmény — szerintem — nemcsak meghökkentő, hanem már-már ijesztő; a nevek egy részének semmi köze a magyar névanyaghoz, sőt kitalálóinak mintha még nyelvérzéke is megzavarodott volna. Sorozatnyi utónév (Dolka, Dajka, Idol, Borbella stb.), előnév (Undorvári, Nándorgó, Gondorvár, Angola, Angora, Andorla, Andela, Amboli, Angyalom stb.) és teljes név (Londonba Ridolba!) nyelvi alkotás helyett nyelvi véletlennek, botlásnak, sőt beteges nyelvzavarnak minősíthető, jobbára azzal a föltétellel, hogy — a ballada 4x6 vagy 2x12 szótagú strófaszerkezetébe illeszthetően — hat szótagnyi legyen. Mivel a balladahősök nevének ily mérvű nyelvi zűrzavara egyetlen más magyar balladatípusban sem észlelhető, külön rejtély, hogy ezúttal mi lehet az oka-magyarázata? Nincs a világnak az a nyelvésze, aki e „névsorban” a nyelvfejlődés történeti-etimológiai rendjét megállapíthatná és indokolhatná; még kevésbé olyan, aki mindezeket az *angolból* meg a *Londonból* tudná levezetni.

Nos, ezen a ponton végre elhagyhatom a hat évszázadra visszanyúló föltételezések ingatag talaját és lábam szilárdabban megvethetem: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* szerinti¹⁷ „az *angoly*, *angol* nyelvújítási alkotás a latinus *anglus*-ból” és 1781-ben bukkant fel első ízben *ángoly* változatban. A régiségből ismert alakjai az *anglis* (1405 körül) és *anglus* (1604). Ha tehát Angoli Borbála neve valóban középkori volna és angol nemzetiségére utalna, akkor a magyar nyelvtörténetnek megfelelően *Anglisi* vagy *Anglusi* Borbálának kellene lennie, ilyesféle azonban még véletlenül sincs a nevek sűrűjében.

A *London* szóra nincsenek történeti adataim, de nem is szükségesek, hiszen nyilvánvaló, hogy a Londorvár, Landorvár, Lendorvár, Lendolvál, Londovány, Gondorvár, Undorvár stb. sorozatban a „Londonvári”-nak sem lehet nagyobb a hat évszázadra visszanyúló történeti helynévhitele, mint „a ló fará”-nak vagy az „új guzsaly”-nak. Nem a *Londonvári* volt az a legelső forma, amelyből a fejlődés során az összes többi változat elburjánzott, hanem — legjobb esetben — a sok értelmetlen név egy kis része tömörödött az angol főváros neve köré, hogy nyelvileg valamelyes értelmet nyerjen. Különben a balladahősnő neve összehasonlíthatatlanul gyakrabban és szabályosan magyar helységnevekből származik (Nándorvári, Hédervári, Szedervári, Szegvári, Ungvári, Hamvadi, Hollódi, Homlódi, Komlódi, Omlódi, Hom[o]rúdi, Hollódi, Székvári stb.), ezeket azonban Vargyas vagy nem vette észre, vagy elhallgatta, mert nem illettek elméletébe.

Az *Angoli* meg a *Londonvári* név 14. századi származtatásának és máig tartó folytonosságának tarthatatlanságából nem következik, s magam sem állítom, hogy emiatt Vargyasnak a középkori francia eredetű balladarétegre vonatkozó elmélete egészében hibás volna. Véleményemet *Virágok vetélkedése* című, 1982-ben lezárt régi magyar balladaválogatásom bevezetőjében így fogalmaztam meg: „Egy nyugati balladaközpont ily korai és nagymérvű, távoli és ugrásszerű kisugárzásának részletei tehát további vizsgálódásokat és bizonyítékokat igényelnek.”¹⁸ Ezúttal végigjártam a vizsgálódások egyik lehetséges útját, de — legjobb tudásom és meggyőződéseim szerint — ez járhatatlannak bizonyult. Vannak és lehetnek azonban más utak is: ezeknek végigjárása talán erősítheti, talán gyengítheti, talán egészen megcáfolhatja Vargyas elméletét.

¹⁷ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Bp. 1967. I. 154.

¹⁸ Azóta megjelent Faragó József: *Virágok vetélkedése*. Régi magyar népballadák. Buk. 1986. 13.

István Lajos

Korondi szólásmagyarázatok

Több mint negyven esztendő telt el azóta, hogy kezdtem jegyezgetni szülőfalumnak, Korondnak és részben környékének, a Sóvidéknek a néprajzára vonatkozó adatokat. Ennyi idő során alkalmi gyűjtéseim mindinkább rendszeressé váltak, és látóköröm is tágult, miáltal igyekeztem figyelmemet a hagyományos meg a mai népelet minél nagyobb területeire kiterjeszteni. Így jutottam el többek között a közmondások és szólások gyűjtéséhez is, s ebből az anyagból közlöm ezúttal a helyi szólásokat és a hozzájuk fűződő magyarázatokat. Szokás szerint, saját ismereteimen kívül, másokat, főleg magamnál idősebbeket is megkérdeztem¹, hogy lehetőleg minden helyi szólás előkerüljön.

Az eredmény alapján az első tanulság a helyi szólások viszonylag csekély száma. Ezek a helyi vagy helyinek vélt szólások állítólag mind az emberemlékezet határán belül keletkeztek; ebből természetesen következnek, hogy a folklór egészéhez hasonlóan szintén a szemünk láttára, illetőleg fülünk hallatára születnek, élnek, majd pedig merülnek feledésbe. Nyilvánvaló, hogy elődeink a letűnt századokban ugyanúgy alkottak és ismertek helyi szólásokat, mint a mi mostani nemzedékeink, ám azok nem jutottak el napjainkig, mint ahogy valószínű, hogy a közelebbi-távolabbi jövőben a mi mai repertoárunk is megfogyatkozik, vagy pedig teljesen eltűnik.

Vajon mennyi időre becsülhető egy helyi szólás élettartama? Erre a kérdésre aligha lehet általános érvényű választ adni. Egy bizonyos: én magam is találtam két olyan helyinek vélt szólást, amely Korondon ma is közhasználatú, ám magyarázatok már feledésbe merült, hiába érdeklődtem a legidősebbektől is felőlük. Éspedig: *Izzad, mint Gerébné a tutajon*, valamint *Izzad, mint Pap Móka az aludtté (aludttej) mellett*. Mivel nálunk tutajozás nincs és nem is volt, az első aligha lehet helyi eredetű. Mindkettőt akkor mondják, amikor valaki valamit kényszeredetten végez vagy kellemetlen helyzetbe kerül; ebből az következik, hogy a néhai Gerébné meg Pap Móka is szorultságában vált ily emlékezetessé.

Más részről viszont abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy egy udvarhelyszéki helyi szólás keletkezését évszázadokkal korábbról ismerjük. Forrásuk Hermányi Dienes József 1759-ben kelt *Nagyenyedi Demokritusa*. Ő a szólás születését szüleinek ifjúkorára teszi, ez az időszak pedig, az életrajzi adatokat figyelembe véve, az 1600-as évek második fele. Kissé eljárászadozva a számokkal, a szólás valamikor 333 évvel, vagyis kereken egyharmad évezreddel ezelőtt keletkezett, miként Hermányinál olvashatjuk: „Vala Udvarhelyszéken egy igen nagy orrú, de igen jó magyar cimbalmos és hegedűs, aki nélkül nem igen eshetnek vala lakadalmak az időben, melyben az én szülőim ifjú emberek valának. Ennek ilyen szokása vala, hogy egy nagy ráklábot von vala az orrára, mellyel szörnyű kacajokat indít vala. Az alávaló lakadalmakban pedig, mikor végezni akarja vala

¹ Adatközlőim Korondról: Imre Gergely (80 éves), Molnos (Pali) Ákos (78), id. Ravasz János (82), özv. Simény Mózésné Imre Erzsébet (78), özv. Tófalvi (Deák) Ferencné Balázs Ilona (74), özv. Tófalvi Vilmosné Tófalvi (Deák) Magdolna (84); Alsósófalváról Bálint András (27), Ráduly Antal (27), Szász Erzsébet (26); Sóváradról Király László (66) nyugdíjas tanár.

a muzsikálódást, nagyokat fingik vala, amelyből lön az a példabeszéd azon a földön: «Fingott Fábián!» — azaz eltölt a lakodalom.»²

Magam ezt a szólást 1939-ben hallottam, amidőn három hetet a székelyudvarhelyi kórházban töltöttem. A közeli fűrészgyár tulajdonosa Fábián István volt, a gyár dudája pedig minden reggel, délben és este megszólalt. Ennek hallatára jegyezte meg mindig egyik-másik beteg, hogy „fingott Fábián”. A szólás Korondon szintén ismeretes, s valamilyen váratlan és kellemetlen helyzetben szokták felidézni.

Több mint háromszáz év múltán vajon ugyanazzal a szólással van-e dolgunk, vagy pedig a Fábián név azonossága révén egymástól függetlenül, de azonos szöveggel keletkezett két különböző szólásra bukkantunk? Én az első lehetőség felé hajlok, abban az értelemben, hogy a kórházban a régi szólást egy új helyzetre alkalmazták, vagyis aktualizálták — véleményemet azonban két ily távoli adat alapján, közbeeső láncszemek nélkül, bizonyítani nem lehet. Messzemenő kutatásokat nem végeztem, de szólásunkat mind Margalits Ede klasszikus³, mind O. Nagy Gábor modern összesítő kiadásában⁴ hiába kerestem.

Az alább következő 26 szólásmagyarázat szerény mennyiségénél, de ugyanakkor tartalmi változatosságánál fogva semmiféle rendszerezési lehetőséget nem kínált, ezért helységenként előbb a korondiakat közlöm (1—20), majd az alsósófalviak (21—24), végül pedig a sóváradiak (25—26) következnek.⁵ A korondiakat igyekeztem időrendbe sorolni, de az is csak viszonylagosan sikerülhet, hiszen nem mindenik magyarázat jelöli meg az időpontot, illetőleg az időpontok, folklórjellegüknél fogva, nagyobbára hozzávetőlegesek és gyakran megbízhatatlanok.

1. Valamikor régen egy Bothné nevű asszony élt a faluban. Amikor a gyermeke meghalt, a szájhagyomány szerint nem abban járt, hogy eltemesse, hanem mind csak hordozta ide-oda.

Azóta is ha valaki céltalanul sokat tesz-vesz, valamit ide-oda visz, arra rámondják, hogy *hordozza, mint Bothné a halottját*.

2. Századunk elején egy Molnos (Biz) József nevű, szegényebb rendű ember, aki harangozó is volt, egy kicsi szekérral hordta a borvizet a módosabb gazdáknak, s így tartotta fenn a családját. El is nevezték Borvíz Józsi bának; az 1920-as években halt meg.

Amikor a kicsi szekérral húzta a borvizet, többen meg-megkérdezték:

— Nehéz-e, Józsi bá?

— A tudja, aki húzza — adta meg a rövid választ.

Azóta is, ha valakitől hasonlót kérdeznek, így válaszol rája: — *A tudja, aki húzza, miként Borvíz Józsi bá mondta*.

3. Borvíz Józsi bá, ha valaki fiatalabb nem köszönt neki előre, ő odavetette:

— Ha te nem, én sem.

² Herményi Dienes József: *Nagyenyei Demokritos*. Sajtó alá rendezte Klaniczay Tibor. (Magyar Könyvtár.) Bp. 1960. 248.

³ Margalits Ede: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Bp. 1896.

⁴ O. Nagy Gábor: *Magyar szólások és közmondások*. Bp. 1966.

⁵ Márton Béla közlése helyi szólásokat nem tartalmaz: *Sóváradi szólások és szóláshasonlatok*. Művelődés XXXVI (1983). 11. sz. 33—34.

Korondon ma is az a szokás, hogy a fiatalabbnak kell az idősebbet előre köszöntenie. Ha előfordul, hogy a fiatalabb nem köszön, az idősebbek nagy része megjegyzi:

— *Azt mondta Borvív Józsi bá, hogy ha te nem, én sem.*

4. A század elején élt Korondon Fábián (Kicsi Zsiga) Elek; az apját Zsigának hívták, ő pedig kicsi növésű volt, ezért kapta a Kicsi Zsiga melléknevet.

Már öreg legény volt, amikor végre megnősült. A lakodalmas szekerek felsorakoztak, s épp fel akart ülni a menyasszony mellé, amikor valaki így szól hozzá:

— Na Elek, attól most csakugyan megházasodol?

— A még változhatik — adta meg a választ.

Azóta is az olyan dolgra, ami még nem egészen biztos, reamondják:

— *A még változhatik, mint az Elek bá lakodalma.*

5. A század elején élt egy Papp János nevű ember, aki az eső elől sohasem állt fedél alá vagy valami más védett helyre. Megkérdezték tőle: miért nem áll félre?

— Jól elférek közötté — válaszolta.

Ez a mondása azóta is fennmaradt. Ha esős időben valakitől megkérdezik, hogy miért nem húzódik félre az eső elől, így válaszol:

— *Jól elférek közötté, mint Papp János bá.*

6. Századunk elején a szomszédos Atyhából egy asszony Korondon járt, s miközben valakinek a romlott erkölcséről beszélt, ezt a megjegyzést tette:

— Ki hogy születik, úgy marad.

Ez a szólás Korondon ma is közzsájon forog, ha valakinek a hibáiról beszélnek:

— *Ki hogy születik, úgy marad, mondta az atyhai asszony.*

7. Kiss Miskáné atyhai asszony volt. Gyapjúfonásból tartotta fenn magát. Korondra is font. A legtöbb asszony úgy adta oda neki a fonnyalót, hogy a férje ne tudjon róla (vagyis a lustaságáról), és Kiss Miskánénak is megtiltotta, hogy kilétét elárulja. Ha valaki megkérdezte tőle, hogy kinek fonja a gyapjút, a választ így kezdte:

— Titok. Egy kiló szalonna s még egyéb — s utána mindjárt el is árulta a kérdezett nevet.

Ma is sokszor előfordul, hogy ha valaki érdeklődik valami után, így válaszolnak neki:

— *Titok, mint a Kiss Miskáné gyapja.*

8. Volt egy Minkuly Bori nevű cigányné, kissé kolontos asszony, aki zsír nélkül készítette az ételbe a rántást. Kérdezték tőle, hogy a rántás zsír nélkül milyen.

— Divatos — adta meg a rövid választ.

Azóta is ha valami nem olyan, mint amilyennek lennie kellene, reamondják, hogy *divatos, mint a Bori rántása.*

9. Egy Szurok Sándor nevű cigány vett egy malacot. Amikor az szép süldővé gömbölyödött, elcserélte egy rossz lóra. Utóbb vette észre, hogy a ló kehes is, mire egy atyhai embernek odaadta egy kecskéért. A házuk mellett folyó Korond vize épp áradásban volt, amikor a kecske egy partmenti fűzfánál felágaskodott, hogy az ágaiból levelet legeljen, de hanyatt a vízbe esett, és gazdájának szeme láttára elvitte a víz. Szurok Sándor megvakarta a feje búbját és így szólt:

— Cigánygazdaság — szalmatűz.

Mondása fennmaradt, mert a hirtelen gazdagodni vágyó, de szerencsétől nem kísért emberre ma is mondják, hogy *cigánygazdaság* — *szalmatűz*.

10. Egy Simó Dani nevű öregember, aki sokat köhögött és fulladozott, özvegyen maradt. El-eljáragatott az özvegyasszonyokhoz, akik azzal korholták, hogy aki így köhög, az miért nem ül odahaza.

— Az én köhögésem nem veszélyes — nyugtatta meg az asszonyokat.

Azóta is arra, amitől nem kell félni, reamondják, hogy *nem veszélyes, mint a Simó Dani bá köhögése*.

11. Korondnak Fenyőkút nevű tanyáján élt egy Hajdú Balázs nevű szegényebb rendű ember, Csányik melléknévvel, aki favágásból tartotta fenn a családját. Nagyon szerette a „bennhált víz”-et, vagyis sokat illogatott, s ennek következményeit a család szenvedte meg élelem és ruházat hiányában. Télire sohasem készült, s amikor az első hó bármilyen későn leesett és a tél beköszöntött, mindenkinek azt mondta, hogy őket a tél váratlanul kapta.

Azóta is, ha valakit olyan váratlan esemény ér, amelyre nincs reakészülve, azt szokta mondani:

— *Váratlanul kapott (kapta), mint Csányikot a tél.*

12. A korondi állatorvos mellé beosztott kisegítő naponta felöntött a garatra. Az orvos végül már nem tűrte tovább: egyik nap kézre vette a visszaeső bűnöst, és hosszasan dorgálta mindennapi iszákosságáért. Ő egy darabig türelemmel hallgatta a sok intelmet és jótanácsot, de egyszer csak megszólalt, és így indokolta iszákosságát:

— Doktor úr, aki megissza, megrészegeedik.

Azóta is, ha részeg embert látnak, többen reamondják:

— *Aki megissza, megrészegeedik.*

13. Az 1920-as évek vége felé történt, hogy egy Szabó Mári nevű asszonynak volt egy kecskéje. A szomszéd legényecskék, Lőrincz Gyula és Tódor Ambrus nyári időben, szürkülettájban, amikor az asszony estére a kecskét fejte, be-bemenegettek a ház cseperedő leánykáihoz szórakozni. Ilyenkor a kecskét meg-megbosszantották, mire az mozgolódní kezdett, s az asszony nem tudta úgy fejni, mint ahogy szerette volna. Ezért a legényecskéket mindig szidta, s egy alkalommal azt találta mondani:

— A kecskének hagyjatok békét, mert ideges!

Attól fogva a legényecskék, ha valakit idegesnek láttak, mindjárt mondták:

— *Ideges, mint a Szabó Mári nén kecskéje.*

Ez a szólás úgy elterjedt a faluban, hogy ma is köszájon forog.

14. Még az 1930-as években történt, hogy egy Máté Jancsiné nevű asszony a szomszédasszonyának elújságolta:

— No hál’Istennek, átalestem a szapulón — vagyis hogy elvégezte a nagymosást.

A szomszédasszony legényfia meghallotta ezt, és amikor valami nem kedvére való munkával végzett, mindig azt mondta:

— *Átalestem, mint Máté Jancsiné a szapulón.*

Ez úgy elterjedt, hogy ha valaki valami nagyobb, nehezebb munkán túljutott, mindjárt megjegyzi:

— *Átalestem (-esett), mint Máté Jancsiné a szapulón.*

15. Amikor 1947 nyarán az az emlékezetes aszály és éhínség volt, Korondon is bizottságokat alakítottak a családi gabonakészletek felülvizsgálására. Az egyik gazdánál, Fábián (Csacs) Imrénél a bizottság tagjai éppen fel akartak menni a padlásra, amikor a gazda csendesen megjegyzte:

— Fel lehet menni, de le is kell jönni.

Erre a bizottság tagjai közül senki sem mert felmenni a padlásra.

Azóta is, ha valakivel valami olyasféle dolog esik meg, amiből nem akar magának kellemetlenséget, megjegyzi, hogy *fel is lehet menni, de le is kell jönni.*

16. Ifjú Molnos (Likas) Miklóstól maradt fenn ez a mondás, hogy *egyedül legény volt a családban, és egy kicsit ügyefogyott. Mindig készült házasodni, de egyedül való leányt szeretett volna feleségül venni, s ezért a fenti mondást sokszor hangoztatta.*

Az 1950-es években egy autó elgázolta és meghalt, de mondása máig fennmaradt.

17. 1940—1960 között Gábor Géza korondi sátoros cigány — ragadványnevén Gédi — mindig nagyon gyenge lovat tartott, de mindig azzal dicsérte, hogy nagyvérű.

Ez a mondás fennmaradt, s a gyenge munkájú emberre ma is azt mondják, hogy *nagyvérű, mint a Gédi lova.*

18. 1940—1970 között Balázs (Józsi) Imre Korondon az egyik cimboraszer (juhtartó társulat) majorja (főjuhásza) volt. Ha valaki a gazdák közül panaszkodott, hogy a juhait után nem jó kötséget (sajtot) kapott tőle, attól mindig megkérdezte:

— Mielőtt a sajtot túrónak elgyúrtad volna, vízbe tetted-e? Ha az illető igennel válaszolt, akkor nagy komolyan azt mondta:

— Az a baj!

Ha az illető azt válaszolta, hogy nem, akkor is ugyanaz volt a magyarázat.

Ha valakinek valami sem így, sem úgy nem jó, azt mondják reá, hogy *olyan, mint a Józsi Imre bá túrója.*

19. Palkó (Both) Árpád (meghalt 1973-ban) Varságon dolgozott. Nagy tél volt, nagy hideg, kérdezték tőle:

— Bácsi, maga nem fázik?

Büszkén ráfelelte:

— Csak hírből hallom a hideget.

Azóta, ha téli időben Korondon valakitől megkérdezik, hogy fázik-e, tréfásan így válaszol:

— *Csak hírből hallom a hideget, mint Both Árpád bá.*

20. Ma is él nálunk egy Makó (Sánta) Anna nevű asszony, aki tud kártyát vetni. Legtöbbször a károsultak meg a szerelmesek mennek hozzá tanácsért.

Ha valakinek valamije elvész, keresi és nem találja, arra a kérdésre, hogy hol lehet, mindjárt reámondja:

— *Azt még Sánta Anna nén sem veti ki.*

Ez a mondás vagy tíz éve van nálunk elterjedve.

21. Egy Gyurka bá nevű ember süket volt. A faluban a hirdető hirdetett. A távolabb állók, akik a hirdetőnek a hangját nem jól hallották, kérdezték Gyurka bától:

— Mit hirdettek?

— Nem vettem figyelembe — válaszolta Gyurka bá.

Azóta is, ha valaki egy kérdésre nem tud kellőképpen válaszolni, így adja meg a feleletet:

— *Nem vettem figyelembe, mint Gyurka bá a hirdetést.*

22. Egy Tamás nevű legényecske az apjával dolgozott. Egyszer csak odaszól az apjának:

— No édesapám, meg vagyunk élve.

— Miért, édes fiam? — kérdezte az apja.

— Azért, mert szőrösödöm — felelte Tamás.

Azóta is ha valakivel olyasvalami történik, ami nem jelentős, de mégis javára válik, azt mondja:

— *Meg vagyunk élve, mint Tamásék.*

23. Egy Gyurka Miklós nevű gazdának volt egy lekötős (makacs), kutyás lova: amikor a szekér előtt lekötött, ha agyonverték volna, sem indult tovább. Ilyenkor ki kellett fogni a szekér előtt.

Aki nem akar semmit sem dolgozni, arra mondják, hogy *lekötős, mint a Gyurka Miklós lova.*

24. A kocsmában egy társaság többször pótol össze egy-egy rend italra. Ha előadódott, hogy egyiküknek nem volt elegendő pénze, Bíró nevű társuk mindig segítségére sietett:

— Bíró apó kipótolja.

Azóta is, ha a kocsmában az ivócimborák össze akarnak pótolni és valamelyiküknél nincs elegendő pénz, mindig szóba kerül, hogy *Bíró apó kipótolja.*

25. Dálya Dénes bá gyakran nézett a pohár fenekére. Egyszer hazafelé menet beleesett az útszéli sáncba. Hiába veselkedett, nem tudott onnan kikászálódni.

- No, el vagyok helyezkedve — mondotta, és másoknak kellett őt onnan kihúzniok.

Ha valaki önhibáján kívül magatehetetlen helyzetbe kerül, azt mondják róla:

— *Ez is elhelyezkedett, mint Dálya Dénes bá a sáncban.*

26. Lipicsánné, ha valamelyik asszonytársával szóba elegyedett, mindig arról kezdett panaszkodni, hogy mennyi dolga van, de a hosszas terefere közben elfeledte a házat rendbe tenni és a családjának főzni.

Azóta mondják a szószátyár, házi kötelességeit elhanyagoló asszonyról, hogy *ennek is annyi dolga van, mint Lipicsánnénak.*

Bereczki András

Románia népességének alakulása 1930—1992 között

A Romániában élő magyarok már az 1992. január 7-én megtartott népszámlálás előtt is aggódva kérdezték: vajon hányan vagyunk?... Hányan maradtunk? Hány magyar él még itt ezen a földön? Hányan élnek Erdélyben?

Körülnézünk, és döbbenten állapítjuk meg, hogy ismerőseink, barátaink, családtagjaink közül egyik napról a másikra mind többen és többen tűnnek el, vándorolnak ki. A legtöbben talán Magyarországra, de egyesek Németországba, mások Svédországba, vagy Kanadába, vagy ki tudja hová, a világ melyik sarkába. Ausztráliába, Dél-Afrikába, Dél-Amerikába, a világ minden szögletébe jut belőlük, habár amúgy is kevesen vagyunk.

Ma már senki számára sem titok, hogy a kivándorlás egyre nagyobb méreteket ölt, a népszaporulat ugyanakkor csökken, mind divatosabb lesz az „egyke”, és bennünket is kísért a németek példája: mind az erdélyi szász falvakban, mind a bánáti településeken jórészt már csak az idősebbek maradtak otthon: a fiatalabbak a nyomasztó életfeltételek, a vélt jövőtlenség elől menekülve a nagyobb lehetőségek, a jobb élet után futva itthagyták szülőföldjüket, kitelepültek, áttelepültek. Az évenként megjelenő statisztikai évkönyvek és az 1930 óta nyilvánosságra hozott vagy hozzáférhető adatok azonban nem adnak pontos választ arra, mikor, hányan és milyen nemzetiségűek hagyták el az országot. Csak a magunk körében, ismerőseinkkel, barátainkkal beszélgetve érzékeljük, hogy milyen sokan távoztak és távoznak el.

E jelenség nyomasztó terhe alatt megpróbáltam vallomásra bírni az évenként megjelenő statisztikai évkönyveket (Anuarul statistic) és számszerűen megvizsgálni, nyomon követni az időközben végbement népesedési változásokat. A különböző időpontokban végrehajtott népszámlálások eredményeit összehasonlítva és egybevetve az évi természetes szaporulattal, kísérletet tettem annak a megállapítására vagy legalábbis feltételezésére, hogy mennyi volt és mennyi lehet az ország lakossága időben és tájegységek szerint, és hogyan alakult a különböző nemzetiségek számaránya.

*

Románia lakosságának számszerű változásai az évenként megjelent statisztikai közlemények tükrében a következő megoszlásban jelentkeznek:

1. táblázat. Az összlakosság történeti tájegységek szerinti megoszlása

Időpont	Összlakosság	%	Moldva	%	Havasalföld	%	Erdély	%	Székelyföld	%
1930.12.29.	14 280 729	100	2 839 526	19,9	5 921 046	41,4	5 520 157	38,7	828 478	15,0
Növekedés:	1 591 895	11,1	167 537	5,9	1 208 740	20,4	215 618	3,9	49 286	5,9
1948.01.25.	15 872 624	100	3 007 063	18,9	7 129 786	44,9	5 735 775	36,2	877 764	15,3
Növekedés:	1 616 826	10,2	497 478	16,5	636 696	8,9	482 652	8,4	81 970	9,3
1956.02.21.	17 489 450	100	3 504 541	20,0	7 766 482	44,4	6 218 427	35,6	959 734	15,4
Növekedés:	1 613 713	9,2	465 326	19,2	653 259	8,4	495 128	8,0	61 114	6,4
1966.03.15.	19 103 163	100	3 969 867	20,8	8 419 741	44,1	6 713 555	35,1	1 020 848	15,2
Növekedés:	2 456 747	12,9	432 931	10,9	1 237 142	14,7	786 674	11,7	109 824	10,8
1977.01.05.	21 559 910	100	4 402 798	20,4	9 656 883	44,8	7 500 229	34,8	1 130 672	15,1
Növekedés:	1 200 539	5,6	367 656	8,3	623 168	10,6	209 715	2,8	56 855	5,0
1992.01.07.	22 760 449	100	4 770 454	21,0	10 280 051	45,1	7 709 944	33,9	1 187 527	15,4
Növekedés: 1930—1992 között	8 479 720	59,4	1 930 928	68,0	4 359 005	73,6	2 189 787	39,7	359 049	43,3
Növekedés: 1948—1992 között	6 887 825	43,4	1 763 391	58,6	3 150 265	44,2	1 974 169	34,4	309 763	35,3

(A Székelyföld adatai Erdély összlakosságához viszonyítva szerepelnek.)

A közigazgatási egységek történelmi tájegységek szerinti csoportosításánál Moldva a következő megyéket foglalja magába: Bacău, Botoșani, Iași, Neamț, Suceava, Vaslui, Vrancea. A Buzău és Tulcea között fekvő Brăila megye földrajzilag inkább Havasalföldhöz tartozik, azonban a tartományok szerinti közigazgatási beosztás szerint az egykori Galați tartomány jócskán lenyúlt déli irányba és magában foglalta a későbbi Brăila megyét is, ennek következtében a tartományok szerinti közigazgatási beosztás és később a megyék határai nem fedik teljesen egymást. A Moldva keretébe sorolt Galați tartomány ennek következtében valamivel nagyobb súlyt biztosított Moldvának a megyei beosztással szemben; a mi szempontunkból azonban ez a különbség elhanyagolható mennyiséget jelent.

Havasalföldhöz soroltunk, Olténia és Dobrudza megyéivel együtt, összesen 16-ot, majd egy 1980-ban végzett közigazgatási átszervezés alkalmával Ilfov és Ialomița megyék területén három megyét létesítettek: Călărași, Giurgiu és Ialomița megyéket, így Havasalföld megyéinek száma eggyel több lett, 16-ról 17-re szaporodott.

Erdély területén, amely magában foglalja a Bánságot és a nyugati határmenti megyéket is, a jelenlegi közigazgatási beosztás szerint összesen 16 megye szerepel. Ezekből 3-at soroltunk a Székelyföldhöz: Kovászna, Hargita és Maros megyéket.

Meg kell még jegyeznünk, hogy az egykori Maros-Magyar Autonóm Tartomány (amely lényegében csak papíron volt autonóm) nem foglalta magába Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely rajonokat, amelyeket Brassó tartományhoz csatoltak, és ennek következtében a Székelyföld keretében külön csoportosított három megye és az egykori Maros-Magyar Autonóm Tartomány adatai szintén csak részben fedik egymást.

Erdély megyéinek különválasztása a történelmi tájegységek szerint csoportosított többi megyétől nem jelentett semmi különösebb nehézséget, miután a Kárpátok vonulata jól elkülöníti az ország többi megyéitől, így a rá vonatkozó adatok szintén jól megkülönböztethetők a másik két tájegységre, Moldvára és Havasalföldre vonatkozóktól.

1. Az ország három történelmi és földrajzi tájegysége szerint csoportosított adatokat összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy 1930-ban Moldva lakossága 19,9 %-át, Havasalföld lakossága az ország fővárosával együtt 41,4%-át és Erdély lakossága 38,7%-át képviselte az ország összlakosságának. A Székelyföld lélekszáma akkor Erdély összlakosságának 15%-a volt.

Az 1930 és 1948 közötti időszak, vagyis 17 év alatt az ország lélekszáma 11,1%-kal, ezzel szemben Moldva lakossága 5,9%-kal, Havasalföld (Bukaresttel együtt) 20,4%-kal, Erdély lakossága viszont csupán 3,9%-kal és ennek keretében a Székelyföld lélekszáma 5,9%-kal növekedett.

Havasalföld lakosságának a többi tájegységhez viszonyított feltűnően gyors növekedése lényegében a főváros lendületes fejlődésének tulajdonítható.

2. Az ország lakossága 1948-ban a következő arányokban oszlott meg a három tájegység között: Moldva lakossága 19%, Havasalföld lakossága 45%, Erdély lakossága 36%. Ez utóbbi 2,5%-kal kevesebbet képviselt az ország összlakosságából, mint 1930-ban. A Székelyföld aránya az előbbi időszakhoz viszonyítva alig változott.

Az 1948—1956 közötti időszakban, vagyis 8 év alatt az ország összlakossága 10,2%-kal növekedett: ennek keretében Moldva lakossága 16,5%-kal, Havasalföld 9%-kal, Erdély lakossága pedig 8,4%-kal növekedett. A Székelyföld lakosságának növekedése ez idő alatt 9,3% volt.

Az 1931—1948 közötti 27 és az 1948—1956 közötti 8 év alatt szinte azonos arányban növekedett az ország összlakossága. Az évek szerinti növekedési arányok közötti

aránytalanságot elsősorban a második világháború eredményeként kell elkönyvelnünk, fő oka a háború idején elszenvedett emberveszteség és a csökkent népszaporulat lehet; ugyanakkor azonban Moldva lakossága a többi tájegységekhez viszonyított, jóval nagyobb arányú növekedése egyrészt a természetes szaporulat, másrészt különböző másféle okok következményének tulajdonítható. A statisztikai évkönyvek ritkán adnak magyarázatot az ilyen és ehhez hasonló jelenségek okaira. Feltételezhetjük, hogy az egykori Szovjetunióból áttelepültek is növelték e vidék lélekszámát.

3. Az 1956-ban végzett népszámlálás adatai szerint Moldvában élt az ország összlakosságának 20%-a, Havasalföldön 44,4%-a és Erdélyben 35,6%-a, a Székelyföldön pedig Erdély lakosságának 15,4%-a.

1957 és 1966 között, kerekén számítva 10 év alatt az ország lakossága az előbbi 10,2%-kal szemben 9,2%-kal növekedett: Moldva lakossága 13,2%-kal, Havasalföld lakossága 8,4%-kal, Erdély lakossága 8%-kal, a Székelyföld lakossága viszont csupán 6,4%-kal szaporodott.

4. 1966-ban az ország összlakosságához viszonyítva Moldva 20,8%, Havasalföld 44,1%, Erdély 35,1%. A Székelyföld pedig Erdély összlakosságán belül 15,2%-kal szerepelt.

1966 és 1977 között, közel 11 év alatt, az ország összlakossága 12,9%-kal, Moldva lakossága 10,9%-kal, Havasalföld lakossága 14,7%-kal, Erdély lakossága 11,7%-kal, és 10,8%-kal növekedett a Székelyföld.

5. 1977-ben Moldva 20,4%-át, Havasalföld 44,8%-át, Erdély 35,8%-át képviselte az ország összlakosságának. A Székelyföld lakossága ekkor 15,1 %-a volt Erdély összlakosságának.

1977 és 1992 között, vagyis kerekén 15 év alatt az előbbi periódusok növekedésével szemben az ország összlakossága csupán 5,6%-kal lett nagyobb. Moldva lakosságának növekedése 8,3%, Havasalföld lakosságáé 10,6%, Erdély lakosságáé viszont csupán 2,8% volt. A Székelyföld lakossága ellenben ez idő alatt 5%-kal növekedett, amely szinte kétszerese Erdély növekedési ütemének.

6. Az 1992. évi népszámlálás adatai szerint Románia lakossága a három tájegység között a következő arányokban oszlott meg: Moldvában élt 21%, Havasalföldön 45,1% és Erdélyben 33,9%. A Székelyföld aránya 15,4% volt; 1930-hoz viszonyítva alig változott, csupán 0,4%-kal növekedett.

7. A fentebbi táblázatból világosan kitűnik, hogy az 1930. és az 1992. évi népszámlálások között, vagyis 61 év alatt, az ország összlakossága a második világháború okozta veszteségek miatti időleges megtorpanás ellenére is 59,4%-kal növekedett. Moldva lakossága 68%-kal, Havasalföld lakossága (Bukarest gyors növekedését is számításba véve) már 73,6%-kal, Erdély lakossága viszont csupán 39,7%-kal szaporodott. A Székelyföld lakosságának növekedése az 59,4%-os országos átlaggal szemben csupán 43,3% volt.

Jelentős Románia lakosságának növekedési üteme az 1948-as lélekszámhoz viszonyítva is; 1948 és 1992 között, azaz 44 év alatt az ország összlakossága 43,3%-kal, ezen belül Moldva lakossága 58,6%-kal, Havasalföld lakossága (szinte az ország növekedési ütemének megfelelően) 44,2%-kal, Erdély lakossága 34,4%-kal, a Székelyföld lakossága pedig 35,3%-kal növekedett. A fentiekből kitűnik, hogy Erdély növekedési üteme végig alacsonyabb az országos átlagnál.

Az ország és a tájegységek lakosságának a jelzett népszámlálások közötti növekedése nem azonos a természetes szaporulat alapján számított növekedéssel. (A kettő közötti különbséget a későbbiekben fogjuk részletesebben tárgyalni.)

*

A természetes szaporulat az elhalálozások és születések közti különbség eredménye. A statisztikai évkönyvek az évi átlagot rendszerint mind az egész országra, mind az egyes megyékre vonatkozóan abszolút számokban és ezrelékben kiszámítva (1000 lakoshoz viszonyítva) is közlik.

A megyénként és évenként egymástól lényegesen eltérő természetes szaporulat alakulásának jellemzésére, a rendelkezésünkre álló statisztikai adatok alapján, igyekeztünk a legtipikusabb megyéket kiválasztani, amelyek általános képet nyújtanak az egyes tájegységek népesedésének változásaira is.

A természetes szaporulat az alább feltüntetett megyékben és években — ezrelékben kifejezve — a következőképpen alakult:

2. táblázat

Megyék:	1969	1971	1973	1975	1978	1981	1983	1984	1990
Bacău	20,2	15,2	13,5	15,6	15,7	13,1	9,0	9,8	7,7
Iasi	21,7	17,9	15,8	18,1	17,9	14,8	9,9	12,1	8,2
Argeş	13,9	11,5	10,3	12,0	9,5	7,1	3,7	7,7	5,2
Konstanca	15,5	11,0	9,1	11,8	10,3	8,8	5,6	7,7	5,2
Mehedinţi	8,6	7,0	4,6	7,5	5,2	3,0	0,0	2,0	0,6
Bukarest	7,6	2,6	1,9	4,7	4,7	3,6	0,8	2,4	0,1
Arad	2,8	0,6	−1,1	2,0	−0,2	−2,6	−4,4	−3,5	−3,1
Kolozs	11,7	8,2	7,3	8,8	7,3	5,9	2,8	3,6	1,5
Szeben	13,6	11,1	9,6	11,2	10,2	8,3	5,0	6,3	3,5
Szilágy	11,5	9,3	7,8	9,5	7,4	5,6	4,3	4,9	2,5
Hargita	13,4	11,6	10,2	11,8	10,9	8,6	5,8	6,2	3,6
Kovászna	12,4	11,2	7,9	10,3	11,2	9,9	6,8	6,5	4,3
Maros	13,8	10,1	9,7	10,4	9,2	7,0	3,6	4,0	2,8
Országos átlag	13,2	10,0	8,4	10,4	9,4	7,0	3,9	5,2	3,0

A fenti táblázatból is kitűnik, hogy országos viszonylatban a legnagyobb volt a természetes szaporulat az észak-moldvai megyékben, ahol 7,7—21,7 ezrelék között ingadozott. Havasalföldön és Erdélyben, kivéve Arad megyét, majdnem azonos szinten változott, a Székelyföldön ezzel szemben mind az erdélyi, mind az országos átlagnál néhány ezreléssel nagyobb; Erdély déli részein, elsősorban Arad, de Temes megyében is, országos viszonylatban a legkisebb, sőt gyakran negatív volt.

Az általános irányzat szerint szinte kivétel nélkül minden megyében évről évre csökken a születések száma, és ennek egyenes következményeként a természetes szaporulat is egyre kisebb.

A tanulmányozott statisztikai évkönyvek az 1930—1940, valamint az 1946—1964 közötti időszakra vonatkozóan csak az országos átlagot közlik. A születéseket és az elhalálozásokat, valamint a kettő különbségéként a természetes szaporulatot abszolút számokban és ezrelékben kifejezve is feltűntetik. Az 1940—1946 közötti évekre vonatkozóan azonban nem közölnek semmilyen népmozgalmi adatot.

A statisztikai évkönyvekben közölt adatok szerint a természetes szaporulat a legkisebb volt 1947-ben (1,4 ezrelék), legnagyobb 1967-ben (18,1 ezrelék).

1930—1939 között 10 és 14,8 ezrelék között hullámzott, 1940-ben viszont már csak 7,1 ezrelék volt. Az erre az időszakra számított átlagos természetes szaporulat 11,5 ezrelék volt, ezzel szemben 1946 és 1948 között a 3 év átlaga csupán 5,2 ezrelék.

1948—1960 között a természetes szaporulat viszonylag egyenletesen alakult, általában 10,4 és 15,9 ezrelék között váltakozott, az erre az időszakra számított átlag 13,1 ezrelék volt. 1961 után fokozatosan csökkent, 6 és 8,8 ezrelék között ingadozott, az 1960 és 1966 közötti 6 év átlaga csupán 7 ezrelék, 1967-ben viszont minden bizonnyal a közben megjelent központi intézkedések eredményeként egyik évről a másikra hirtelen 18,1 ezrelékre ugrott, több mint a kétszeresére növekedett, utána azonban egészen napjainkig ismét fokozatosan csökkenő irányzatot mutatott, 1967—1977 között már csak 5,8 ezrelék volt.

Az 1965-ben megjelent statisztikai évkönyv az 1964-re vonatkozó 7,1 ezrelékes országos átlagszaporulatot az akkori közigazgatási beosztásnak megfelelően tartományokra lebontva is közli. Eszerint a legnagyobb volt az évi természetes szaporulat Iași tartományban (13,5 ezrelék), a legkisebb Bánát tartományban (mínusz 0,6 ezrelék). A többi tartományok adatai alapján kialakítható összkép szinte azonos azzal, amit a 2. táblázatban közöltek alapján kialakíthattunk magunknak.

A természetes szaporulat csökkenő irányzatára vonatkozóan megemlíjtük, hogy az Országos Statisztikai Bizottság közlése szerint 1992 első felében, az előző év azonos időszakához viszonyítva, a születések arányszáma 12,1 ezrelékről 11,9 ezrelékre esett, ugyanakkor az elhalálozásoké 11,9 ezrelékről 12,5-re növekedett: a kettő különbségként a természetes szaporulat 1991 első félévének 0,9 ezrelékes növekedésével szemben 1992 első felében mínusz 0,6 ezrelékre csökkent, első alkalommal országos viszonylatban. A háborús évektől eltekintve, 1930 és 1991 között, egyes megyéket kivéve, Romániában minden évben pozitív volt a természetes szaporulat, elsősorban ennek tulajdonítható az ország lakosságának jelentős számbeli növekedése.

*

Második lépésként — a hozzáférhető statisztikai adatok tükrében — vizsgáljuk meg Románia lakosságának nemzetiség és anyanyelv szerinti megoszlását.

3. táblázat. Anyanyelv és nemzetiség szerinti megoszlás

	1930	%	1956	%	%	1977	%	%	1992	%	%
Összlakosság	14 280 729	100	17 489 450	100	22,5	21 559 910	100	23,3	22 760 449	100	5,6
Román											
anyanyelvű:	11 360 137	79,5	15 080 686	86,2	32,8	19 182 856	89,0	27,2	—	—	—
nemzetiségű:	11 118 170	77,8	14 996 114	85,7	34,9	18 999 565	88,1	26,7	20 352 980	89,4	7,1
Magyar											
anyanyelvű:	1 552 563	10,9	1 653 700	9,5	6,5	1 720 630	7,9	4,0	—	—	—
nemzetiségű:	1 423 459	10,0	1 587 675	9,1	11,5	1 713 928	7,9	8,0	1 620 199	7,1	-5,5
Német											
anyanyelvű:	636 144	4,5	395 374	2,3	-37,8	346 871	1,6	-12,3	—	—	—
nemzetiségű:	633 488	4,4	384 708	2,2	-39,3	359 109	-1,7	-6,7	119 436	0,6	-66,7
Zsidó											
jiddis nyelvű:	259 812	1,8	34 337	0,2	-86,8	3 429	X	-90,0	—	—	—
nemzetiségű:	451 892	3,2	146 264	0,8	-67,6	24 667	0,1	-83,1	9 107	X	-63,1
Cigány											
anyanyelvű:	89 989	0,6	66 882	0,4	-25,6	77 373	0,4	15,6	—	—	—
nemzetiségű:	242 656	1,7	104 216	0,6	-57,0	227 398	1,1	118,2	409 723	1,8	80,2
Egyéb											
anyanyelvű:	382 084	2,7	258 471	1,4	-32,4	228 751	1,1	-11,5	—	—	—
nemzetiségű:	411 064	2,9	270 473	1,6	-34,2	235 243	1,1	-13,0	249 004	1,1	5,9

Mielőtt a fenti táblázat adatainak elemzésébe kezdenénk, néhány megjegyzést kell tennünk. Az 1956. évi népszámlálásnak a sajtóban közölt, valamint később a statisztikai évkönyvben megjelent adatai között némi különbség van. Így pl. az Igazság 1956. november 24-i számában közölt adatok szerint Romániában a népszámlálás időpontjában 15 001 190 román nemzetiségű lakos élt, az 1956-ban megjelent statisztikai évkönyv (74—75. 1.) adatai szerint 14 996 114. Hasonló kisebb eltérések találhatók az ország összlakosságára és a kisebbségek létszámára, valamint az anyanyelvre vonatkozó adatok között is. Az 1977. évi népszámlálás adatai hasonlóképpen kisebb-nagyobb eltéréssel szerepelnek az 1977. január 15-én megjelent sajtóközleményekben, az 1990-ben és 1991-ben megjelent statisztikai évkönyvekben (64—65, illetve 58—59. 1.), valamint az 1992-ben végzett népszámlálás előzetes adatait közlő kiadványban (5—6. 1.).

A 3. táblázatban 1930-ra és 1956-ra vonatkozóan az 1965-ben megjelent statisztikai évkönyvben, 1977-re és 1992-re vonatkozóan az 1992-ben megjelent kiadványban közölt adatok szerepelnek.

Az 1990-ben és 1991-ben megjelent statisztikai évkönyvek (a fentebb jelzett oldalakon) tartalmazzák — az 1977. évi népszámlálás adatai alapján — az ország lakosságának nemzetiség és anyanyelv szerinti megoszlását is. Az erre vonatkozó adatokat a 3. táblázatban szintén közöljük.

Az 1977. évi népszámlálás külön feltünteti az arománok (644) és macedorománok (1179) lélekszámát. A magyarok mellett a székelyek (1064), a németek esetében a szászok (5930) és svábok (4358) lélekszámát. A 3. táblázatban mindezeket a románok, magyarok, illetve németek létszámába foglalva szerepeltetjük.

Az 1992-ben végzett népszámlálás előzetes eredményeit közlő kiadvány megjegyzi, hogy miután mindenki szabadon, saját belátása szerint jelentette be nemzetiségét, vallását, a románok létszáma a fentiekhez hasonlóan magába foglalja az arománokat (21 009) és macedorománokat (6999) is. Mi a magyarok létszámában szerepeltetjük azokat is, akiket székely nemzetiségűnek nyilvánítottak (831). A németek létszáma hasonlóképpen tartalmazza a szászokat (1843) és svábokat (6292) is.

Az „egyéb nemzetiség”-ként feltüntetett csoport (összesen 8420 személy) magába foglalja azokat is, akik „csángónak” vallották magukat (2165 személy).

Az 1930-ban, 1956-ban és 1977-ben végzett népszámlálások külön tüntetik fel az egyes népcsoportok anyanyelv és nemzetiség szerinti adatait is.

1930-ban 241 967 nem román nemzetiségű személynek volt román az anyanyelve, 1956-ban csupán 84 572 lakosnak: 1977-ben viszont ismét növekedett a számuk, és összesen 183 291-en voltak.

A magyar anyanyelvűek lélekszáma a magyar nemzetiségűekénél közel 130 ezer (pontosan 129 110) személlyel több 1930-ban. Ezek többségükben minden valószínűség szerint az erdélyi zsidók soraiból kerültek ki, akiknek kultúrája és anyanyelve annak idején magyar volt. Az anyanyelv és nemzetiség szerinti különbség 1956-ban 46 095 személyre vonatkozott, 1977-re 6702-re csökkent. Hasonlóképpen különbség mutatkozik a német anyanyelvűek és német nemzetiségűek között. 1977-ben viszont már 12 238 más anyanyelvű lakos nyilvánítja magát németnek.

A zsidók esetében lényegesen kevesebb a jiddis anyanyelvű, mint a zsidó nemzetiségű: 1930-ban közel 200 ezerrel (pontosan 192 080-nal), 1956-ban 111 927-tel, 1977-ben 21 238-cal voltak kevesebben a jiddis anyanyelvűek, mint a magukat zsidóknak valló lakosok.

A cigányok soraiban hasonlóan jóval kevesebb a cigány anyanyelvű, mint a cigány nemzetiségű: 1930-ban kereken 153 000 cigánynak, 1956-ban 37 000-nek és 1977-ben 150 000-nek volt más az anyanyelve, mint a nemzetisége.

Az egyéb anyanyelvűek és nemzetiségűek csoportjában mindhárom népszámlálási évben kevesebb az előbbieket létszáma, az eltérés azonban jóval mérsékeltebb, mint az előbbi két csoportnál.

Az 1992-ben végrehajtott népszámlálás eddig közölt adatai nem különítik el a lakosságot anyanyelv és nemzetiség szerint.

A 3. táblázat tartalmazza minden egyes népcsoportnak a lakosság összlétszámához viszonyított arányszámát, valamint a népszámlálások közötti időszakokban a megelőző népszámlálás eredményeihez viszonyítva a növekedés pozitív vagy negatív százalékát.

A románok részaránya 1930-ban az összlakosság lélekszámának kereken 78%-a volt, 1992-re viszont már 89%-ra növekedett.

A magyar nemzetiségűek összlétszáma 1950-ben 1 423 459, kereken számítva 1 millió 500 ezer, 1956-ban 11,5%-kal több, azaz majdnem 1 millió 600 ezer volt, ez 1977-ig 8%-kal nőtt, és néhány ezerrel meghaladta az 1 millió 700 ezret. A 10% körül mozgó növekedés után azonban 1992-ben már 93 725-tel, azaz 5,5%-kal kevesebbet tart nyilván a népszámlálás. A közölt adatok szerint ugyanis 1992. január 7-én 1 620 199 magyar élt Romániában. Részarányuk 1930-ban az ország összlakosságához viszonyítva még 10%, 1956-ban 9,1%, 1977-ben már 7,9% volt, és 1992-ben csupán 7,1%, vagyis állandóan csökkent.

A Romániában élő németek lélekszáma az 1930-ban végrehajtott népszámlálás adatai szerint kereken 634 ezer volt. Egyesek szerint az 1918 utáni 12 év alatt 23,3%-kal, közel 120 ezerrel gyarapodott a lélekszámuk, 1956-ban viszont már 39%-kal apadt, 1992-ben már csak 111 ezren voltak, azaz 15 év alatt 66,7%-kal fogyott a létszámuk. E szembetűnő csökkenés elsődleges okát ismerjük: a Romániában, főképp Erdélyben és Bánságban élők túlnyomó többsége az utóbbi évtizedekben, de főleg 1977 és 1992 között, kivándorolt Németországba. Az egykori jómódú, virágzó német falvakban nagyrészt csak az idősebbek maradtak, a fiatalabbak szinte mind egy szálig elhagyták egykori szülőföldjüket és azt a több évszázados sajátos kultúrát, amelyet ezen a földön teremtettek ittélük hosszú éveit alatt.

1930 és 1956 között a németek lélekszáma közel negyedmillióval, pontosan 248 780 lélekkel apadt, az 1956 és 1977 közötti különbség 25 976 személy. Zéró szaporulatot feltételezve, kereken számítva, kb. 26 ezer a kivándoroltak száma, abban az esetben viszont, ha csupán 2 ezrelékes természetes szaporulatot tételezünk fel, 20 év alatt 15—16 ezerrel kellett volna növekednie a német lakosságnak is, el kellett volna érnie a 400 000-et. E feltételezés mellett 40—42 ezer lenne a kivándoroltak összlélekszáma.

1977—1992 között, ha 18 év alatt zéró volt a természetes szaporulat, kereken 240 000-en vándoroltak ki, ha ugyancsak 2 ezrelékes természetes szaporulatot tételezünk fel, az 1977-es lélekszámnak 360 ezerhez viszonyítva mintegy 15—16 ezerrel kellett volna növekednie, és ebben az esetben 255 ezer körül lenne a kivándoroltak összlélekszáma.

Románia területén a német lakosság évszázadok óta két nagyobb és több kisebb tömbben élt. A történelmi Erdélyben Brassó, Nagyszeben, Segesvár, Medgyes és Beszterce környékén laktak és laknak ma is az egykori szászok töredékei. A Bánátban főleg Arad és Temes megyében telepedett le a svábok nagyobb és Szatmár megyében egyik kisebb csoportja.

Az erdélyi szászok az akkori Németország különböző vidékeiről telepedtek be a 12., 13. században; történelmük napjainkig közel 900 éves.¹

A bánági svábok jóval később vándoroltak be.² A 17. század vége felé Magyarország teljes egészében felszabadult a török uralom alól. Szavoyai Jenő csapatai 1716. október 13-án foglalták vissza a törököktől Temesvárt. A török uralom alól visszahódított területekre, amelyek kezdetben nagyon gyéren lakottak voltak, a német birodalom széles övezeteiből toborozták a bevándorlókat. Még az akkori időknek megfelelően is alacsony volt e területek népességének lélekszáma. Megbízható adatok hiányában, a különböző becslések szerint 25—300 000 között ingadozhatott, a népsűrűség nem lehetett nagyobb, mint 10—11 lakos km²-ként.

A Bánát betelepítésének három időszakát különböztetik meg: az első kezdődött 1718-ban, és 1737—39-ig tartott. A második Mária Terézia uralkodásának idejére esik (1740—1780), kezdődött 1740-ben és befejeződött 1778-ban, amikor ezeket a területeket visszacsatolták Magyarországhoz. A harmadik időszak II. József (1780—1790) uralkodásának rövid idejét öleli fel.

Az első időszakban sok román és szerbet is telepítettek ezekre a területekre. Az akkori intézkedések fő célkitűzése rendszerint a gazdaság mindenáron történő fellendítése, a földművelés, állattenyésztés, bortermés növelése, a bányászat kifejlesztése volt.

Eredetük szerint a „svábok” nem voltak svábok. A bevándorlók többsége a Rajna bal parti vidékeiről származott, mivel azonban a 18. században egyes telepések Sváb-Württembergből vándoroltak be, a környező népek mindnyájukat sváboknak nevezték, éppúgy, mint ahogy a középkorban a különböző vidékekről Erdélyben letelepedett németeket egyetemlegesen szászoknak nevezték, habár eredetük szerint ők sem voltak azok, idővel mindkét nép maga is átvette az elnevezést.³

Néhány évvel a bánági svábok betelepítése előtt gróf Károlyi Sándor, ugyanaz, aki belátva a kuruc ügy reménytelenségét, 1711-ben megkötötte a szatmári békét, azokra a Szamos környéki területekre, amelyek a török és kuruc háborúk idején, valamint a természeti csapások következtében elnéptelenedtek, svábokat telepített be. Károlyi példáját a vidék többi nagyurai is követték.

A szászok, svábok egyöntetűen németeknek vallják magukat, még akkor is, ha otthon a családban a vidékre vagy a fálvakra jellemző, egymástól eltérő nyelvjárásokat beszélnek és az iskolában a német nyelvet szinte mint idegen nyelvet kell megtanulniok. A statisztikai felmérések, a népszámlálások alkalmával használt „székely”, „sváb”, „szász” elnevezés nem jelöl különálló népet vagy nemzetet, így használata is céltalannak bizonyult.

A 3. táblázatban feltüntetett zsidók létszáma is, az 1930. és 1956. évi népszámlálások adatai szerint, 26 évnyi időközben, a németekhez hasonlóan, több mint a felével, kereken 300 ezerrel, azaz 67%-kal lett kevesebb. A hiányzók közül sokan eltűntek a második világháború véres kódében, mások a háború befejezése után, rövid idő múlva kivándoroltak, a legtöbben az akkori Palesztinába. Létszámuk 1930-ban még 451 ezer volt, 1956-ban viszont a népszámlálás adatai szerint — kereken számítva — már csak 150 ezren éltek Romániában: 1977-ben a népszámlálás idején alig voltak 26 ezren, több mint 120 ezren kivándoroltak Izraelbe, vagy sokan közülük a világ békésebb tájaira. A zsidók tömeges kivándorlása 1958-ban történt, amikor a természetes szaporulatot is figyelembe véve 113 989 fővel csökkent az ország lakossága.

¹ *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens*. Kriterion Verlag, Bukarest 1979. 22—26.

² *I.m.* 277—316.

³ *I.m.* 306

A cigányok, vagy ahogy magukat nevezik, romák létszáma a különböző években végzett népszámlálások szerint igen változó képet mutat: 1930—1956 között 57%-kal csökkent; 1956—1977 között közel kétszeresére, 118%-kal nőtt; 1977—1992 között ismét majdnem 180 ezerrel, 80%-kal gyarapodott.

A cigányság szétszórta él az egész világon. Őseik állítólag az egyik Indiában élő alacsonyabb kasztból származnak, és szülőföldjüket i.sz. 1000 körül hagyták el. Az ókori Perzsián, Kis-Ázsián át vándorolva 1300 körül értek Európába, 1500 körül már feltűntek Angliában is. Nyelvük a szanszkrittal rokon. Vándorlásaik folyamán több idegen szót vettek át, így nyomon lehet követni az útvonalat és azonosítani a népeket, akikkel vagy akik földjén együtt éltek, és akiknek nyelvéből (perzsa, török stb.) jó néhány szót kölcsönöztek. Napjainkban is a cigányul beszélők sok fogalmat, kifejezést kölcsönöznek azoknak a népeknek a nyelvéből, akik között élnek. Az 1930. és 1955. évi népszámlálás adatai szerint közel 63%, illetve 36% nem beszélt közülük cigányul, amely különben egyes országok és tájegységek szerint több nyelvjárássra tagolódik.

A cigányok társadalmi helyzete minden országban sajátos. A legtöbben szinte kiközösítve, a legalacsonyabb társadalmi osztályokhoz tartoznak, és sok helyen alacsonyabb rendűnek tekintik őket, még akkor is, ha a családjuk körében ugyanazt a nyelvet beszélik, mint a szomszédaik. Sokan közülük ma is vándor, nomád életet élnek, és az elmúlt időkre emlékeztetve, sátrakban laknak.

A különböző országokban különböző néven nevezik őket, amely sok esetben utal az országra is, ahonnan a közfelfogás szerint származnak. A román, magyar, német nyelvben cigány néven szerepelnek, amely egyben némi lekicsinylést is jelent. Ez az elnevezés valószínű, hogy a török nyelvből kölcsönzött szó. A franciák Bohémien-nek vagy gitannak nevezik őket, mindkettő utal az eredetükre. Bohémia a középkorban a cseh területek egy része volt. Az angol nyelvben gipsy a nevük, a név tulajdonképpen az „egyiptomi” (egyiptomi) származékszava.

Jellemző, hogy a legtöbben, akik a cigányság lenézett kategóriájából társadalmilag kiemelkedtek, igyekeznek származásukat eltitkolni, és többé már nem tartják magukat cigánynak, de rajtuk kívül is igen sokan a népszámlálások alkalmával vagy máskor tett nyilatkozataikban hasonlóképpen nem tüntetik fel magukat cigánynak. A népszámlálási összeírásokban ezért valóságos lélekszámuk jóval kevesebb, emiatt a közölt adatok szerinti szeszélyes ingadozást csupán a természetes szaporulat alapján nem lehet megmagyarázni. Az 1930 és 1957 közötti időszakban a népszámlálás adatai szerint több mint 100 ezerrel fogyott a lélekszámuk, amihez bizonyára a háborús események is hozzájárultak.

Egyes vélemények szerint jelenleg Romániában kb. kettő, kettő és fél millió cigány élhet, és biológiailag igen erős, szapora nép, ez részben indokolhatja létszámuk 1957 utáni szinte robbanásszerű növekedését. A családonkénti sok gyermeket sok szociológus végtelen szegénységüknek tulajdonítja. Jellemző, hogy a jómódú cigányok igyekeznek környezetükhöz alkalmazkodni, és családjukban már jóval kevesebb a gyermek.

Az 1977-ben és 1992-ben végzett népszámlálás adatai szerint a cigányság tájegységek szerint az alábbi feltüntetett arányokban oszlott meg:

Összlétszám:	Moldva	%	Havasalföld	%	Bukarest	%	Erdély	%	Székelyföld	%
1977: 227 398	18 090	8,0	72 284	31,8	13 996	6,1	123 028	54,1	28 769	23,4
1992: 409 723	39 499	9,6	131 569	32,1	33 193	8,1	205 462	50,	41 251	20,0

A fenti adatok szerint mindkét népszámlálás időpontjában a cigányok túlnyomó többsége, 54%-a, illetve 50%-a Erdélyben élt, és az Erdélyben élők közül is az összlakossághoz viszonyítva aránytalanul sok a Székelyföldön, 26%, illetve 20%.

A 3. táblázatban a népszámlálások adatai alapján a különböző kisebb számban szereplő népeket összesítve az „egyéb” kategóriában tüntettük fel. Lélekszámuk 1977-ig állandóan fogyott. Az 1930-ban végzett népszámlálás adatait az 1956-ban végzetthez viszonyítva, az eltelt időszakban az „egyéb” anyanyelvűek száma 32%-kal, az „egyéb” nemzetiségűeké 34%-kal lett kevesebb, 1956 és 1977 között ismét csökkent a lélekszámuk, 11,5%, illetve 13%-kal; 1992-ig viszont 5,9%-kal növekedett.

Az alábbi táblázatban a különböző kisebb nemzetiségek lélekszámának alakulását, növekedését vagy csökkenését, a feltüntetett években végzett népszámlálások adatainak alapján, külön részletezve és százalékban feltüntetve is közöljük.

4. táblázat

Nemzetiség:	1930	1956	%	1977	%	1992	%
1 ukrán, rutén, hucul	45 875	60 479	31,8	55 510	—8,2	66 833	20,4
2 szerb és horvát	50 310	46 517	—7,4	34 429	—9,8	29 080	—15,5
3 orosz-lipován	50 725	38 731	—23,6	32 696	—15,5	38 688	18,3
4 szlovák	50 772	23 331	—54,1	21 286	—8,6	20 672	—2,9
5 török	26 080	14 329	—45,1	23 422	63,8	29 533	26,2
6 tatár	15 580	20 469	31,8	23 369	14	24 649	5,3
7 bolgár	66 348	12 040	—81,8	10 372	—13,6	9 935	—4,5
8 cseh	—	11 821	—	7 683	—34,9	5 800	—23,7
9 lengyel	—	—	—	4 641	—	4 247	—7,7
10 görög	—	—	—	6 262	—	3 897	—38,1
11 örmény	—	—	—	2 342	—	2 023	—12
12 egyéb	105 374	42 756	—59,4	5 279	—87,6	8 420	58,2
13 nem nyilatkozott	—	—	—	452	—	1 047	162
14 Összesen	414 064	270 473	—34,2	235 243	—13	249 004	5,9

Az 1977. és 1992. évi népszámlálások adatai szerint, amelyeket az 1992-ben végzett népszámlálásról kiadott közlemény tartalmaz, a fentebb felsorolt nemzetiségek nagyrészt szétszórtan élnek az ország különböző megyéiben.

A 4. táblázat adatai szerint az ukrán-rutén-hucul lakosság lélekszáma 1930 és 1956 között nagyobb arányban növekedett, mint az ország összlakossága, szinte azonos ütemben szaporodtak a román lakossággal, 1956 és 1977 között azonban, miközben az ország lakossága 23%-kal növekedett, lélekszámuk már 8,2%-kal apadt; 1977 és 1992 között lélekszámuk ismét növekedett az ország összlakosságának 5,6%-os növekedési ütemével szemben, 1992-ben 20,4%-kal, azaz 4323-mal voltak többen, mint 1977-ben. Krassó-Szörény, Temes, Máramaros, Suceava és Tulcea megyékben élnek nagyobb csoportokban. A máramarosi rutének lényegében a kárpátaljai tömb nyúlványa.

A szerbek, valamint a horvátok a Bánátban, elsősorban Arad és Temes megyékben vannak jelen nagyobb tömegben, de sokan élnek közülük Krassó-Szörény, sőt az olténiai Mehedinți megyében is. Lélekszámuk állandóan fogy, 1992-ben már csak 29 ezer szerb és 4 ezer horvát volt az 1930-as 50 ezerrel szemben.

Az orosz-lipován csoport lélekszáma hasonlóképpen csökkenő irányzatot mutat. 1977 és 1992 között azonban 18%-kal növekedett. Sokan közülük Brăila és Konstanca megyében, a lipovánok a Duna-delta vidékein élnek nagyobb csoportban, jelen vannak azonban (főleg oroszok) Iași megyében is, ahol az 1977. évi népszámlálás adatai szerint lélekszámuk 718 volt. 1992-re viszont ez a szám már a háromszorosára növekedett, és a népszámlálás 2778 személyt tüntet fel.

A szlovákok Arad, Bihar, Szilágy és Temes megyében vannak jelen nagyobb csoportokban. Szilágy megyébe még a múlt század második felében a báró Bánffy család telepítette őket a mai Szlovákia területéről a Rézhegység lakható pontjaira, ahol a család Nagyfaluban élő ága annak idején kiterjedt erdőterületeket birtokolt. Számuk állandóan csökkent, 1930-ban még közel 51 ezren éltek Romániában, 1992-ben már csupán 20 672-en, sokan közülük visszatelepültek Szlovákiába.

A törökök lélekszáma, akiknek nagy része Dobrudzsában él, ingadozó, 1930 és 1956 között 45,1%-kal csökken, utána ismét növekszik, és 1992-ben 1977-hez viszonyítva már 26%-kal több.

A népszámlálások adatai szerint állandóan és elég jelentős arányban növekszik a Romániában élő tatárok lélekszáma. Nagy részük a törökökhöz hasonlóan Dobrudzsában él zárt közösségben, és 1930—1992 között 15 ezerről 25 ezerre szaporodtak.

Az ország egész területén szétszórtan élő többi kisebb nemzetiség lélekszáma állandóan fogy. A bolgárok lélekszáma 66 ezerről 1992-ig 10 ezerre apadt. Nagyobb tömbben ma Arad megyében élnek. Nagy részük 1940 után, a két ország: Románia és Bulgária közötti egyezmény alapján elsősorban Dobrudzsa területéről áttelepült Bulgáriába.

A csehek nagyobb csoportja Arad, Temes, Krassó-Szörény és Hunyad megyében él, őseiket mint bányász szakmunkásokat telepítették be annak idején ezekre a területekre.

A lengyelek közül sokan Hunyad, de a legtöbben az észak-moldvai Suceava megyében élnek.

A görögök Bacău, Bihar és Hunyad megyében élnek nagyobb, Brăila, Galați, Konstanca és Tulcea megyében kisebb csoportokban.

Az örmények közül a legtöbben Bukarestben és Konstancán élnek. Ez utóbbi három népcsoportot csak az 1977. és 1992. évi népszámlálás tartja külön nyilván. Az előbbi népszámlálások alkalmával valószínű, hogy az „egyéb nemzetiségűek” csoportjába sorolták őket.

*

Románia lakosságának nemzetiség szerinti megoszlását vizsgálva, nézzük meg közelebbről a románok, magyarok és németek számbeli megoszlását a három történelmi tájegység szerint, ugyancsak az 1956, 1977 és 1992-ben végzett népszámlálások adatai alapján. Előre kell bocsátanunk, hogy az 1930-ban végrehajtott népszámlálás nemzetiségekre vonatkozó adatait a rendelkezésünkre álló statisztikai évkönyvek a jelenlegi közigazgatási egységek szerint taglalva nem tartalmazzák, következésképpen összehasonlítási alapként nem használhattuk fel.

Meg kell még említenünk továbbá, hogy az 1956-ban végrehajtott népszámlálás nemzetiségekre vonatkozó adatai csupán az egykori tartományokra lebontva álltak rendelkezésünkre. Az akkori Galați tartomány viszont a későbbi Brăila megyét is magába foglalta, amely inkább Havasalföld keretébe illeszkedik, emiatt a lakosság megoszlása 1956-ban Moldva és Havasalföld között nem azonos az 1. táblázatban szereplővel. Az eltérés okai a tartományok és megyék szerinti közigazgatási beosztás közötti különbségek. Az egyes megyék határai, amint erre már rámutattunk, nem azonosak a volt tartományok határaival. Hasonlóképpen kisebb eltérés van a két táblázat adatai között Erdély lakosságát illetően is.

A Havasalföldre vonatkozó számsorok magukba foglalják ebben a táblázatban is Bukarest népességét, az Erdélyre vonatkozó adatok pedig tartalmazzák a Székelyföld lélekszámát is.

A Székelyföld 1956-ban a Maros-Magyar Autonóm Tartomány adatait foglalja magába. Az 1992. évi népszámlálás három megye: Hargita, Kovászna és Maros lélekszámát összesíti. A tartomány és a három megye határai ez esetben sem fedik pontosan egymást, területük is különbözik. A tartományok szerinti közigazgatási beosztás esetében Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely rajonok Brassó tartományhoz tartoztak, a megye szerinti beosztás esetében viszont mindkettő Kovászna megye része. Ezzel szemben a jelenlegi Maros megye nem foglalja magába a volt tartomány nyugati és délnyugati sávját, amelyet a szomszédos megyékhez csatoltak. Minden ilyen szerű eltérés ellenére, amint látni fogjuk, a Székelyföld 1956-ra, valamint 1977-re és 1992-re vonatkozó adatai meglepően egységes képet mutatnak.

5. táblázat. A románok, magyarok, németek tájegységek szerinti megoszlása

	Összlakosság	%	Moldva	%	Havasalföld	%	Erdély	%	Székelyföld	%
1956										
Összlakosság	17 489 450	100	3 779 168	100	7 477 970	100	6 232 312	100	767 650	100
Román	14 996 114	85,7	3 659 263	96,8	7 285 248	97,4	4 051 603	65,0	267 378	34,8
Magyar	1 587 675	9,1	12 894	0,3	16 150	0,2	1 558 631	25,0	473 164	61,6
Német	384 708	2,2	6 079	0,2	10 374	0,1	368 255	5,9	9 008	1,2
Egyéb	520 953	3,0	100 932	2,7	166 198	—2,3	253 823	4,1	18 100	2,4
1977										
Összlakosság	21 559 910	100	4 402 798	100	9 656 883	100	7 500 229	100	1 130 672	100
Román	18 999 565	88,1	4 350 599	98,8	9 445 120	97,8	5 203 846	69,4	380 947	33,7
Magyar	1 713 928	7,9	6 683	0,2	16 197	0,2	1 691 048	22,6	701 958	62,1
Német	359 109	1,7	3 048	—	8 165	0,1	347 896	4,6	19 364	1,7
Egyéb	487 308	2,3	42 468	1,0	187 401	1,9	257 439	3,4	28 403	2,5
1992										
Összlakosság	22 760 449	100	4 770 454	100	10 280 051	100	7 709 944	100	1 187 527	100
román	20 352 980	89,74	4 694 409	98,4	9 987 337	97,2	5 671 234	73,6	419 963	35,3
Magyar	1 620 199	7,1	6 747	0,2	14 514	0,1	1 598 938	20,7	720 326	60,7
Német	119 436	0,5	3 314	—	7 189	0,1	108 933	1,4	5 022	0,4
Egyéb	667 834	2,7	65 984	1,4	271 011	2,6	330 839	4,3	42 216	3,6

A fenti táblázat Románia lakosságának a három tájegység közötti nemzetiség szerinti megoszlását és annak változását szemlélteti. A három népszámlálás közötti időszakban a román lakosoknak az ország összlakosságához viszonyított arányszáma egyre növekvő irányzatot mutat: amíg 1956-ban 85,7%, 1977-ben 88,1%, 1992-ben már 89,4%. Jelentéktelen mértékben csökken az arányszám mind Moldva, mind Havasalföld esetében 1977 és 1992 között: 98,8%-ról 98,4%-ra Moldvában, 97,8%-ról 97,1 %-ra Havasalföldön. A módosulás legfőbb oka az „egyéb nemzetiségek”, mindenekelőtt a cigányok arányszámának ugrásszerű növekedése.

A magyarok és a németek összlakosságához viszonyított arányszáma mind a három népszámlálás adatai szerint fokozatosan csökken. Az 1956-ban végzett népszámlálás adatai alapján a magyaroknak az ország összlakosságához viszonyított arányszáma 9,1%, 1977-ben már csak 7,9% és 1992-ben csupán 7,1 %. A németek lélekszáma és arányszáma ennél jelentősebb fogyatkozást jelez: 1956-ban az összlakosságához viszonyítva még 2,2%, 1992-ben már csak 0,5%.

Erdély viszonylatában még szembetűnőbben módosultak az arányszámok. Az itt élő magyarok 1956-ban az összlakosoknak még 25%-át, 1977-ben már csak 22,6%-át, 1992-ben csupán 20,7 %-át képviselték. A németek arányszáma az 1956 és 1977 közötti években 5,9%-ról 4,6%-ra csökkent, 1992-ben viszont már alig 1,4% volt.

A Székelyföldön is hasonlóképpen negatív arányban módosult a magyarság arányszáma: az 1956. évi 61,6%-ról 1992-re 60,7%-ra esett vissza, a románok arányszáma viszont 34,8-ról 35,3 %-ra növekedett.

Erdély összlakossága 1956 és 1992 között közel másfél millióval, azaz 23,7%-kal, a magyaroké viszont csupán (40 307 személy) 2,6%-kal lett nagyobb. A németek pedig (259 322 személlyel) 70,4%-kal lettek kevesebben az 1956 és 1992 közötti időszakban.

A következőkben vizsgáljuk meg, hogy az 5. táblázatban szereplő három nemzet számbeli növekedése, illetve apadása, valamint az összlakossághoz viszonyított arányszáma hogyan alakult Erdély egyes megyéiben az 1977. és 1992. évi népszámlálás adatainak tükrében.

6. táblázat

Megyék:		Összlakosság	Román	%	Magyar	%	Német	%
Arad:	1977	512 020	375 486	73,3	74 098	14,5	39 702	7,7
	1992	487 370	392 195	80,5	60 908	12,5	9 380	1,9
	Változás %-ban:	-4,8	4,5		-17,8		-76,4	
Brassó:	1977	582 863	457 570	78,5	72 956	12,5	38 623	6,7
	1992	642 513	551 874	87,5	63 260	9,8	10 338	1,8
	Változás %-ban:	10,2	22,2		-13,3		-73,2	
Fehér:	1977	409 634	360 704	88,1	27 196	6,6	12 321	0,6
	1992	414 227	373 482	90,2	24 843	6,0	3 179	0,8
	Változás %-ban:	1,1	3,5		-8,7		-74,6	
Hunyad:	1977	514 436	464 949	90,2	38 340	7,5	5 406	1,1
	1992	547 993	503 343	91,9	33 671	6,1	3 614	0,7
	Változás %-ban:	6,5	8,3		-12,2		-33,1	
Krassó-Szörény:	1977	385 577	323 095	83,8	9 238	2,4	21 676	5,6
	1992	375 794	325 035	86,5	8 107	2,2	11 819	3,1
	Változás %-ban:	-2,5	0,6		-12,2		-45,5	
Szeben:	1977	481 645	349 718	72,6	21 881	4,5	96 401	20,0
	1992	452 820	397 543	87,8	19 168	4,2	16 877	3,7
	Változás %-ban:	-6	13,7		-11		-82,5	
Temes:	1977	696 884	472 912	67,8	77 525	11,2	98 296	14,1
	1992	700 292	560 139	80,0	63 345	9,1	26 890	3,8
	Változás %-ban:	0,5	18,4		-18,2		-73,2	
Bihar:	1977	633 094	409 770	64,7	199 115	31,5	1417	0,2
	1992	634 093	419 137	66,1	180 681	28,5	1 715	0,3
	Változás %-ban:	0,2	2,3		-9,5		21,0	
Beszterce:	1977	286 628	259 752	90,6	21 487	7,5	2 860	1,0
	1992	327 238	255 884	90,4	21 173	6,5	959	0,3
	Változás %-ban:	14,2	13,9		-1,5		-66,5	
Kolozs:	1977	715 507	532 543	74,4	171431	24,0	1 818	0,3
	1992	735 077	570 676	77,6	145 405	19,8	1 386	0,2
	Változás %-ban:	7,2	7,2		-15,2		-23,6	
Máramaros:	1977	492 860	394 350	80,0	58 668	11,9	3 495	0,7
	1992	538 534	436 281	81,0	54 788	10,2	3 368	0,6
	Változás %-ban:	9,3	10,6		-6,6		-3,6	
Szatmár:	1977	393 840	227 630	57,8	152 738	38,8	6 395	1,6
	1992	400 158	233 508	58,4	140 112	35,0	14 259	3,6
	Változás %-ban:	1,6	2,6		-7,3		123,0	
Szilágy:	1977	264 569	194 420	73,5	64 017	24,2	122	—
	1992	266 308	192 164	72,2	63 150	23,7	148	0,1
	Változás %-ban:	0,6	-1,2		-1,3		21,3	
Hargita:	1977	326 310	44 794	13,7	277 587	85,1	281	0,1
	1992	347 637	48 812	14,0	294 269	84,6	198	0,1
	Változás %-ban:	6,5	9,0		6,0		-29,5	
Kovászna:	1977	199 017	38 944	19,6	156 120	78,5	276	0,1
	1992	232 592	54 517	23,4	174 968	75,2	265	0,1
	Változás %-ban:	16,9	40,1		12,1		3,6	
Maros:	1977	605 345	297 205	49,1	268 251	44,3	18 807	3,1
	1992	607 298	316 634	52,2	251 089	41,3	4 538	0,7
	Változás %-ban:	0,3	6,5		-6,4		-75,9	
Összesen:	1977	7 500 229	5 203 846	69,4	1 691 048	22,6	347 896	4,6
	1992	7 709 944	5 671 234	73,7	1 598 938	20,7	108 933	1,4
	Változás %-ban:	2,8	9,2		-5,5		-68,2	

Az 1992. január 7-én végzett népszámlálás előzetes adatait közlő kiadvány a következőket állapítja meg: Románia lakossága 1992. január 7-én 22 760 449 volt. A lakosság lélekszáma 1977. január 5. után, 15 év alatt 1 200 000 személlyel növekedett (5,6%), amely 0,4%-os évi ütemnek felel meg. Ezzel kapcsolatban rá szeretnék mutatni, hogy az 1991-ben megjelent statisztikai évkönyvben közölt adatok szerint — figyelembe véve az évenkénti természetes szaporulatot, a megyék közötti be- és kivándorlást, valamint az országot végképp elhagyók lélekszámát (amelyre vonatkozóan az adatokat az illetékes hatóságok saját nyilvántartásaik alapján havonta jelentik a megyék statisztikai igazgatóságának) — 1990. július 1-én 23 206 720 főnyi volt a lakosság lélekszáma, vagyis közel félmillióval, azaz 446 871 személlyel több, ami ugyanakkor arra is enged következtetni, hogy az illetékes szervek nyilvántartása és a valóság között meglehetősen nagy volt az eltérés. Feltételezhetően többen vándoroltak ki, mint amennyit hivatalosan nyilvántartottak.

Az ország lakosságának terület szerinti megoszlásával kapcsolatban a fentebb említett kiadvány a továbbiakban a következőket mondja: „A természetes szaporulat, amely vidékenként változik, valamint a vándorlások és a kivándorlás kombinált hatásaként a népesség terület szerinti megoszlása 1977—1992 között jelentős mértékben módosult. A népesség növekedése tájegységek szerint, a megyék szintjén, szinte általános volt, intenzitása azonban, éppen a fentebb említett tényezők hatásaként, különböző nagyságú.

35 megyében és Bukarest törvényhatóságú városban az 1977—1992 közötti időszakban növekedett a lakosság lélekszáma; a legnagyobb arányban Konstanca — 22,9%; Kovászna — 16,9%; Gorj — 14,8%; Beszterce-Naszód — 14,2%. Csökkent a lakosság lélekszáma 5 megyében: Teleorman — 7,1%; Szeben — 6%; Arad — 4,8%; Giurgiu — 4,4% és Krassó-Szörény — 2,5%.

A lakosság nemzetiség szerinti megoszlásával kapcsolatban: „A nemzetiségek körében feltüntetett változásokat 1992-ben, 1977-hez hasonlítva, meghatározták egyrészt a természetes szaporulat közötti különbségek, amelyek minden nemzetre vagy népcsoportra jellemzőek, másrészt a külföldre történt kivándorlás következményeként egyes nemzetiségek (németek, zsidók, magyarok) esetében jelentősen negatív a mérleg.”

A népszámlálás adatai szerint az említett időközben, vagyis 15 év alatt, Erdély összlakossága közel 210 ezerrel, azaz 2,8%-kal növekedett. Ez kerekítve átlagos évi 0,2%-os ütemnek felel meg, a fentebb idézett évi 0,4%-os országos növekedési ütemmel szemben. A további elemzésekből az is kitűnik, hogy a román nemzetiségű lakosság aránya kisebb vagy nagyobb mértékben az összlakossághoz viszonyítva 16-ból 14 megyében növekedett: kettőben pedig — Beszterce-Naszód megyében 90,6%-ról 90,4%-ra és Szilágy megyében 73,5%-ról 72,2%-ra — csökkent.

A másik két népcsoportra vonatkozó adatok ezzel szemben igen szomorú képet mutatnak.

A magyarok lélekszáma, kivéve a két székely megyét, Hargitát és Kovásznát — mintha valamilyen titokzatos varázsütésre történt volna, kisebb vagy nagyobb arányban minden megyében csökkent. Hargita megyében 6%-kal, Kovászna megyében 12,1%-kal növekedett ugyan a magyarság lélekszáma, a megye összlakosságához viszonyított arányszáma azonban mindkettőben csökkent. Hargita megyében a románok száma a népszámlálás adatai szerint 9%-kal, Kovászna megyében 40,1%-kal lett nagyobb, az összlakossághoz viszonyítva arányszámuk is ennek megfelelően növekedett: Hargita megyében 13,7%-ról 14%-ra, a magyaroké viszont 85,1%-ról 84,6%-ra csökkent.

Kovászna megyében a románok arányszáma 19,6%-ról 23,4%-ra növekedett, a magyarok arányszáma 78,5%-ról 75,2%-ra esett vissza.

A németek megyénkénti lélekszáma, elsősorban azokban a megyékben, ahol jelenlétük eddig nagyobb arányú volt, a folyamatos kivándorlás eredményeként 70—80%-kal lett kisebb. Kivételt képez Szatmár megye, ahol lélekszámuk ugrásszerűen 14 259-re, vagyis több mint a kétszeresére növekedett. Ez a jelenség minden valószínűség szerint nem a természetes szaporulat eredménye, sokkal inkább feltételezhető, hogy azok, akik felfedezték nagyszüleik valamelyik ágán német eredetüket, most a Németországba való kivándorlás lehetőségeit mérlegelve németnek vallották magukat.

Az eddig mondottakat összefoglalva, a következő kép tárul elénk: Az első világháború után, 1918-ban 102 200 km² terület,⁴ a háború előtti Magyarország összterületének 31,6%-a, lakosságának 25,5%-a, összesen 5 258 452 személy került román fennhatóság alá; ebből 2 829 487, a lakosság 53,8%-a volt román; 1662 699, 31,6% magyar; 564 697, 10,8% német; egyéb nemzetiségű volt összesen 201 569, a lakosság 3,8%-a. Összehasonlítva az 1930. évi népszámlálás adataival, amely szerint 1 423 459 magyar nemzetiségű és 1 552 563 magyar anyanyelvű élt Romániában, kitűnik, hogy 12 év alatt a magyar nemzetiségűek lélekszáma hozzávetőleg 240 ezerrel volt kevesebb. E jelenséghez feltételezhetően hozzájárultak a háborús veszteségek, de még inkább a kivándorlás. Az 1977. évi népszámlálás adatai szerint 1 713 928 magyar nemzetiségű és 1 720 630 magyar anyanyelvű lakos élt Romániában. Íme tehát, a magyarság lélekszáma csak 59 év után, vagyis több mint egy fél évszázad alatt érte el a kezdeti szintet.

Ugyanannak a népszámlálásnak az adatai szerint 1977-ben Erdélyben élt — kerekén számítva — 5 204 000 román, az összlakosság 69%-a, 1 691 000 magyar, az összlakosság 22%-a és 348 000 német, az összlakosság 5%-a. A fenti adatok szerint a román nemzetiségű lakosság lélekszáma 1910 és 1977 között 84%-kal növekedett. Abban az esetben, ha a magyarság is ugyanebben az arányban növekedett volna, 1977-ben kerekén számítva 3 millió magyarnak kellett volna élnie Romániában. Önkéntelenül is fel kell tennünk magunkban a kérdést: minek következtében maradt a Romániában élő magyarság lélekszáma az első világháború előtti szinten? Három feltételezett oka lehet: 1. a magyarság nagy tömegben vándorolt ki Erdélyből, 2. alacsony volt a természetes szaporulat, 3. magas fokú a beolvadás az uralkodó nemzetbe, a természetes vagy erőltetett asszimiláció eredményeként.

Minthogy azonban sem az első világháború előtti, sem az 1918 és 1945 közötti időszakot nem tekinthetjük reális összehasonlítási alapnak, ezért csupán az 1956 és 1992 közötti adatokat állítjuk egymással szembe.

Erdélyben 1956 és 1992 között az összlakosság növekedése 1 478 000 fő, azaz 23,7% volt. Ebből a román lakosság növekedése — kerekén számítva — 630 ezer volt, azaz 40%: amennyiben a magyar lakosság lélekszáma az összlakossághoz hasonlóan 24%-kal növekedett volna, ma, 1992-ben 1 620 000 lakos helyett közel 2 milliónak, ha viszont ugyanabban az ütemben növekedett volna, mint a román lakosság, közel 2,2 milliónak kellene lennie.

⁴ A statisztikai évkönyvek adatai szerint Románia jelenlegi területe 237 500 km². Az 1990-ben és 1991-ben megjelent évkönyvek (Anuarul Statistic al României 265—266., illetve 263—264. oldalán „fondul funciar” címszó alatt) összterületként 23 839 000 ha-t, azaz 238 390 km²-t tüntetnek fel. Ugyanezek az évkönyvek a 48., illetve a 40. oldalon „Organizarea administrativă a teritoriului României” címszó alatt közlik az ország (237 500 km²) és a megyék területét. A megyékre vonatkozó adatok összesítése alapján Erdély területe 100 293 km², avagy 99 838 km².

Hasonlóképpen kiszámíthatjuk, hogy a Székelyföld átlagos évi természetes szaporulata alapján, amelyet a statisztikai évkönyvek közöltek, milyen mértékben kellett volna a magyarság létszámának növekednie 1956 és 1977, valamint 1977 és 1992 között. A három székely megyére vonatkozó évi ezrelékes természetes szaporulat átlagával számolva 1956 és 1977 között, 21 év alatt évente 22 000—22 500-zal kellett volna növekednie, és ennek megfelelően 1977-ben 1 700 000 helyett több mint 2 milliónak kellett volna lennie; 1977 és 1992 között a természetes szaporulat 11 ezrelékről fokozatosan 6 ezrelékre (1989-ben), majd 3,9 ezrelékre (1990-ben) csökkent. Az évenkénti ezrelék alapján számítva 15 év alatt 200—250 ezerrel kellett volna növekednie, ezt hozzáadva az 1977. évi feltételezett 2 millióhoz, 1992-ben 1 600 000 helyett több mint 2 250 000 magyar nemzetiségű lakosnak kellett volna léteznie Románia földjén. A különbség, több mint 600 000 lélek, eltűnt a semmibe.

Mindezek azonban sajnos csupán elméleti számítgatások, amelyeket, amint erre már rámutattam, a statisztikai évkönyvekben közölt évenkénti természetes szaporulat ezrelékben megadott mennyisége alapján végeztünk, nem véve számításba sem a beolvadást, sem az egyre növekvő arányú kivándorlást. A Székelyföldre vonatkozóan ismerjük a reális évi természetes szaporulatot. Kérdés azonban, hogy ezeket az adatokat lehet-e általánosítani az Erdély többi megyéiben élő magyar lakosságra vonatkozóan is? Nem áll rendelkezésünkre semmilyen nyilvántartás, amely külön feltüntetné, hogy az egyes megyékben hány ezrelékes a magyarság természetes szaporulata, a statisztikai évkönyvek az évekre és a megyékre vonatkozóan is csupán globálisan tüntetik fel.

*

Nagyon szomorú kép tárul elénk, különösen ha figyelembe vesszük és összehasonlítjuk a magyarság helyzetét több más, elsősorban európai állam természetes szaporulatra vonatkozó adataival.

Az évek és államok kiválasztásánál az volt a célunk, ez alkalommal is, hogy lehetőségünk szerint a természetes szaporulatra és az egyes államok lakosságának növekedésére vonatkozóan megközelítőleg tipikus képet alakítsunk ki.

7. táblázat. Természetes szaporulat (ezrelékben)

	1938	1950	1960	1965	1970	1976	1980	1982	1983	1989
1. Belgium	2,8	4,4	4,5	4,3	2,4	0,2	1,1	0,8	0,6	
2. Dánia	7,8	9,5	7,1	7,9	4,6	2,2	0,3	−0,6	−1,3	0,4
3. Nagy-Britannia	3,7	4,5	6,0	6,8	4,5	−2,1	1,5	1,0	1,1	2,1
4. Hollandia	12,0	15,2	13,1	11,9	9,9	4,6	4,7	3,8	3,6	4,6
5. Svédország	3,4	6,5	3,7	5,8	3,7	0,9	0,7	0,2	0,1	3,4
6. Finnország	8,2	14,4	9,9	7,3	1,2	4,7	3,7	4,7	4,5	2,9
7. Nyugat-Németország	8,4	4,6	6,4	6,7	−0,2	−2,1	−1,5	−1,5	−2,0	−0,4
Kelet-Németország	6,1	6,0	3,4	3,0	1,3	−2,3	0,4	0,7	0,7	−0,3
8. Franciaország	−1,2	7,9	6,5	6,6	6,1	3,5	4,7	4,6	3,5	4,2
9. Spanyolország	0,8	9,3	13,0	12,7	11,6	9,7	7,4	6,5	6,0	2,5
10. Ausztria	−0,1	3,2	5,2	4,9	1,8	−1,0	−0,2	0,5	−0,4	0,9
11. Lengyelország	11,2	19,2	15,0	10,0	8,5	10,7	9,6	10,2	10,2	4,8
12. Magyarország	5,7	9,5	4,5	2,4	3,0	5,0	0,3	−1,0	−2,0	−2,0
13. Románia	10,4	13,8	6,4	6,0	11,6	9,9	7,6	5,3	3,9	3,0
14. Görögország	12,9	12,9	11,6	9,8	8,1	7,5	6,4	5,4	4,5	0,8
15. Bulgária	9,1	15,0	9,7	7,2	7,2	6,4	3,4	2,7	2,3	0,6
16. Szovjetunió	20,0	17,0	17,8	11,1	9,2	8,9	7,9	8,4	9,8	7,5
17. Amerikai Egyesült	7,0	13,9	14,2	9,6	8,9	5,8	7,3	7,4	6,0	7,1
18. Japán	9,4	17,3	9,6	11,4	12,0	10,0	7,5	6,8	6,5	3,2
19. Egyiptom	16,9	25,9	32,9	27,5	19,8	25,4	30,0	26,6	26,6	29,3

(1938, 1950, 1960-ban a fenti adatok az Egyesült Arab Köztársaságra vonatkoznak, amelynek tagja volt Egyiptom, Irak, Szíria és Jemen. Hollandia, Svédország, Románia, Japán adatai 1989 helyett 1990-re, Spanyolország és az Amerikai Egyesült Államok adatai 1989 helyett 1988-ra vonatkoznak.)

A fenti táblázat alapján nagy vonalakban összehasonlíthatjuk az egyes országok természetes szaporulatának ezrelékben kifejezett szintjét és fejlődési irányvonalát. Nyugat-Európa legtöbb országában a természetes szaporulat nagyjából azonos szinten mozog, és szinte minden országban csökkenő irányzatot mutat. Negatív szaporulat jelentkezik Dániában, Németországban, Ausztriában és Magyarországon. Magas a természetes szaporulat Lengyelországban, majdnem azonos szinten hullámzik több éven át, 1989-ben viszont hirtelen lecsökken. Az egykori Szovjetunió és Japán természetes szaporulata egyes évek kisebb-nagyobb eltéréseitől eltekintve majdnem azonos szinten mozog, és a többi államokhoz hasonlóan, enyhén csökkenő irányzatot mutat. Az összes, elsősorban európai országokkal ellentétben nagyon magas Egyiptom természetes szaporulata. Évi 25—30 ezrelékes szaporulat esetén az illető ország lakossága 25—30 év alatt kétszeresére és 50 év alatt akár a háromszorosára is növekedhet. Napjaink nagy kérdése: Földünk hány ember számára tud életlehetőséget biztosítani? A gyorsan szaporodó, ún. harmadik világ és a gazdaságilag fejlett, jómódban élő országok közötti ellentét egyre fokozódik, és Nyugat-Európa országainak közvéleményét egyre inkább nyugtalanítja a tömegesen beáramló „idegenek” növekvő hada.

Az egyes országok természetes szaporulatára vonatkozó statisztikai adatok szemléltetésével párhuzamosan vizsgáljuk meg, hogy milyen ütemben növekedett ugyanazoknak az országoknak a lakossága több mint egy fél évszázad alatt, százalékban kifejezve.

8. táblázat. A lakosság lélekszámának változása (1000 lakos)

	1938	1950	%	1970	%	1990	%
1. Belgium	8 374	8 639	3,2	9 660	11,8	9 840	1,9
2. Dánia	3 777	4 271	13,1	4 930	15,4	5 140	4,3
3. Nagy-Britannia	47 494	50 616	6,6	55 630	9,9	57 410	3,2
4. Hollandia	8 684	10 114	16,5	13 030	28,8	14 940	14,7
5. Svédország	6 297	7 014	11,4	8 040	14,7	8 560	6,5
6. Finnország	3 650	4 009	9,7	4 610	15,0	4 990	8,7
7. Nyugat-Németország	38 909	47 784	22,8	58 530	22,5	—	5
Kelet-Németország	16 569	18 388	11,0	17 060	—7,2	79 880	15,7
8. Franciaország	41 100	41 736	1,5	50 770	21,6	56 440	11,2
9. Spanyolország	25 279	27 868	10,2	33 780	12,1	38 960	15,3
10. Ausztria	6 753	6 935	2,7	7 470	7,7	7 710	3,2
11. Lengyelország	34 897	24 824	—28,9	32 530	47,3	38 180	17,4
12. Magyarország	9 167	9 338	1,9	10 340	10,7	10 550	4,5
13. Románia	15 601	16 311	4,5	20 250	24,1	22 760	12,4
14. Görögország	7 122	7 554	6,1	8 790	16,4	10 120	15,1
15. Bulgária	6 246	7 251	16,1	8 490	17,1	9 010	6,6
16. Szovjetunió	190 678	181 050	—5,1	242 770	34,1	288 590	18,9
17. Amerikai Egyesült Államok	129 969	152 271	17,2	205 050	34,7	249 970	21,9
18. Japán	70 530	82 900	17,5	103 400	24,7	123 540	19,5
19. Egyiptom	—	—	—	33 050	—	53 150	60,1

A fenti adatokat összehasonlítva, feltűnő Hollandia lakosságának 1938 és 1950 közötti 16,5%-os, 1950 és 1970 közötti 29%-os növekedése. Ez a nyugat-európai viszonylatban szokatlanul gyors növekedés csak részben tudható be a szomszédaihoz viszonyítva feltűnően magasabb természetes szaporulatnak, ugyanis Indonézia függetlenné válása után nagyon sok holland család hazatért az egykori gyarmatokról. Hollandia lakosságának növekedése azonban 1970 és 1990 között is jóval nagyobb a nyugat-európai átlagnál, ami viszont jórészt a hazai természetes szaporulat eredményeként könyvelhető el, habár a

legtöbb országra jellemző jelenségként a természetes szaporulat Hollandiában is csökkenő irányzatot mutat.

Nyugat-Németország lakossága 1938 és 1950 között közel 23%-kal növekedett, ami nagyrészt közvetlenül a második világháború után keletről, elsősorban Lengyelországból, Csehszlovákiából, valamint az egykori Königsberg vidékéről, a hajdani Kelet-Poroszországból történt 9—10 millió német áttelepítésének eredménye.

Az egykori Kelet-Németország lakossága 1950—1970 között 7%-kal fogyott, holott ebben az időszakban még pozitív volt a szaporulat. Ez a jelenség bizonyára szintén az áttelepülések eredménye. A két Németország lakossága 1970 és 1990 között 5,7%-kal növekedett, holott a természetes szaporulat ebben az időben már szinte minden évben negatív volt. Németország a negatív szaporulat következményeként lakosságának apadását a külföldön élő németek hazatelepítésével igyekszik ellensúlyozni, ugyanis évi 0,4—2 ezrelékes negatív szaporulat egy 80 milliós nép esetében 30—150 ezres fogyatkozást jelentene évente, és kísérőjelenségként a lakosság korcsoportok szerinti megoszlásában egyre nagyobb súllyal szerepelnek az idősebb korosztályok, vagyis az egész társadalom egyre öregebb lesz.

Franciaországban a természetes szaporulat a második világháború előtti időszakban volt több éven át negatív. A háború utáni években viszont jelentősen növekedett lakosságának lélekszáma, és 1950-ben 1938-hoz viszonyítva a háborús veszteségek ellenére is 1,5%-kal nagyobb, 1970 és 1990 között már 11,2%-ra növekedett, ehhez viszont hozzájárultak az egykori gyarmatokról, elsősorban Észak-Afrikából és Vietnamból visszatelepedettek és betelepültek is.

Ausztria népesedési arculata szinte azonos Németországéval. Az időnkénti negatív szaporulat eredményeként lakossága 1938 és 1990 között, vagyis több mint egy fél évszázad alatt nagyon kis mértékben, alig 14%-kal növekedett.

Lengyelország lakossága 1930 és 1950 között közel 30%-kal csökkent. Ennek okai részben a háborús veszteségek, de minden valószínűség szerint a 10 milliós különbséget területének és határainak háború utáni módosítása is okozhatta. 1950 után azonban lakossága gyors ütemben szaporodott, különösen nagy volt a növekedés 1950 és 1970 között, 47,4%.

Magyarország lakossága Ausztriához és Németországhoz hasonlóan egy fél évszázad alatt alig növekedett 15%-kal, a 80-as évek utáni negatív szaporulat pedig a lakosság állandó fogyását eredményezte. A természetes szaporulat évi 2 ezrelékes csökkenésének egyenes következményeként az ország lélekszáma 20—21 ezerrel fogy, ami egyben azt is jelenti, hogy minden évben eltűnik Magyarország térképéről egy-egy 20 000 lakosú város. Szomorúan kell megállapítanunk, hogy a magyarországi magyarság is felzárkózott Európa öngyilkos nemzetei mögé, és szinte önkéntelenül is a német példát követi.

A volt Szovjetunió lakosságának 1938—1950 közötti 5,1%-os csökkenése, amely közel 10 millió, jórészt a háborús veszteségeknek tudható be, az utána következő években viszont — kimondottan a természetes szaporulat eredményeként — lakosságának lélekszáma gyorsan növekedett. Mellékesen azt is meg kell még említenünk, hogy a természetes szaporulat Közép-Ázsiában, a mohamedán világban jóval nagyobb volt, mint az ország európai részén.

Egyiptom lakosságának 20 év alatti 60%-os növekedése jóval felülmúlja az európai átlagot, és méretei a harmadik világ népeinek gyors ütemű szaporodására jellemzőek, amely mindenkor nagyobb, mint a gazdaság, elsősorban az élelmiszer-termelés növekedése.

A többi ország népesedési fejlődése normálisnak tekinthető, ezért nem szükséges külön megjegyzéseket fűznünk hozzájuk.

*

E rövid kitérő után, amely lehetővé teszi, hogy Románia népesedési viszonyait összehasonlíthassuk más országokéval, térjünk vissza eredeti célkitűzésünkhöz. Vizsgáljuk meg, hogy a természetes szaporulat, amely tájegységek és megyék szerint is változik, valamint a be- és kivándorlás összhatasaként, a népesség terület szerinti megoszlása, amely 1977 és 1992 között jelentősen módosult, amint azt az előbbiek során már idéztünk, az 1992. évi népszámlálás előzetes eredményeit elemző kiadvány is megállapította, milyen számszerű arányokban jelentkezett.

A statisztikai évkönyvek a megyék vagy tájegységek közti áttelepülésre vagy az országból kitelepülőkre vonatkozóan semmilyen adatot sem közölnek, ámbar az illetékes közigazgatási hatóságok, elsősorban a rendőrség szervei minden lakhelyváltásnál az újonnan jöttekről pontos nyilvántartást vezetnek, és éppúgy, mint a születések és elhalálozások számát (melynek alapján a természetes szaporulatot kiszámítják), havonta jelentik a megyei statisztikai igazgatóságoknak, amelyek ezeknek alapján elvégzik a szükséges számításokat és levonják a következtetéseket.

Minden lakhelyváltoztatáskor nyilvántartásba veszik minden egyes családtag legfontosabb személyi adatait: születési évét, családi helyzetét, nemzetiségét, iskolai végzettségét, anyagi erőforrásait, foglalkozását és az egységet, ahol dolgozott és dolgozni fog; a helységet, ahonnan eltávozott (megye, város, község) és ahová távozik, továbbá a lakhely változtatásának okát, gyermekeinek számát, születési évét és egyéb személyi adatokat.

A statisztikai hivatalok a közigazgatási hatóságoktól kapott jelentések alapján, figyelembe véve a természetes szaporulatot, a be- és kivándorlást, kiszámítják, hogy minden év július 1-én mennyi a különböző helységek, megyék és az ország feltételezett lakossága. Az évenként megjelent statisztikai évkönyvek ezeket az adatokat összesítve, valamint az egyes megyékre és az ország fővárosára, Bukarestre vonatkozóan is közlik. E közlemények adatainak az alapján minden különösebb nehézség nélkül kiszámíthatjuk akár országos, akár megyei szinten a népesedés évi alakulását, az évenkénti növekedés és a természetes szaporulat közti különbség alapján pedig következtethetünk a be- és kivándorlás méreteire is.

Az alábbi táblázat tartalmazza a lakosság létszámának 1930 és 1992 közti alakulását, az évenkénti növekedés alapján az egyes időszakokra számított össznövekedést, a természetes szaporulat és a növekedés közti különbség alapján következtethetünk a feltételezett be- és kivándorlás méreteire is.

9. táblázat. Ki- és bevándorlás 1930—1992 között

Időköz	Lakosság		Növekedés		Természetes szaporulat		Ki-vándorlás	Be-vándorlás
	1000 fő	1000 fő	1000 fő	%	1000 fő	%		
1930—46	14 141	15 791	1650	11,7	1 901 725	13,4	320 807	69 082
1946—49	15 791	16 084	293	1,9	247 695	1,6	36 834	82 139
1949—57	16 084	17 829	1745	10,8	1 829 843	11,4	145 404	60 561
1957—67	17 829	19 285	1456	8,2	1 680 080	9,4	255 395	31 315
1967—77	19 285	21 658	2373	12,3	2 434 445	12,6	174 673	113 228
1977—92	21 658	22 760	1102	5,1	1 953 687	9,0	851 687	—
Összesen	14 141	22 760	8619	61,0	10 047 475	71,1	1 784 800	356 325

A fenti táblázatot elemezve, már kezdetben előre kell bocsátanunk, hogy az 1940—1946 közötti évekről a statisztikai évkönyvek, amint erre már az előzőkben is rámutattunk, semmiféle adatot sem közölnek, így a kettő közötti éveket át kellett ugranunk. Ebben az időközben, vagyis 1940 és 1946 között a lakosság lélekszáma összesen 116 000-rel csökkent. Az ország lakosságának összlétszáma 1940-ben 15 millió 907 ezer volt, ha csupán évi 10 ezrelékes természetes szaporulatot tételezünk fel, ami teljes mértékben reális, mivel 1930 és 1940 között 11,5 ezrelék volt az átlag, 116 ezer helyett 900—950 ezer lenne a különbség. Kérdés: mennyi volt ezekben az években a természetes szaporulat, mennyi a háborús veszteség és mennyi a ki- és bevándorlás?

A 9. táblázatban feltüntetett összlakosság a minden év július 1-én meglévő vagy feltételezett létszámot tükrözi, és ennek következtében bizonyos eltérések mutatkoznak a népszámlálás napján jelenlevő összlélekszámmal szemben, amelyek az előbbi táblázatokban szerepelnek; 1992-re viszont a népszámlálás adatai vonatkoznak.

A növekedést és a természetes szaporulatot jellemző százalékok mindenkor az időszak kezdő évére vonatkoznak.

A 9. táblázatban a növekedés és természetes szaporulat közti különbség mindig azonos a be- és kivándoroltak közti különbséggel. Az egyes évekre kiszámított növekedés és természetes szaporulat közti különbség tükrözi az illető évben, a be- és kivándoroltak különbsége alapján, az ország lakosságának növekedését vagy apadását. Így pl. 1930-ban bevándorolt 4565, 1931-ben 21 217, 1933-ban 7005, 1935-ben 36 295 személy, összesen 69 082, ugyanabban az időszakban kivándorolt 320 807, a kettő különbségeként a lakosság összlétszáma 1930—1940 között 251 725 személlyel fogyott. A ki- és bevándorlás méreteire csupán az évenkénti növekedés és természetes szaporulat közti különbség alapján következtethetünk; megtörténhetett azonban, hogy egy bizonyos évben, így pl. 1930-ban bevándorolt 35 000, kivándorolt 30 435, a kettő közötti különbség 4565, amennyivel a lakosság összlétszáma abban az évben a természetes szaporulat fölött növekedett, amelyet mindenképpen a bevándorlás számlájára kell elkönyvelnünk. Tekintve, hogy a be- és kivándorlásra vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre pontos számszerű adatok, erre csupán a növekedés és természetes szaporulat közötti különbség alapján következtethetünk.

A 9. táblázat adatait elemezve kitűnik, hogy 1946 és 1949 között a lakosság 45 305 fővel növekedett, ugyanis 1946-ban kivándorolt 36 833 személy, ezzel szemben 1947-ben és 1948-ban bevándorolt összesen 82 139.

1949—1957 között bevándorolt (2616 személy 1949-ben, 57 745 személy 1954-ben) összesen 60 561, kivándorolt összesen 145 404, az ország lakossága a kettő különbségeként 84 843 fővel apadt.

1957—1967 között bevándorolt összesen 31 315 személy (1957-ben 1104, 1962-ben 2444, 1966-ban 27 767), a többi években kivándorolt összesen 255 395 lakos, a kettő közötti különbség 224 080, ennyivel lett kevesebb az ország lélekszáma.

1967—1977 között 1967-ben feltételezhetően bevándorolt 87 365, 1973-ban 25 863 személy, összesen 113 228, kivándoroltak összesen 174 673-an, a kettő közötti különbség 61 445 fő, a fentebbi időközben, vagyis 10 év alatt ennyivel csökkent az összlakosság.

1977—1992 között 851 687 fővel fogyott az ország összlakossága. A 9. táblázatban foglalt statisztikai adatokat összesítve 1930 és 1992 között 1 700 000—1 800 000 körül lehetett az országból kivándoroltak száma, ugyanakkor bevándorolt 350 000—360 000 személy, a kettő különbségeként az ország lakossága 1 400 000—1 500 000-rel lett kevesebb, mint ahogy a természetes szaporulat alapján számolva lennie kellett volna.

A fenti adatokkal kapcsolatban meg kell még azt is említenünk, hogy 500—520 ezer román állampolgár távozott illegálisan vagy félig legálisan, ugyanis az 1991-ben megjelent statisztikai évkönyv adatai szerint 1990. július 1-én 23 206 720 fő volt az ország összlakossága, helyesebben feltételezett összlakossága, hozzáadva az évi természetes szaporulatot, 67 660 főt, 1991. július 1-én 23 274 380 főnek kellett volna lennie az összlakosságnak, az 1992. január 5-én végrehajtott népszámlálás előzetes adatai szerint azonban csak 22 760 449 fő volt, a kettő közötti különbség pedig 513 931.

Feltételezve, hogy a statisztikai adatok elsősorban az évi természetes szaporulatra vonatkozóan megbízhatóak és a nyilvántartási szervek sem követtek el durva hibát, 1946 és 1992 között is közel másfél millió lakos távozott az országból. Jogosan kérdezhetjük: hova, melyik országba vándoroltak? Másfél millió kivándorolt nem tűnhet el nyomtalanul a nagyvilágban.

*

Az ország területén a különböző megyék és az egyes tájegységek közötti költözködés irányainak és méreteinek a nyomon követése érdekében a következőkben megvizsgáljuk a természetes szaporulat és a területegységek lakosságának növekedése vagy csökkenése közötti összefüggéseket, amelyek alapján bizonyos következtetéseket vonhatunk le a belső vándorlásra vonatkozóan is.

Tekintve azonban, hogy megyékre bontva csak az 1967—1977, valamint az 1977—1992 közötti évekre vonatkozóan állnak rendelkezésünkre a szükséges adatok, számításainkat is csupán erre a két időszakra végezhetjük el.

10. táblázat. Ki- és bevándorlás 1967—1977 között

	Összlakosság		Növekedés	%	Természetes szaporulat		Ki-vándorlás	Be-vándorlás
	1967	1977			%	%		
Moldva	4023376	4427 437	404 061	10,1	748 317	18,6	364 865	20 609
Havasalföld	7010872	7750 121	739 249	10,5	904 647	12,9	279 086	113 688
Bukarest	1478975	1948 611	469 636	31,8	98 628	6,7	—	371 008
Erdély	6771591	7531 400	759 809	11,2	682 853	10,1	128 886	205 842
Összesen	19 284 814	2 1657 569	2 372 755	12,3	2 434 445	12,6	772 837	711 147
Székelyföld	1 028 531	1135 315	106 784	10,4	131 098	12,7	33 097	8 783

A fenti adatokat boncolgatva, az 1967—1977 közötti időszakban, tíz év alatt 61 690 személlyel fogyott az ország lakossága, minden valószínűség szerint a kivándorlás következtében. (A 9. táblázat szerint 61 445 fő, a kettő közötti különbség a kerekítések következtében adódik.)

Moldva megyéiből kivándoroltak összesen 364 865-en, közülük feltételezhetően Galați megyébe költözött kb. 20 609 lakos, akik minden bizonnyal Galați ipari negyedeiben találtak új otthonra. A kettő különbsége 344 256.

Havasalföld egyes megyéiből kivándorolt 279 086 személy, akik közül Argeș megyébe települt át 23 288; Konstanca megyébe 65 002; Dîmbovița megyébe 12 385, Gorj megyébe 4991 és Brăila megyébe 8022, összesen 113 688. A kettő közötti különbség 165 398. A Moldvából és Havasalföldről kivándoroltak összlétszáma 509 654. Bukarest lakossága ebben az időszakban 371 008 fővel növekedett. Feltételezzük, hogy a közel 400 ezer ember az előbbi két tájegységből a fővárosba költözött, a különbség viszont (138 646 személy) Erdélybe települt át, vagy pedig egyenesen külföldre vándorolt ki.

Erdélyből 1967 és 1977 között kivándorolt 128 886 és bevándorolt 205 842 személy, a kettő közötti különbség 76 956, a Moldvából és Havasalföldről kivándoroltak és az Erdélybe bevándoroltak közötti különbség (138 646 — 76 956) 61 690 fő, akik minden bizonnyal elhagyták az országot, mivel ennyivel csökkent tíz év alatt az ország lakossága, azzal szemben, amennyinek a természetes szaporulat alapján kellett volna lennie.

A kivándorolt németek és zsidók összesen 30—32 ezren lehetnek. Milyen nemzetiségű volt a fennmaradó kb. 30 ezer személy? Erre a kérdésre a szükséges adatok hiányában nem tudunk pontos és megbízható választ adni.

A fentebbi számítások szerinti adatok csupán a különbségeket tüntetik fel. A be- és kivándorlás lehet áttételes is, nincs kizárva, hogy a Moldvából és Havasalföldről kivándoroltak csak részben kerestek új otthont Erdély egyes megyéiben, a másik része viszont kivándorolt az országból és valahol külföldön telepedett le.

A fenti táblázat adatai szerint 1967 és 1977 között a Székelyföldről kivándorolt 33 097 fő, és ugyanakkor betelepedett 8783, így a lakosság több mint 24 ezerrel lett kevesebb, holott a természetes szaporulat alapján ennyivel kellett volna növekednie.

Az alábbi táblázat az 1977—1992 közötti évek népmozgalmát szemlélteti.

11. táblázat. Ki- és bevándorlás 1977—1992 között

	Összlakosság		Növekedés	%	Természetes szaporulat		Ki-vándorlás	Be-vándorlás
	1977	1992				%		
Moldva	4 427 437	4 770 481	343 044	7,7	733 809	16,6	390 765	—
Havasalföld	7 750 121	7 929 040	178 919	2,3	589 762	7,6	503 087	92 244
Bukarest	1 948 611	2 350 984	402 373	28,6	74 261	3,8	—	328 112
Erdély	7 531 400	7 709 944	178 544	2,1	555 855	7,4	383 756	6 445
Összesen	21 657 569	22 760 449	1 102 880	5,1	1 959 687	9,0	1 277 608	426 801
Székelyföld	1 135 315	1 187 527	52 212	4,6	110 711	9,8	64 944	6 445

A 11. táblázatban feltüntetett időszakban, 1977—1992 között, Moldvából kivándorolt 390 765 személy, bevándorlás nem volt. Havasalföldről kivándorolt 503 087 és bevándorolt 92 244 személy (a kettő különbsége: 410 843), akik közül 61 115 Konstanca, 13 519 Dîmbovița és 17 619 Gorj megyében telepedett le. A Moldvából és Havasalföldről kivándoroltak összlétszáma (390 765 + 410 843) 801 608, ebből minden valószínűség szerint 328 112 személy Bukarestbe költözött, a különbség, 473 496 személy Erdélybe telepedett át, vagy egyenesen külföldre vándorolt ki. Ebben az időszakban Erdélyből kivándorolt 383 756 fő, Kovászna megyébe betelepedett 6445, a kettő közötti különbség 377 311, összesen tehát 850 807 személy vándorolt ki, ebből 240—250 ezer német volt, több mint 600 ezer pedig egyéb nemzetiségű.

Hány magyar vándorolt ki? Erre a kérdésre nem adnak választ a rendelkezésünkre álló statisztikai adatok, ezért csupán feltételezésekre támaszkodhatunk, amelyek viszont mindenkor bizonytalanok.

Felhasznált források

1. táblázat: Anuarul Statistic al Republicii Socialiste România 1970. 65. 1. 1978. 46—50. 1. Recensământul Populației și Locuințelor, rezultate preliminare, 7. 01. 1992. 14—18. 1.
2. táblázat: Anuarul Statistic al Republicii Socialiste România 1970. 71. 1., 1972. 69—71. 1., 1974. 25. 1., 1976. 23. 1., 1979. 61. 1., 1982, 1984 és 1985. 25. 1. Anuarul Statistic al României 1991. 63. 1.

3. táblázat: Anuarul Statistic al R.P.R. 1965. 75. l. Recensămîntul Populației și Locuințelor, rezultate preliminare, 7. 01. 1992. 14—15. l. Az 1956. évi népszámlálás adatait közölte: Igazság 1956. november 24., az 1977. évit: Neuer Weg 15. Juni 1977.
- 4, 5, 6. táblázat: Anuarul Statistic al R.P.R. 1965. 74—75. l. Recensămîntul Populației și Locuințelor, rezultate preliminare 7. 01. 1992. 14—15. l.
7. táblázat: Anuarul Statistic al R.P.R. 1965. 583. l. Anuarul Statistic al Republicii Socialiste România 1970. 700. l., 1972. 529. l., 1978. 584. l., 1982. 336. l., 1984. 334. l., 1985. 346. l., 1991. 686. l.
8. táblázat: Anuarul Statistic al Republicii Socialiste România 1970. 695. l., 1972. 526. l., 1985. 345. l., Anuarul Statistic al României 1991. 680. l.
9. táblázat: Anuarul Statistic al R.P.R. 1965. 76. l. Anuarul Statistic al Republicii Socialiste România 1985. 22. l., 1991. 60. l.
- 10—11. táblázat: Anuarul Statistic al Republicii Socialiste România 1967. 72—73. l., 1968 és 1969. 70—71. l., 1970. 72—73. l., 1971. 68—71. l., 1972. 74—75. l., 1973 és 1974. 24—25. l., 1975. 22—23. l., 1976 és 1977. 60—61. l., 1978 és 1979. 60—61. l., 1980. 60—61. l., 1981. 24—25. l., 1982, 1983, 1984. 24—25. l., 1985. 32—33. l., 1989. 70—71. l., 1990. 62—63. l.

A statisztikai évkönyvek a természetes szaporulatot 1986, 1987 és 1988. évre vonatkozóan nem tartalmazzák megyékre bontva. Az évi országos átlagot az egyes megyék lakosságának és mindegyik megyére, valamint Bukarestre jellemző többéves átlag arányában osztottuk el.

SZEMLE

Régészeti adatok Kelet-Erdély településtörténetéhez

Benkő Elek: A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája.

Varia Archaeologica Hungarica V. Redigit Csanád Bálint.

Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae.

Budapest 1992, 272 lap, szöveggözi ábrákkal + 3 térképmelléklet + 84 képes tábla.

1. A Székelyföld délnyugati csücskében elhelyezkedő, hatodfélszáz négyzetkilométernyi területű Keresztúr-szék a késő középkorban Udvarhely-anyszék részét képezte. 1876—1877 után a terület Udvarhely vármegye székelykeresztúri járása, 1952-től 1968-ig pedig (Maros-)Magyar Autonóm Tartomány keresztúri rajonja lett. Mai közigazgatási helyzete 1968-ban alakult ki, amikor is kettéosztották: törzsterületét 28 településsel az ekkor létrehozott Hargita megyéhez, északnyugati részét 9 faluval Maros megyéhez csatolták.

A vidék módszeres kutatása csupán az 1950-es években, a székelykeresztúri városi múzeum létrehozása után kezdődött, melynek gyűjtőterülete az egykori Keresztúr-széknek megfelelő keresztúri rajonra terjedt ki. Molnár István és Székely Zoltán kutatásait Benkő Elek folytatta, aki középkoros végzettségű régészként 1979-ben került a Székelykeresztúri Múzeumhoz. Már kinevezése évében hozzálátott az egykori Keresztúr-szék régészeti topográfiája anyaggyűjtéséhez. Ezt a munkát (ismételt terepjárások, földvárak, erődítések felmérése, középkori épületek-épületmaradványok figyelmes tanulmányozása, ásatások), melyet 1988-ig rendszeresen végezhetett, 1989—1991 között leletmentéssel egészítette ki. Kutatásainak eredményeit példás alaposággal és késlekedés nélkül könyv alakban tette hozzáférhetővé a szakemberek és mindazok számára, akik érdeklődtek Erdély távolabbi múltja iránt. A kötet magvát az *Adattár* (49—251. l.) és a hozzá csatlakozó illusztrációs anyag képezi, mely 28 település 211 régészeti lelőhelyét és leleteit ismerteti. Ez előtt olvashatók a *Bevezetés* (7—12. l.), a *Keresztúr-szék természeti viszonyai* (13—14. l.), a *Keresztúr-szék területe az őskortól a római kor végéig* (14—17. l.), a *Népvándorlás kora* (17—21. l.), a *Honfoglalás és Árpád-kor* (21—28. l.), a *Telegdi székek és Keresztúr-szék kialakulása* (19—33. l.), a *Késő középkori és kora újkori Keresztúr-szék* (33—40. l.) című fejezetek, valamint az *Irodalom és rövidítések* (41—46. l.) és a *Jelkulcs* (47. l.). A kötetet német nyelvű kivonat (253—259. l.), az ábrák és képes táblák német nyelvű magyarázata (261—266. l.) meg *Hehységnevmutató* (269—272. l.) egészíti ki.

Az egykori Keresztúr-szék — első alkalommal 1602-ben felsorolt — falvaiból a szerző, szándékától független okokból, csak a ma Hargita megyéhez

tartozó 28 település lelőhelyeit tárhatta fel, a Maros megye területén fekvő 9 falu emlékei nem szerepelnek munkájában. A könyv az őskortól a modern idők kezdetéig terjedő évezredek emlékeit ismerteti-értelmezi, ám lapjain különös súllyal szerepel a középkor és az azt közvetlenül megelőző időszak régészeti hagyatékának és a vele összefüggésbe hozható írásos forrásoknak, nyelvészeti adatoknak a tárgyalása. Ami a tanulmányozott korszak lezárását illeti, „... szinkron megfontolásból, saját használatra 1690-et, az önálló erdélyi fejedelemség megszűnésének évét fogadtam el a régészeti kutatás és a történeti adatgyűjtés felső időhatáraként — írja Benkő Elek. — Indokolta tette ezt az a körülmény is, hogy a 17. század tárgyi emlékei, minimális kivételtől eltekintve, ma már csak régészeti módszerekkel kutathatók, ugyanis a környéken gyűjthető, rendkívül gazdag néprajzi-helytörténeti anyag csak a 18. századig nyúlik vissza.”

Az őskor és a korai antikvitás régészetében jártas recenzens nem vállalkozhat az alapvetően középkorcentrikus szemléletű mű és különösen a szerző történeti következtetéseiért érdembeli bírálatára. Ám reméljük, az sem lesz haszontalan, ha felhívjuk a figyelmet erre a sok tekintetben úttörő munkára és röviden bemutatjuk Keresztúr-szék (sőt esetenként a tágabb Kelet-Erdély) településtörténeti képét úgy, ahogyan az Benkő Elek kutatásai nyomán kirajzolódik.

2. Keresztúr-szék területén az őskor (paleolitikum) nyomaira mindeddig nem sikerült rábukkanni; a legkorábbi (a Kr. e. 5—4. évezredre keltezett) leletek a kora neolitikus Starčevo-Körös és a középső neolitikus Vinca-Tordos művelődés idejéből származnak, ezt követi a már rézkori erősi (Cucuteni), tiszapolgári és bodrogkeresztúri kultúra népeinek gyarapodó, de még mindig gyér hagyatéka (4. évezred második fele — 3. évezred eleje). A településhálózat érezhető sűrűsödése a 24 lelőhellyel jelzett késő rézkori Coțofeni (Kolozsokpád I) művelődés idején, a 3. évezred második felében következik be. A korai bronzkor nyomai hiányoznak, ám a középső, illetve a késő bronzkori Wietenberg és Noua kultúra idején, a Kr.e. 2. évezred közepe és kb. 1200 között a vidék — történetében először — sűrűn lakottá válik (87 lelőhely). Az ún. Hallstatt-periódus első felében, a 11—9. sz.-i Gáva kultúra időszakában ismét csökken a lelőhelyek száma. A korai vaskor „előszkíta” és szkíta emlékeiről alig tudunk, de a

késő vaskor (La Tène) kelta hatásról is árulkodó dak települési számbeli gyarodást mutatnak, sőt két földvár is épül, Székelyszenterzsébet és Nagygálambfalva határában (Kr.e. 1.—Kr.u. 1. sz.).

Az őskor, különösen a neolitikum réz- és bronzkor időrendjével kapcsolatban hasznos lett volna közölni, hogy a szerző esetenként milyen kronológiai rendszerhez igazodott: a „hagyományos” („történeti”), az ún. „konvencionális”; vagy a „kalibrált” radiokarbon keltezés napjainkban használatos adatait tekintette-e mérvadónak.

A római hódítást (Kr.u. 106) követően a vidék Dacia provincia része lett. Benkő Elek megfigyelése szerint a római korban a késői dak telepek többségén az élet megszűnik, a népesség megcsappan. Feliratos kő nem került napvilágra, s csupán egyetlen kőépület — egy szerény *villa rustica* — maradványaira sikerült rábukkanni. Mindez a romanizáció alacsony fokára utal, s a leletanyag azt sejteti, hogy a vidéket — s egyben a provincia jelentős részét — a rómaiak már Aurelianus előtt, a 260-as években feladták.

A rómaiak kivonulása után a Daciát megszálló gótok sűrűn benépesítették a két Küküllő vidékét. A nekik tulajdonított 37 lelőhely jellege és leletanyaga egy beköltöző új népességre vall. A gótok uralma 376—380 táján ér véget a hunok terjeszkedése következtében. Mind a hunok, mind az őket 455 körül felváltó gepidák régészeti hagyatéka igen szegényes. Az 567—568. évi „avar honfoglalás” után a 7. században kelet felől megkezdődött a szlávok beáramlása, melynek nyomán az avar szállásterület a Maros középső folyása és a Küküllők alsó szakasza mentére zsugorodott. A keresztúr-széki terepbejárások és ásások meglehetősen sűrű 8. századi településhálózat létezéséről tanúskodnak (29 lelőhely). A leletekből avar és szláv hatás olvasható ki, ám ma sem egészen világos, mit is jelent, milyen etnikai következtésekre vezethet ez a sokat emlegetett „hatás”. A szerző saját kutatásai nyomán — a korábbi feltételezésekkel ellentétben — arra a következtetésre jutott, hogy a késő népvándorlás kori telepek többségén az élet nem szűnik meg a 8. században, hanem tovább folytatódik a 9—10. század folyamán is, mi több, néhányukat csak a kora Árpád-korban hagyták el lakóik. E kései telepek déli kapcsolatokról tanúskodó leletanyagának feltűnése az avar birodalom 8. sz. végi összeomlását követő eseményekkel: a bolgárok fennhatósága alól kiváló délszlávok itteni megjelenésével s magával az erdélyi bolgár uralom kiépülésével hozható összefüggésbe.

Amikor 895-ben a magyar törzsek egy része — valószínűleg a Keleti-Kárpátokon át — behatolt Erdélybe, nagy többségük tovább is vonult az Alföld irányába. A 10. században erdélyi magyar népesség csak a Kis-Szamos és az Aranyos meg az egyesült Küküllő és a Maros völgyében mutatható ki, valamint Délkelet-Erdélyben, ahol jelenlétét fegyveres-lovas sírok jelzik. Mindez arra figyelmeztet, hogy meg kell különböztetni Erdély (és különösen Kelet-Erdély) katonai-politikai megszállását, mely kétségtelenül bekövetkezett már a 10. sz. folyamán, a vidék hosszabb ideig elhúzódó magyar benépesítésétől.

A szerző részletesen foglalkozik a magyarság Erdélyben való szakaszos megtelepedésére, a magyar szállásterület feltételezett határvonalain kiépített erődítésekre, gyepűkre, sáncvonalakra vonatkozó elméletekkel. Megfigyelései szerint a 11—12. századi magyar köznépre jellemző régészeti leletek törés nélkül kimutathatók a Küküllő Segesvár és Székelyudvarhely közötti szakasza és annak mellékvölgyei mentén, amiből arra következtet, hogy e vidék a székelység beköltözése előtt nem gyepűelve, hanem benépesített terület, Küküllő megye része volt. Figyelemre méltó, hogy a 11—12. században kialakuló falurendszer nem a megelőző időszak — egyébként sűrű — településhálózatára épült, a késő népvándorláskor szláv népessége telepeinek nagy részén ugyanis az élet a 10. században örökre megszűnt.

A késő népvándorlás kori szlávok és a később betelepülő székelység közé ékelődő, vármegyei keretek között élő magyarság létét nemcsak a 11—12. századi, a kora Árpád-kor magyar köznépre valló leletekkel jelzett „régészeti horizont” bizonyítja, hanem a szláv eredetű helynevek történeti forrásértékének újabb szempontú felbecsülése is valószínűsíti.

Amikor a 13. századi oklevelekben először bukkannak fel a telegdi székelyek, a korábbi, kivétel nélkül tovább élő települések mellett újak keletkeznek, hirtelen mintegy két és félszeresére emelkedik a vidék lelőhelyeinek száma. Ez a változás nem tulajdonítható a spontán népszaporulatnak, hanem — éppen a régészeti topográfiai kutatás eredményeképpen — új népesség, a telegdi székelyek megjelenésével hozható kapcsolatba. Erre az eseményre a 12—13. század fordulóján vagy a 13. sz. elején kerülhetett sor. A szerző az oklevelekből arra következtet, hogy a 13. sz. végén a vidék már nem megyei föld volt, hanem olyan terület, amelyen a székelyek saját törvényeik szerint éltek. Az eddigi elgondolásokkal ellentétben tehát úgy vélekedik, hogy a székely székek kialakulásának folyamata nem a 14—15. sz.-ban ment végbe, hanem a 13. század végéig vezethető vissza. Azt is elképzelhetőnek tartja, hogy Telegdi(Udvarhely)-széken belül Keresztúr (fiú)-szék már a 14. század folyamán kialakult.

A kor régészeti hagyatékában külön színtörténetet jelent két, Székelykeresztúr déli peremén feltárt lakóház, melynek leletanyaga a 13. század második felénél korábbi szász közösséget sejtet. Ez arra utal, hogy a szomszédos Kézdi(Segesvár)-szék környékére az első szász csoportok már a 13. század első felében megérkeztek.

A Keresztúr (és általában Udvarhely) -széki, Fogaras környékéről származó románság csupán a késő középkori és kora újkor forrásokban jelenik meg, első említésére 1595-ben kerül sor.

A kötetben tárgyalt korszak tanulmányozása vezette a szerzőt annak megfogalmazására, hogy „módszertani szempontból feltétlenül elgondolkoztató és más korok kutatói számára is tanulságos, hogy a késő középkori, illetőleg kora újkor, látványosan fejlődő anyagi kultúra önmagában nem tükrözi azt a történeti tény, miszerint a 16. század második fele és a 17. század eleje a székely történelem egyik mélypontja volt”.

3. Régészeti topográfiai kutatásainak eredményeit összegezve Benkő Elek tudatában van annak, hogy a feltárt 211 lelőhely nyilván csak része az egykori teljes településszámnak. „A terület alapos ismeretében azonban feltételezhető — folytatja —, hogy az így kiszámítható, négyzetkilométerenkénti 0,56-os lelőhelysűrűség nagyságrendjét a későbbi kutatás sem fogja lényegesen módosítani, akárcsak a lelőhelyek korok szerinti belső arányait sem.” Hangsúlyozza továbbá: „A feldolgozott területen,

akárcsak a Székelyföld más vidékein is, az Árpád-kor folyamán kialakult településhálózat kis módosulásokkal napjainkig fennmaradt, és magyar népessége is lakosságcsere, illetőleg újratelepítés nélkül vészelt át a középkor, különösen pedig a török kor időszakát, máig megőrizve számos, a késő középkorig visszavezethető család- és határnevet.”

László Attila

A feudáliskori vastermelés a Kárpát-medencében

Heckenast Gusztáv: A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában a XIII. század közepétől a XVIII. század végéig. Akadémiai Kiadó, Budapest 1991. (298 l.)

Ismeretes, hogy a Kárpát-medence ásványkincsei már az évszámításunkat megelőző időkben is fontos szerepet játszottak az itteni emberek életkörülményeinek alakításában. A történelem bizonyossága szerint főleg a só- és vasérctelepek gyakoroltak erős befolyást és szóltak bele az egyes népek időleges helyhezkötdésébe és még inkább végleges honfoglalásába. Különösen a vas vált egyre nagyobb használhatósága következtében mind értékesebbé és keresettebbé.

Heckenast Gusztáv nemrég megjelent, széles kitekintést nyújtó és alaposan dokumentált, izléses könyvének köszönhetően mi, erdélyi történészek is megismerkedhetünk az egész Kárpát-medence korai és késő feudáliskori vasiparának termelésével. Megtudjuk, hogy a Kárpát-medencében letelepedő magyarság átvette és jó ideig folytatta még az itt lévő szlávok által művelt vaskohászatot, melyet a bucaeljárás, vagyis a vasércnek „kis vaskihozattal dolgozó redukciós kemencékben való feldolgozása” jellemez. Nyomon követhetjük továbbá a vashámorok e térségbeli megjelenésének körülményeit, s felmérhetjük elterjedésüknek ipartörténeti jelentőségét. A vashámorok megjelenésének, vagyis egy új vaskohászati technika kialakulásának idejét általában nehéz pontosan megállapítani. Kétségtelen azonban, hogy a vízierőnek fűjtatók és hámorkalapácsok hajtására való felhasználása Nyugat-Európa országaiban már a XIII. század folyamán kezdetét veszi, s a következő században ennek ismerete és üzemeltetése a Kárpát-medence nyugati és főleg északi határáján több vaskohászati telephelyen is kimutatható.

Új bányák feltárása és a technika továbbfejldése viszonylag rövid idő múlva létrehozta a „csak a vas megmunkálásával foglalkozó önálló hámorokat” is. Igen fontosnak tartjuk, hogy ez utóbbi kérdéssel kapcsolatban a könyv szerzője bemutatja a magyarországi vaskohászat technikai szintjének a XVIII. század végéig elért eredményét. Feltárja ugyanis azt az utat, amely a bucakemencétől a nagyolvasztóig vezetett s megteremtette a hámorok számára azt a lehetőséget, hogy a nyersvasat, ezt a félkészterméket „az ipari megmunkálásra alkalmassá” tegyék, vagyis vasárúkká dolgozzák fel. Megtudjuk továbbá azt is, hogy az említett vasérc-olvasztók termelése még hosszú

ideig nagyon kevés volt. Csodálkozással eltelve értesülünk, hogy a kisméretű olvasztók napi termelése még a XVIII. században is csupán „2 és 6 bécsi mázsa között változott”, jóllehet az olvasztáshoz tekintélyes mennyiségű faszenet használtak el. Ennek következtében nagy területeken ki is irtották az erdőket.

A Kárpát-medence vaskohászatának a feudális korban elért szintjét ismertette, szeretőnk felhívni a figyelmet az itteni termelési viszonyokra is, amelyeket könyvében Heckenast részletesen feltár. Ennek során messzemenően felhasználja a meglévő okleveles emlékeket, mivel ezek hozzásegítenek a magyarországi vaskohászat változatos középkori terminológiájának megismeréséhez, illetve rögzítéséhez. A latin szövegben elég gyakran előforduló magyar kifejezések (vasbánya, vaskó, kővágó, vasverő = waswerew haz vulgo hamor) ugyanis nem csupán nyelvi szempontból nyújtanak tájékoztatást, hanem több más vonatkozásban is nagyon értékesek. Ezzel kapcsolatban fontos azt is megjegyeznünk — és ezt Heckenast világosan be is bizonyítja —, hogy „középkori vaskohászatunknak nem volt egyértelmű szaknyelve sem latinul, sem magyarul, valószínű németül sem”.

A kötetet tanulmányozva megismerhetjük, hogy mennyi nehézséggel járt, úgyszólván valamennyi kohászati telephelyen, a vasércnek és a faszénnek a kohókhoz szállítása. Ezt leginkább a lovak nyergére kétoldalt függesztett kosarak segítségével oldották meg. Csak dicsérni tudjuk a kohósítás menetének leírását s a vasolvasztó kemencék és a mellettük létesített feldolgozóműhely tevékenységének pontos ismertetését. Ezáltal tiszta képet kapunk a korabeli technikai folyamat lényegéről s annak lefolyásáról.

A jelenleg ismert adatok alapján nehéz pontosan meghatározni egy hámor évi össztermelését. Ismerve, hogy a kohókkal kapcsolatosan átlagban heti 13 mázsa vasat számoltak el, ez a középkor végi Magyarországon évi 10—20 000 mázsát jelenthetett. Jóval későbbi évek számítási adatai alapján is az a vélekedés vált elfogadottá, mely szerint „nem valószínű, hogy Magyarország és Erdély vastermelése a XVIII. század elején meghaladta volna az 50 000 mázsát”. Heckenast felhívja viszont arra is a

figyelmet, hogy vaskohászatunk a XVIII. század végére már „kezdte levetkőzni középkorias jellegét”. Ennek mintegy kézzelfogható bizonyítékául állapítja meg, hogy „vastermelésünk ... a XVIII. század folyamán a század elejének több mint háromszorosára növekedett”. — Szeretnők aláhúzni, milyen értékesnek tartjuk a Kárpát-medencében a XVIII. században folytatott vaskohászat országrészenkénti áttekintését. Ez lehetőséget nyújtott a szerzőnek nemcsak a legtöbbet termelő vasművek megyénkénti felsorolására, hanem annak — a technikai szempontból nagyon is számottevő — megállapítására, hogy a XVIII. század vége felé egy-két telephelyen már feltűnedeznek „a kapitalista vasipari érdekeltségek csirái”.

Az erdélyi ipartörténet alakulását felderíteni óhajtó történészek, úgy vélem, többi szaktársaiknál is nagyobb örömmel fogadják az itteni vaskohászat eredményeit is részletesen bemutató munkát. A könyv ismertetője pedig a módszertani szempontból is kitűnő kötetrel kapcsolatban siet felhívni valamennyiük figyelmét arra a gazdag és magyar nyelven még teljesen nem feldolgozott levéltári anyagra, amelynek segítségével elsősorban a nagy múltú vajdahunyadi vastermelést lehet századokon át nyomon követni.

A kötet használhatóságát nagymértékben elősegíti a képek és térképek jegyzéke, valamint a személynév- és a többnyelvű helynévmutató is.

Pataki József

Két tanulmány Bethlen Gáborról

*Imreh István: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében.
Erdélyi Tudományos Füzetek. 211. sz. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása.
Kolozsvár 1992. 89 l.*

*Csetri Elek: Bethlen Gábor életútja. Kriterion Könyvkiadó,
Bukarest 1992. 236 l. + 24 fénykép.*

Bethlen Gábor rendkívüli egyénisége időről időre a magyar történetírás homlokerébe került. Ez történt a második világháború utáni korszakban is. 1952-ben Wittman Tibor írt róla népszerű kismonográfiát, és ugyancsak ő, valamint Benczédi László, Mráz Vera, Nagy László foglalkozott a fejedelem hadszervezésének, gazdaságpolitikájának, politikai szövetkezéseinek egy-egy mozzanatával. Születésének 400. évfordulója (1980) jó alkalmat kínált újabb bűvárlatokra, tanulmányok és források közreadására. Olyan, a korszak szövevényes jelenségei között kiválóan eligazodó szakemberek nevei fémjelezték az évforduló tudományos termését, mint Makkai László, Mezey Barna, Péter Katalin, Tarnóc Márton, Trócsányi Zsolt.

Erdélyben sem tétlenkedtek ez idő tájt a történészek. A témára vonatkozó érdemi kutatások közzététele azzal kezdődött, hogy a *Székely felkelés. 1595—1596* című gyűjteményes kötet (Kriterion, 1979) számára Imreh István és Pataki József mélyreható elemzéssel feldolgozta a Bethlen Gábor-féle 1614. évi székely lustrát. Ebben a kötetben már kifejezést nyert az a vélekedés is, hogy a nagy fejedelem székely politikája további vizsgálódásokat érdemel, ugyanis e kérdést ez idáig kevés kutató méltatta kellő figyelemre, és még tetemes mennyiségű a feldolgozatlan forrás.

A kutatásnak valóságos határhőve volt a Magyar Tudományos Akadémia szervezésében 1980-ban Debrecenben rendezett nemzetközi konferencia, melynek *Bethlen Gábor és kora* volt a témája. Csak sajnálhatjuk, hogy az ott elhangzott előadások, illetőleg az erre az alkalomra készült tanulmányok külön kötetben mai napig sem jelentek meg, noha a konferencia ilyen értelmű döntést hozott.

1979-ben az erdélyi magyar történészek is hozzáálltak az évforduló méltó megünneplésének előkészítéséhez. Nevezetesen egy olyan tanulmánykötet megírására vállalkoztak, amely célul tűzte ki a fejedelem életútjának és életművének sokoldalú bemutatását. Benkő Samu, Csetri Elek, Imreh István, Juhász István és mások vállalták, hogy olyan kérdéseket helyeznek újabb vizsgálódás tárgyává, mint Bethlen Gábor gazdaságpolitikája, kapcsolatai a Fényes Portával, a havaselvi és moldvai vajdakkal, hadszervezése, hadjáratai, művelődési intézményteremtő tevékenysége, viszonya a Habsburg-birodalomhoz és részvétele a harmincéves háborúban. Az idő rövid, a felvállalt kutatási terület meglehetősen nagy. A Kriterion szerkesztőjének asztalán a kéziratok csak lassan gyűltek. Az elkészült tanulmányok összevetése, az óhatatlanul felmerülő ismétlések, átfedések kiküszöbölése, az esetleges ellentmondások megbeszélése, eltérő vélekedések egyeztetése késlekedett, noha tudtommal egyes szerzők elkezdték kéziratuk kicserélését egymás között. Közben a romániai magyar könyvkiadás lehetőségei rendkívüli módon megcsappantak. A tervezett reprezentatív kötet kiadása elmaradt. Az elkészült tanulmányokból részletek vagy sommás összefoglalások imitt-amott megjelentek a romániai magyar művelődési kiadványokban, de több kézirat íróasztalok fiókjá mélyén várja a napvilágra jutás pillanatát.

Ezért örvendetes, hogy az újjáéledt Erdélyi Múzeum-Egyesület napirendre tűzte a készen álló Bethlen-tanulmányok egyikének a közlését az Erdélyi Tudományos Füzetekben, illetőleg hogy a Kriterion Könyvkiadó időszerűnek tartotta az annak idején a cenzúra által leállított Csetri Elek-kézirat kiadását. — Az 1992-ben végre megjelent két tanulmány min-

dennél ékesszólóbban bizonyítja, hogy a mostoha körülmények ellenére kutatóink alapvető és a legigényesebb szakmai kívánalmaknak megfelelő műveket írtak a nehéz években.

A XVII—XIX. századi erdélyi gazdaságtörténet legavatottabb szakértője, Imreh István ez alkalommal is a teljes forrásanyag ismeretében, a szakirodalom egészének információira támaszkodva, alapos és sokoldalú vizsgálat alá vetette az általa kutatott kérdést. Röviden, de biztos tollal vázolja az erdélyi népességi és gazdasági állapotokat a XVI. és XVII. század fordulóján, tehát pontosan ama személyekben és javakban tárgyiasult örökség felett tart szemlét, amellyel Bethlen Gábornak már uralkodása kezdetén számolnia kellett. Ugyanilyen szaktájékozottsággal mutatja be az európai gazdaságfejlődés tendenciáit és azoknak közéleti-politikai konzekvenciáit. Ezek után teszi fel a szerző azt az első pillanatra meghökkenítő kérdést: mi is volt a fejedelem gazdálkodásának a célja, a politikai cél, ami minden gazdasági intézkedésének végső mozgatórugója? — Nem kevésbé szokatlan, de végtelenül egyszerű a válasz: Erdélyország! Ezt a választ persze az alapos kutatás hitelesíti, hiszen ezt a fejedelem irományaiból kellett a történésznek kihámoznia.

Imreh István gazdaságtörténeti tanulmányát mindenekelőtt az jellemzi, és egyben értékét, súlyát, újdonságát az biztosítja, hogy népességi, társadalmi, politikai és művelődési összefüggésében vizsgálja a fejedelem gazdaságpolitikáját. Ez azért is nehéz, mert sokszor kitérőkre csábít, de szerzőnk ezt kellő figyelemmel és a kívánatos arányok betartásával kerüli el.

A pragmatikus tény- és valóságfeltárás Imreh István tanulmányának másik erénye. Az államháztartás két állandó tényezőjével kell számolnia minden államférfinak, különösen akkor, ha jól meghatározott gazdaságpolitika követését tűzi célul maga elé: a bevételekkel és a kiadásokkal. Ennek mérlegétől függ a gazdaságpolitika jövője, illetve az, hogy a gazdasági intézkedések a siker vagy a sikertelenség irányába mutatnak. Imreh István pragmatikusan és világosan elénk tárja a mérleg mindkét serpenyőjének a tartalmát. Az olvasó elégedetten állapíthatja meg a tanulmány végére érve, hogy megismerte Bethlen Gábor Erdélyének gazdasági mechanizmusát és azt, hogy a fejedelem miképpen próbálta a mechanizmus működését egyre hatékonyabbá tenni. A bevételek és a kiadások felmérése persze nem volt könnyű feladat, hiszen olyan korszakot kellett ebben a tekintetben megváltatni, amikor pontos kimutatások vagy éppen statisztikai felmérések nem készültek, és az udvarba került elszámolások is csak részlegesen maradtak ránk.

Imreh István maga is jól tudja, hogy a kutatások mai állása határt szab a felmerülő kérdések tisztázásának, és teljesen igaza van abban, hogy még mindig igen keveset tudunk magáról a korabeli termelésről.

Nem kevésbé érdekfeszítő és olvasmányos könyv Csetri Elek munkája Bethlen Gábor életútjáról. Bár a szerző szerényen megjegyzi, hogy életrajzi vázlata “a megjelent munkák anyagára alapoz”, és hogy csak “kivételesen hasznosít levéltári kutatás során felbukkant új adatokat”, e mögött a vallomás mögött hatalmas munka rejtőzik. Ismeretes, hogy Bethlen

uralkodásának ideje a fejedelemségi Erdély legkutatottabb korszaka, és a legtöbb publikált forrás éppen ennek az időszaknak a rejtelmeibe világít be. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a felsorakoztatott könyvészeti anyag és a csaknem kétszázra rúgó jegyzet, mellyel a szerző állításait alátámasztja. Azt pedig téma, műfaj és terjedelmi korlátok együttesen szabták meg, hogy mit kellett elhagynia, miről kellett lemondania írás közben.

Csetri Elek munkája természeténél fogva a politikai történet, az eseménytörténet fővonalán halad. Számára érthető módon Bethlen Gábor, a fejedelem a téma, márpedig az uralkodó életútját a háborúk, a diplomácia, a döntések sorozatait szabta meg, ezek vették igénybe tudását, rátermettségét és természetesen ezekben mutatkoztak meg emberi erényei és gyengeségei is. Ha valaki hiányolná, hogy Csetri könyve viszonylag keveset foglalkozik Bethlen gazdasági, társadalmi és művelődési politikájával, az ne feledje, hogy ez az alapos életrajz eredetileg egy olyan tanulmánykötet számára készült, melyben az említett kérdések mindegyikét külön tanulmány tárgyalta volna. Persze az életút bemutatása kapcsán ezekre is ki lehetett volna térni, de féltő, hogy ebben az esetben megbomlott volna az előadás időrendje, és a tematikai fejezetek magát az életrajzot feldarabolták volna. Nézőpont kérdése tehát, hogy miként állítható össze olvasmányos, az arányokat soha szem elől nem tévesztő életrajz. A teljes igazság kedvéért hadd jegyezzem meg, hogy Csetri érintőlegesen szót ejt a fejedelem gazdasági, társadalmi és művelődési politikájáról is, ott, ahol az országgyűlések kronologikus rendjében sorra bemutatja a fontosabb döntéseket.

A politikus, a hadvezér és a diplomata Bethlen Gábor bemutatása mellett Csetri Elek gondot fordít arra is, hogy megismertesse olvasójával az embert. Ez a nagy fejedelem esetében már azért is nehéz feladat, mert mi tagadás, meglehetősen zárkózott, mindenféle kitérővel kerülő egyéniség volt. Mint politikus és diplomata, mint a közép-európai udvarok és főleg a Fényes Porta kiváló ismerője leveleivel sokszor éppen az volt a célja, hogy igazi terveit leplezze, azokról elterelje a figyelmet. A keleti világot Európába plántáló török Porta eme “magas művészetét” talán éppen Bethlen Gábor sajátította el a legjobban.

Az emberi vonások, a tudati tényezőző feltárása Bethlen esetében azért is próbára teszi a történészt, mert ő egyike Közép-Európa azon egyéniségeinek, akiknek sokszor jobb meggyőződésük ellenére kellett cselekedniük. Ez a politikus kényszerpályája, mely alól Erdély nagy fejedelme sem vonhatta ki magát. A politikában tudvalevőleg az érdekek diktálnak, s azok felismerése és érvényesítése jelzi az erényt, szabja meg a sikert vagy sikertelenséget. S hogy Bethlenről már életében sokan és sokféleképpen vélekedtek, hogy a jellemzés nemegyszer a rágalmasz mezsgyéjén haladt, máskor meg fordítva; a túlzó dicsőítés hangzait pengette — nos, mindezen nincs mit csodálkozni. A kor érdekellentéteinek kereszttüzében ennek ellentéte lett volna természetellenes és gyanakvásra készítő.

A történész feladata, hogy az ilyen vagy amolyan túlzásokat kellő kritikával, higgadtan elemezze,

mögülük a valóságot, annak megközelíthető képét a maga fény- és árnyoldalaival együtt bemutassa. Az erre irányuló törekvés Csetri Elek könyvének egyik szembetűnő erénye. Szokásától eltérően Csetri ez alkalommal rendkívüli emberi melegséggel közelíti meg hőstét. Szép az írás stílusa, olvasmányos az előadás, még akkor is, ha olykor úgy tűnik, hogy az adatok sokasága felülkerekedik a szerző mondandóján. De el lehet ezt kerülni egy olyan tollforgató egyéniség esetében, mint Bethlen Gábor,

aki maga sok levelet írt, s ezekből mintegy 1500 reánk is maradt, közöttük pedig olyanok is akadnak, melyek 15—20 lap terjedelműek?

Ismertető soraim befejezéseként csak azt írhatom, hogy mind a két dolgozat kemény és áldozatos munka eredménye. Az lenne a kívánatos, hogy olvasóközönségünk minél több ilyen munkához jusson hozzá saját épülésére, történelmi örökségünk méltó ápolására.

Demény Lajos

Két kötet a hódoltsági és erdélyi jezsuita missziók XVII. századi működéséről

Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók I/1. 1609—1616 — 112. 1617—1625.

Sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Fricssy Ádám, Lukács László, Monok István (Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 26/1, 26/2.) Szeged 1990.

Miután Balázs Mihály bevezető tanulmánya (7—24.) különbséget tesz a vándor misszióállomások (missio vaga) és az állandó misszióállomások (missio stabilis) között, valamint ismerteti a közéleti forrásanyagot, a továbbiakban *A misszió kezdeteiről*, *A misszió és nagypolitika* és *A dokumentumok művelődéstörténeti hozadékaikról* című alfejezetekben szól a két kötet anyagáról. Bennünket különösen érdekel ez a gazdag adattár, hisz Veress Endre hasonló tárgyú kiadványai óta (*Carillo Alfonz jezsuita aya levelezése és iratai*. Bp. 1906, valamint *Fontes Rerum Transylvanicarum* I—III., Bp. 1911 — 1913) ebben a témakörben más kiadvány nem látott napvilágot; ráadásul ez a mostani két kötet szerves folytatása annak, amit Veress tett közzé.

Természetesen a recenzest elsősorban nem a Hódoltságra, hanem az Erdélyre vonatkozó adatok érdeklik, bár kétségtelenül az Erdélyen kívül (főleg Pécsent és Belgrádon) dolgozó missziók munkája is sok tanulságot rejt. Tegyük azonban hozzá, hogy ugyanezek a tanulságok helyi színezettel és mutatis mutandis az Erdélyt érintő anyagban is jelentkeznek, éppen ezért a továbbiakban csak annak bemutatására szorítkozunk, ami a történelmi Erdély múltját teszi világosabbá.

Mielőtt azonban a hazai dolgokra térnénk, szükséges — a közzétett iratok alapján — rámutatni néhány olyan általános tényezőre, amely bizonyos értelemben megszabta a jezsuiták tevékenységét. Ilyen volt — nemcsak a Hódoltságban, hanem másutt is — a törökök szerepe. Még annak is, aki ismeri Borsos Tamás feljegyzéseit a törökök toleranciájáról, sok újat nyújt ez a két kötet. Megtudjuk, hogy a törökök a másvallásúakkal szemben előnyben részesítik a katolikusokat; eljárnak miséikre, főleg azok az emberek, akiknek katolikus alattvalóik vannak; ördögűzésre kéri fel a jezsuitákat; gyakran igénybe veszik az atyák orvosi tudását stb.

Szintén általánosnak mutatkozik a pap- és tanítói hiány, ugyanakkor feltűnően kevés az oktatásban vagy a térítésben hasznosítható könyvek száma. 1618-ban Gyulafehérvárról Vásárhelyi Gergely, 1625-ben Kolozsmonostorról Móry István ír a

rendfőnöknek Rómába; levelükben — mint a máskor írottakban is — visszatérő motívum az, hogy újabb papokat, tanárokat, könyveket kérnek.

A harmadik, de leglényegesebb jelenség, amely a forrásokból kiszűrhető, s amelyre a bevezető tanulmány is külön hangsúlyt helyez, egy sajátos népi vallásosság felbukkanása, amelyet Balázs Mihály „felekezetek alatti” vallásosságnak nevez. Ez az általános paphiány mellett elsősorban az európai szellemi mozgalmaktól való elzártságból táplálkozott, s nem egy esetben a mindenkori válságtünetekre jellemző, szektaszzerű alakulatok létrejöttéhez vezetett. Szini István, a misszió egyik legmarkánsabb figurája két esetben is beszámol a rendfőnöknek ilyen jellegű román szektáról Temesvár környékén; tagjai sírnak, eksztázisban vallják meg bűneiket, reszketnek és különféle látomásaik vannak.

Ilyen körülmények közepette a jezsuitákra fokozott felelősség hárult, s ők ennek tudatában is voltak; érezték, hogy — mondhatni — reflektorfényben végzik munkájukat, és sokat kell adniok az erkölcsi feddhetetlenségre. Claudio Aquaviva rendfőnök egyik levelében figyelmezteti a rendtagokat, hogy példás szegénységben kell élniök, s asszonyokat csak világi tanúk jelenlétében kereshetnek fel. Szini István felháborodással ír egyes székelyföldi papokról, akik iszákosak és házasetletet élnek. A kötetben szereplő egyetlen magyar nyelvű levél íróját, Cserneki Jánost is visszataszító, egyszer főlényeskedő, gőgös, máskor gyáva magatartása miatt zárták ki a rendből, bár világi papként folytathatta működését.

Amit a törökök toleranciájáról a kötet alapján említettünk, az talán különösnek tűnik, de ennél meglepőbb, hogy a jezsuitáknak nem annyira a másvallásúakkal akadt gyakori összetűzésük, mint egy másik szerzetesrend: a ferencesek képviselőivel. Egy alkalommal a ferencesek kiközösítéssel fenyegették meg híveiket, ha a jezsuiták miséit látogatják. Ugyanakkor a jezsuiták tudatlanoknak és erkölcstelének nevezik a ferencrendieket, akik többször megpróbálták gátolni térítő és lelkipásztori munkájukat. Az iratokból világosan kiolvasható — egyébként erre Balázs Mihály bevezetője is rámutat —, hogy ebben a szem-

benállásban voltaképpen „kétféle vallásosság és mentalitás ütközéséről is beszélhetünk: egyfelől az itteni nehéz életkörülményekhez alkalmazkodó, a lakossággal összesimuló együttműködést életideállá tevő, de nyilván kevésbé tanult és az életmód szabadoságait jobban megengedő szervezeti rend következtében is jobban toleráló ferencesekéről, másfelől a Tridentinum utáni doktrinális szilárdságot felkészülten védelmező és fegyelmezettebb, minden tekintetben szigorúbb jezsuitákéről.”

Ami a másvallásúakat illeti, az irományok alapján úgy tűnik, hogy a jezsuiták főleg az ariánusokat (vagyis unitáriusokat) tekintik veszedelmesebbeknek a katolikus hitélet szempontjából. Egy Rómába 1624. november 28-i keltezéssel küldött jelentés szerint Kolozsvár egészében unitárius („tota est ariana”, 427.), bár kálvinisták és katolikusok is szép számban akadnak. Az unitárius vallás egyik fő elméleti megalapozójának a már 1597-ben elhunyt Enyedi György püspököt tartják; nem kevesebb, mint tizenhét levélben esik szó arról, hogy könyvet kell írni Enyedi teológiai tételeinek megcáfolására (ami 1635-ben meg is történt). Különben a rend vezetői arra is intik az atyákat, hogy az „eretnekekkel” ne vitázzanak, hanem a nép közé menve végezzék lelkipásztori munkájukat. Az egyik levél (355. sz.) írja a rend főnökével ismerteti a szombatos vallást, és azt a török, zsidó és ariánus vallás keverékének mondja.

Ha a kötetben felbukkanó személyeket vesszük szemügyre, magasan kiemelkedik közülük Bethlen Gábor, aki egy második heidelbergi akadémiát kívánt létesíteni Gyulafehérvárt Szenci Molnár Albert, egy francia professzor és a jezsuita Szini István — a fejedelem egykori iskolatársa — közreműködésével. Ez utóbbinak karácsonyi szentbeszédét meghallgatva Belgrádban, Bethlen Gábor — a tudósítás szerint — kijelentette, hogy áttér a katolikus hitre (erről a lehetőségről Szini máskor is ír). Szintén Bethlen Gábortól származik az a vélekedés, hogy ha minden jezsuita olyan volna, mint Szini, akkor nem ellenezné visszatérésüket; igaz, nem a rend ruházatában. Marino de Bonis jezsuita a fejedelemnek arra az igényére is rámutat, hogy „a misét zenekísérettel

énekeljék a palotájában”, s engedélyezte, hogy hűsvétkor körmenetet tartsanak, s a szokásoknak megfelelően keresztel ékes zászlót hordozzanak.

A jezsuiták közül különösen kettőnek az arcéle rajzolódik ki élesebben. Az egyik a már említett Szini István, aki Erdély és a szomszédos területek számos városában és falujában — így Temesvárt, Gyulafehérvárt, Kolozsvárot, Kolozsmonostoron, Zalatnán, Ádámoson, Magyarigenben és sok más helyen — fejtette ki tevékenységét. A korabeli források szellemileg mozgékony, nyílteszű, gyakorlatias emberek mutatják, aki igyekezett kompromisszumot találni a vitás kérdésekben. A másik a neve és a róla közöltek alapján minden bizonnyal román származású Bujtöl György, akit a rendfőnöknek írott levelében Szini dicsérettel halmoz el. Bujtöl szeretne minél előbb visszatérni szülőföldjére, Karánsebesre, mert a belgrádi papok nem láthatják el odahaza a lelkesi tisztet, minthogy „az abban a városban és vidéken használt magyar és román nyelvet nem ismerik” (415.). Miután 1619-ben felvették a római Collegium Germanicum et Hungaricum, majd 1625. június 21-én fogadalmat tett Nagyszombatban, ez év végén — Keserői Dajka János református püspök tiltakozása ellenére — eljutott Karánsebesre, ahol immár munkához látott a misszió.

Talán az eddigiekből is kitűnt, hogy a Keserői Bálint szerkesztette szegedi sorozat e kiadványa az egyetemes magyar és azon belül az erdélyi történelem forrásanyagát rendkívüli mértékben gazdagítja. A jezsuiták ugyanis nem szorítottak a térítésre, a papi tevékenységre, hanem érdeklődésük kiterjedt a szóban forgó vidék más életjelenségeire is. Ilyenformán az „Erdélyi és hódoltságai missziók” alapján beszédes körkép tárul elénk az ország nagy részének vallási, művelődési, de ugyanakkor gazdasági, politikai és társadalmi helyzetéről is. Köszönet a szerkesztőnek és munkatársainak, akik ezt a jelentős kiadványt sok-sok levéltár és könyvtár anyagából összehordva, átnyújtották az olvasónak!

Szabó György

Baltahajtásnyi kicsi táj kötőereje

*Imreh István — Pataki József: Kászsorszéki krónika. 1650—1750.
Európa Könyvkiadó — Kriterion Könyvkiadó [Budapest], 1992. 370 lap.*

1972 novemberében meghívtak a csíkszeredai megyei könyvtárba, hogy tartsak előadást az erdélyi emlékirat-irodalomról, különös tekintettel azok csíki vonatkozásaira. A műfaj igazán gazdag örökségéből nem volt nehéz összeállítanom azt a gondolatfüzért, amelynek rendjén az emlékiratok erdélyi klasszikusainak művei ismertetésén túl számba vettem azokat a helyi tollforgatókat is, akik a századokon keresztül katonáskodó (tehát: vérrel adózó) székelységnek, közelebbről pedig a polgárosodás sajátos csíkszéki variánsának állítottak írásos emléket.

Előadásom után néhány kellemes meglepetésben volt részem. Az első az volt, hogy a szép számmal egybegyűlt hallgatóság soraiban többen is voltak olyanok, akik ezeket a helyi irodalmi emlékeket nemcsak hogy ismerték, hanem már éppen korszerű publikálásuk és értékelésük gondolatával is foglalkoztak. A másik meglepetés számomra még emlékezetesebbnek bizonyult: a rendezvénynek rajtam kívül ugyanis volt egy másik előadója is, mégpedig a csíkszeredai kórház nőgyógyász főorvosa, aki a XVII. századi kászsorszéki jegyzőkönyvekből

mutatott be olyan, a szakirodalomban eladdig ismeretlen fejezeteket, amelyekből a fejedelemskori Erdély székely népéletének rendkívül színes és meglepően sok új információt tartalmazó képe tárult a hallgatóság elé. Mondom: ez aztán meglepetés volt a javából. Már maga a pusztán tény, hogy egy nagy elfoglaltságú orvos háromszáz esztendő, nehezen olvasható kéziratok silabizálására adja a fejét és ezekből a jobbára peres ügyeket tartalmazó irományokból éles szemmel olyan történelmi tényanyagot hüvelyez ki, ami dicséretére válhatott volna medievisztikai iskolázottságú, hivatásos kútfő-feltárónak is, mindezt pedig oly nemes elokvenciával (a szülőföld szeretetének cseppet sem harsogó, de nagyon is mélyről fakadó őszinte szavaival) adta elő, hogy valósággal megbabonázta hallgatóit — ezek együttvéve tették emlékezetessé a Bajkó Barabással való megismerkedésem napját. Csak a pillanat különlegességével magyarázhatom azt, hogy az előadást követő, mélyen az éjszakába nyúló beszélgetésünknek még az apró részletei is elevenen idéződnek fel emlékezetemben most, két évtized múltán, amikor e sorokkal az ő vetéséből szárbá szökkenő és végre betakarított termésről adhatok hírt. Ugyanis akkori, különben sokféle elágazó beszélgetésünknek minduntalan visszatérő témája az volt, hogy a kászonszéki jegyzőkönyvek üzenetét miképpen lehetne úgy tolmácsolni, hogy az tudatformáló szerephez jusson a ma élő utódokban.

A gond hamarosan a lehető legkedvezőbben oldódott meg: Bajkó doktor kezdeményezésére a részben Budapesten, a Magyar Országos Levéltárban, részben a csikszeredai múzeumban őrzött jegyzőkönyvek tanulmányozásába és feldolgozásába bekapcsolódott a székely múlt két kiváló szakértője: a kászoni születésű Pataki József és a háromszéki eredetű mindig büszkeséggel emlegető Imreh István.

A két nagy tapasztalatú kutatónak az összefogása az egyszerű orvossal természetesen magával hozta a vállalt tudományos feladat újrafogalmazását is. Így döntöttek hármasban a mellett, hogy a tervbe vett munkában nemcsak az 1650—1750 közötti évekből fennmaradt széki jegyzőkönyveket mutatják be, hanem számba vesznek minden e korszakból származó, illetőleg erre az időre vonatkozó publikált és publikálatlan forrást, a tudományos mondandó idő- és térbeli kereteit pedig úgy jelölik ki, hogy tekintettel lesznek mind a kortörténeti előzményekre, mind a későbbi változásra, és a szabadparaszti életforma kászoni egyediségét nemcsak a Székelyföldre, hanem az egész történelmi Erdélyre kiterjeszkedő összefüggésrendszerben mutatják be.

Az élők sorából 1985-ben eltávozó csikszeredai orvos legalább azzal a tudattal hunyhatta le örökre a szemét, hogy szülőföldje, Kászoni múltjának a kutatása avatott kezekben van, de sem ő, sem vele szövetkezett barátai ebben az időben nemigen reménykedhettek abban, hogy bűvárlataik eredményei és tanulságai hamarosan eljuthatnak azokhoz, akiknek szánták. Az erdélyi magyar szellemi élet legsivárabb éveit éltük. A sivatár azonban nem jelentett minden esetben tétlenséget is. Az apró lakásokban meghúzódó kis egyéni műhelyek mindenikét ugyanis

nem lehetett megszüntetni. Az abba nem hagyott munkának köszönhetően, a kocka fordultával a két szerző 1992-ben megjelentethette könyvét, melyet nemcsak Bajkó Barabás emlékének szentelnek, hanem előszavában azt is megvallják, „hogy a nyolcvanas évek második felének reménytelenségében a neki tett ígéret, az adott szó sarkallása is kellett” ahhoz, hogy a mű elkészüljön és végre az olvasó asztalára kerüljön.

Tekintettel arra, hogy a székelyföldi írásos források viszonylag kései keltezésűek, a korai időkre (s megtelepedésre, a megtelepedők életmódjára stb.) vonatkozóan csak módszeresen elvégzendő régészeti és nyelvtudományi kutatások után lehet érdembeli új megállapításokat tenni, kötetünk írói a vizsgálódás fonálát józan megfontolással ott veszik fel, ahol már az írásos feljegyzések szolgáltatják a mondandó aranyfedezetét, és más készültű szakemberek — régészekre, nyelvészekre, a történeti néprajz művelőire — bízzák a ma még hiányzó kortörténeti ismeretek pótlását. Tehát a kínáló forrásanyag és a kötet szerzőinek sajátos szakmai készsége (egyikük erőssége a szigorú forráselemzés, másikuk a történeti statisztika számoszlopai fegyverező erejével fogja termőre dús képzelőerejét) együttesen szabta meg, hogy Kászonszék múltjának melyik szakaszát állítják kutatásuk központjába és a történeti jelenségek bemutatására milyen módszertani eljárásokhoz folyamodnak. Az előttünk fekvő könyv ugyanis metodológiai tekintetben is elűt a kezdetben tervezett egyszerű szövegpublikálástól.

A krónikának nevezett, valójában igazi tájtörténeti monográfia szerzői kipróbálták, hogy a címben megjelölt száz esztendő írásos forrásanyagának információkészlete milyen mélységekig engedni lemerészkedni a kutatót, ugyanakkor az így felszínre hozott ismeretek teherbírását abból a szempontból is megvizsgálták, hogy azok mennyire vetíthetők ki a Nyerges tétőn túli, illetőleg a Kászonzivén alóli világra, azaz vajon mennyire érvényesek általános székelyföldi összefüggésekben a helytörténeti kutatás eredményei, és milyen mértékben extrapolálhatók következtetései. Természetesen az ellentétes irányú módszertani megközelítésnek is teret kellett engedni, hiszen válaszra várt az a kérdés is, hogy az összszékelysége vonatkozó korábbi történettudományi megállapítások mennyire állják meg helyüket a kis „szegelet földön”.

Kászonban kicsik a méretek. Úgy tűnik, mértékegységül is a kisebbeket használták: rőf helyett a rövidebb sing járta (különben mind a két szó német eredetű), vékából a húszliterest használták, holott például mifelénk a Nyáradmentén a harmincliteres nagyvékával mérték a kepét, az erdő mértékegysége az akár poétikusnak is mondható „baltahajtásnyi” volt. A méretekre jellemzően álljon itt egy mondat a könyvből, mégpedig *A széki igazgatás és törvénytevés* című alfejezetből: „A kis Kászonszéknek nincs fogháza.” Magát ezt az apró tájat a korabeli források „szegelet föld”-nek nevezik. Igazán sajnáljuk, hogy a kötetben nem találunk térképet, melyről leolvashatnánk nemcsak a szék kiterjedését, hanem azt is, hogy hol helyezkedik el ez a mikrovilág

Erdélyben, tágabb értelemben pedig a Kárpát-medencében. Összesen — ird és mondd — öt falu van benne, és azok keletkezésében is százados eltolódások mutathatók ki. Történetszociológiailag viszont a XVII. század közepén már — minden belső tagoltsága ellenére — olyan homogén tájegységként jelenik meg, melyet entitásként kezel a központi hatalom és joggal vizsgál organikus egységként a mai kutató.

A könyv elsőrendű erénye a gondos forrásfeltárás és a körültekintő forráskritika, a reánk hagyományozott történelmileg hasznosítható értesülések fajsúly szerinti osztályozása. Közhely-számba megy a történetírásban annak hangsúlyos ismétlése, hogy egy békességben gyarapodó évtizednek sokkal kisebb az írásos lecsapódása, mint mondjuk néhány hétig tartó hadakozásnak, vagy hogy egy munkájának-családjának élő gazdaemberről sokkal ritkábban emlékeznek meg a hivatali ügyiratok, mint a garázda falurosszáról, akit minduntalan törvény elé rendelnek. Nos, a forráskritika éppen ott kezdődik, hogy például ennek a sokszor emlegetett garázda személynek semmiképpen sem tulajdonít a kutató nagyobb társadalomtörténeti szerepet, mint a deviáns magatartástól tudatosan elhatárolódó (éppen ezért a peres iratokban) névtelenségben maradt falusiak sokaságának.

A könyv másik, de semmiképpen sem másodrendű erénye, hogy valahányszor erre alkalom kínálkozik, kvantifikálja a forrásokból kiszűrt és kritikailag gondosan megrostált adatokat. A történeti statisztika módszerével és eszközeivel vizsgálva Kászoni múltját, szerzőink néhány olyan eredményre jutottak, melyek tudománytörténetileg is eseményé teszik könyvük megjelenését. Ezeknek a megállapításoknak az újdonsága abban áll, hogy a székely társadalom belső tagolódására, a vizsgált kor gazdasági élete (növénytermesztése, állattartása, háziipara) nivójára, a használatos eszköztár fejlettségi szintjére, a társas kapcsolatokra és az általános műveltségi állapotra vonatkozóan közvetítenek számszerű bizonyító anyagot.

Végletek között hánykódó korunk szemünk láttára produkált szélsőségesen elütő, de egyképpen torz ítéleteket a történettudományban is. Csak a székelyek múltja megítélése tekintetében az elmúlt fél században olyan korok váltották egymást, amelyek egyikében az egységes nemes székely nemzetről volt ildomos beszélni, másikában viszont az ennek homlokegyenest ellentmondó tételt: a székelység tömeges eljobbágyosítását kellett bizonygatni. Mind a két szélsőséges vélekedésnek akadtak szószólói, pedig már a reformkorban a legjobb erdélyi elmék (így Kemény Zsigmond, Szentiványi Mihály) rámutattak az egyoldalúan sarkított vélekedések tarthatatlanságára. Reformkori eleink intuíciónak helyességét a történeti statisztikai vizsgálódások legújabbban fényesen igazolták. Ennek az új történeti segéd tudományának számsorok bizonyító erejével sikerült félresepertnie az ideológiai fogantatású preconcepciókat, és értésünkre adta, hogy a feudalizmus hosszú századai idején a

szabadparasztság Erdélyben feltűnő mértékben volt részese nemcsak a gyakori hadakozásoknak, hanem a történelem mívesnapjainak: az érték-előállító termelő munkának és az öngazgató társaséletnek. A kászoni példából a szerzők azt az egész székelységre vonatkozó következtetést vonják le, hogy „valójában a szabadparaszti életforma dominanciáját mentették át — a XVI. századbeli és a XVII. század eleji küzdelmeik eredményeképpen — a következő korszakra, pontosabban egészen a feudalizmus végső napjaiig, oltalmazva, őrizve hagyományaik java részét”. Ennek a szabadparasztságnak persze megfigyelhető a belső mobilitása is, vannak ugyanis, akik „lőfőségbe” emelkednek, és vannak akik jobbágyorsba süllyednek vagy éppen menekülnek, mivel ezen az áron nagyobb az esélyük az életben maradásra, mint a hadrafogott szabad székelyeknek.

A társadalmi mobilitásnak, felemelkedésnek és süllyedésnek különleges történelmi változatait termeli ki ebben a vizsgált korszakban is a ravasz számítás éppen úgy, mint a becsvágy. Hogy egy kászoni kismemes miként került az Erdélyi Udvari Kancellária élére, azt Kászoni János esete előadásával mutatják be könyvünk írói. A szerény családi körből származó, jóeszű és ambícióktól erősen fűtött fiatalember előbb íródeák az országos bányaügyi igazgató mellett, majd mérlegmester a kolozsi sóaknánál, aztán bánya-felügyelő, ennek utána országos adószedő, a kuruc időkben labanc, nem csoda tehát, hogy hamarosan Csík-, Gyergyó- és Kászonszék főkirálybírája lesz, végül is „Károly császárnak nagy kedvére esik” és az uralkodó rábizza Bécsben az udvari kancellária vezetését. A csúcra érkezésnek az is biztos jele, hogy bárói címet nyer, de „kászoniságát csak előnévben őrzi ezután, felvéve a Bornemisza nevet”. Persze a fényes karriernek ezzel az esetével szerzőink éppúgy csínján bánnak, mint a peres ügyekben gyakran emlegetett garázda falusi atyfiakkal vagy magukat önként jobbágyosságra adó katonarendiekkel.

A mű íróinak mértéktartása mindezekben az esetekben példás. Ha aztán olykor patetikusra sikeredik is egyik-másik mondatuk, s érdekesebbnél érdekesebb egyedi események vagy személyek bemutatásával igyekeznek ébren tartani olvasóik figyelmét, mégiscsak igazán az jellemzi narrációjukat, hogy mindvégig megőrzik a történetírói igazmondás parancsolatát: nem mitizálnak és nem deheroizálnak. Szeretik azt a földet és azt a népet, melynek múltjáról írnak, bizonyíthatóan hisznek a történelem kötőerejében, éppen ezért az igazat mondják, a meztelen (bizony sokszor kegyetlen) valóságot rajzolják. A régi időkre és a jelenre vonatkoztatva egyaránt érvényesnek tekintik az Illyés-i tételt: „S jogunk van / — hisz halandók s életadók vagyunk — / mindazzal szembenézni, / mit elkerülni úgysem tudhatunk. / Mert növeli, ki elfödi a bajt.”

Benkő Samu

Az újrafelfedezett Hitel

Hitel. Kolozsvár 1935—1944. I—II. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a repertóriumot összeállította Záhony Éva. Bethlen Gábor Könyvkiadó [Budapest], 1991. 390+448 lap.

Szellemi életünket időről időre az „újraértékelés” hullámai rázkódtatják meg. Tanúi/részesei voltunk a negyvenes évek végén az Utunkban „Irodalmunk újraolvasása” rovatcím alatt végbement ideológiai kivégzés-sorozatnak, az ötvenes évek második felében az indítékaiban még 56 előttre visszavezethető „Nézzünk hát szembe”-rovatban zajlott vitáknak; olvashattuk a hatvanas évektől a Romániai Magyar Írók szorozatában (olykor átírva vagy kényszerűen megcsonkítva) újrakiadott könyvek egymásnak is feleselő bevezető tanulmányait; részesei voltunk és vagyunk a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon gigászi (vagy még inkább sziszifuszi) vállalkozásának, a maga összes félszázéveivel, a szemléleti egyoldalúságokkal és a megjelenés érdekében vállalt kompromisszumokkal, s találkozhattunk legújabbban a transzvilvizmus körül fellángolt vitákkal, az ötvenes évektől vállalt, sőt méltányolt művek-életművek gúnyos-indulatos megkérdőjelezésével. Mindezt a szellemi változások történelmi távlatából úgy is tekinthetjük, mint az irodalom újabb és újabb nézőpontú megközelítésének eseteit, amelyeknek során értékek kerülnek más megvilágításba: fókuszba vagy árnyékba, esetleg az eleve megérdemelt sülyesztőbe. De másfelől az is igaz, hogy szellemi örökségünk bizonyos részére közelebbi múltunkban nemegyszer sütötték rá az ideológiai vérvád bélyegét, s az „újraértékelések” hullámsírjaiba gyakran temetődtek el írók, életművek. Fáradságos munka, amíg sikerül letisztítani a rájuk kent sarat, a tudatosan torzító félremagyarázások lepedékét.

Szellemi örökségünknek ehhez a részéhez tartozik a Kolozsváron 1935—1944 között szerkesztett Hitel is. Több mint harminc éven át nem esett róla szó, s a mostani kétkötetes antológia bibliográfiájából kivehetően is csak az alapító-szerkesztő Venczel József munkásságával, az Erdélyi Fiatalokkal vagy Németh Lászlóék 1935-ös romániai útjával kapcsolatos tanulmányokban, cikkekben történt reá utalás, az is a 80-as évek közepétől — és természetesen nem itthon. Albrecht Dezső nevével a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon 1980-ban lezárt I. kötetében mindössze egy utaló csillag van a „Hitel” címszóra, s a három év múlva elkészült II. kötetben olvasható (aláírás nélküli) cikk is, miközben egyfelől elismeri „az erdélyi magyarság kritikai önismeretének szorgalmazását”, „a tudományosság széles körű terjesztését” a folyóiratban, el is marasztalja „a magyar kisebbség elsősorban kulturális egységként való tételezése” miatt, majd ezt írja: „A lapot indulásakor erős bírálatok érték ... Albrecht Dezső tekintélyuralmi irányzatú, új rendiségi szellemet képviselő írásai miatt”, s a Vásárhelyi Találkozóban vállalt pozitív szerepét követően, amikor „a lapban a reális honi feladatvállalás került előtérbe” ... „a II. világháború alatt ... felerősödik újra Albrecht Dezső jobb-

szárnya”, s az új erdélyi munkatársakkal szemben „egyre inkább hivatalos szövivők kerülnek előtérbe”.

Hogy a Lexikon-címszóban 1983-ban megfogalmazott minősítések felülvizsgálatra szorulnak, az nem kétséges. S most végre az „újraolvasás” hozzáférhető eszköze is a kezünkben van: a folyóiratban egykor megjelent közel ezer oldalnyi szöveg, terjedelmes bevezető tanulmánnyal s a Hitel teljes repertóriumával.

Az ilyenfajta folyóirat-antológiák célja eleve az, hogy a feledés homályából kiemelje, újból közkinccsé tegye az egykori szellemi teljesítményeket, főként azok pozitív, maradandó részét. Ez történt a hetvenes évek óta a Romániai Magyar Írók sorozatában megjelent Magyar Szó és Tavasz, Genius és Új Genius, Periszkop, Korunk- és Erdélyi Helikon-antológiák esetében, s ez történt most a Hitel esetében is. S mivel ez utóbbi kötetre a 80-as évek vége felé mifelénk is bekövetkezett szemléleti nyitáshoz köszönhetően került sor, nem csodálkozhatunk azon, hogy Záhony Éva némi apologetikus hevülettel közeledik a Hitel szellemi örökségéhez. De nem csodálkozhatunk azért sem, mert a Hitel öröksége — különösképpen a harmincas évekbeli — nemegyszer különösen időszerűnek érezhető a kisebbségi magyarság sorskérdéseivel, helyzetértékeléseivel, feladatkielöléseivel kapcsolatban.

Hogy mit is nyújt ez a kétkötetes antológia, azt próbáljuk meg legalább érzékeltetni tartalmának rövid felsorolásával. Csak érzékeltetésről lehet szó, hiszen a két kötetbe beválogatott tanulmányok, cikkek az 1935—1944-es időszak erdélyi magyar életének igen sok területével kapcsolatosak, s elemzéseik, diagnózisai még egy sokkal terjedelmesebb ismertető keretében sem menthetők ki.

A kötet szerkesztője — különben maga is évtizedes kutatója a két háború közötti erdélyi magyar szellemi életnek — bizonyos tematikai csoportosításban s azon belül általában kronológiai sorrendben közli a kiválasztott írásokat. A fejezetek: *Magyar kisebbségi társadalompolitika* (Albrecht Dezső, Csorján Márton, Dániel Antal, Mikó Imre, Tamási Áron, Venczel József, Vita Sándor tanulmányai, cikkei); *Gazdaságpolitika — agrárpolitika* (Parajdi Incze Lajos, Petrovay Tibor, Venczel József, Vita Sándor tanulmányai); *Művelődéspolitika* (Juhász István, Márton Áron, Szabó T. Attila, Teleki Ádám, Tinódi Gábor = Vita Zsigmond, Venczel József tanulmányai); *Művészetek, irodalom* (Balogh Jolán, Biró József, Domokos Pál Péter, Kéki Béla, Réthy Andor, Salamon Sándor); *Társadalomkutatás — társadalomstatisztika — szociográfia* (Domokos Pál Péter, Molter Péter = Marosi Péter, Nagy András, Nagy Ödön, Oberding József György, Parajdi Incze Lajos, R. Szeben András, Szabó T. Attila, Szabó Zoltán, Vita Sándor); *Erdély népeinek története* (Bözödi György, Deér József, Entz Géza, Gáldi

László, Juhász István, Mályusz Elemér, Makkai László, Pukánszky Béla); *A román nép története* (Domokos Sámuel, Juhász István, Makkai László, Szabó T. Attila, Tamás Lajos, I. Tóth Zoltán tanulmányai).

A névsor bizonyosan önmagáért beszél. Mégis hasznos lesz megpróbálkoznunk a Hitel szellemi arculatának felvázolásával, elsősorban azokra a vonásaira, vonatkozásaira koncentrálva, amelyek a helyes (és teljesebb) megismerése s mai időszerűsége szempontjából fontosabbaknak tűnnek.

A Hitel fiataljainak új szemléletét *Metamorphosis Transylvanicae* című — később a folyóiratban rovatcímű lett — írásában Venczel József Makkai Sándorra hivatkozva fogalmazza meg. A *Magunk revíziójából* idéz: „Az új »Metamorphosis Transylvanica« nem aperi sirám, hanem feladatkönyv, mert »azok az alapvető fogalmak és meggyőződések, amelyeket [az erdélyi magyarság] régi életéből hozott magával, többé nem fejezik ki az életet, a valóságot magát«, ugyanis »az az önvédelem, amelynek lényege az, hogy nem felejt és nem tanul, az elme és a szív összehúzódása, megkeményedése, elzárkózása a valóság parancsai előtt: »előítéletei vannak, melyek meddők és pusztítók, melyek miatt nem tudja felismerni és követni az önfeláldozó kötelesség és szolgáló szeretet isteni parancsát, melyben élete és jövődjé van«. Következésképpen — szintén Makkaira hivatkozva — lényegbevágónak tartja nemzeti öntudatunk megváltozását, az erdélyi magyar kisebbség társadalmi megszerveződését (mint amelyen „élete ... életre vagy halálra fordul”), a népért, a nép közt élő és a népet szolgáló vezető réteg kialakítását (amely nemzeti jelentőséget adhat az intellektuális pályán maradtak kis seregének), szellemi életünk visszahajlását a néplélek mélysegeibe, végül annak tudatosítását, hogy ez az önrevízió és ez a társadalmi önmegszerveződés a fiatal nemzedék számára érleli gyümölcsseit. Majd leszögezi; „...a változáshoz alkalmazkodó teljes és eredeti új magatartás az új helyzetben ésszerű alkalmazkodást kíván, az építő munkában fegyelmet követel, s határozottan tiltakozik az egyoldalúság és a közömbösség ellen.”

A Hitel-csoport feladat kijelölése tehát határozott és egyértelmű. Persze nemcsak szavakban, hanem tényekben is. Ami újat hoznak az előző — még Trianon előtt vagy nem sokkal azután indult — nemzedékekkel szemben, az épp az a sajátosságuk, hogy elveiket, elképzeléseiket a magyar társadalom tudományos megalapozottságú vizsgálatára építik. Aki ma olvassa a Hitelben jó fél évszázaddal ezelőtt megjelent tanulmányokat, azt lépten-nyomon meglepi az átfogó társadalmi elemzések, a szociológiai, történettudományi, gazdaságtudományi, művelődés- vagy irodalomtudományi rész tanulmányok szakmai tartása, tájékozottsága, a téma kortárs világszintre való kitekintése. Amikor például Venczel József az erdélyi kultúrproblémákkal, Szabó T. Attila az erdélyi magyar társadalomkutatással, Vita Sándor az erdélyi mezőgazdaság helyzetével, Biró József műemlékeink állapotával, helyzetével és velük kapcsolatos feladatainkkal, Nagy Ödön a szórvány-

magyarsággal, a Mezőség elszórványosodásával, beolvadásával foglalkozik, ezek mögött az írások mögött a témák és problémák alapos tárgyi ismerete van. Ezért érezzük hitelesnek a „második Hitel” szerkesztőinek azt a célkitűzését, miszerint „a való tények feltárásával, a megdölgölködő igazságok rendszerezésével a cselekvő fiatal magyarok életútjának tudományos megalapozását” kívánják nyújtani. Az a nemzedék, amelyik akkor, a harmincas évek derekán a Hitel köre tömörült, megelégette a menekülésre vagy belső emigrációba készítő búsmagyarkodást, a kisebbségi magyarság súlyos gondjai körül tébláboló romantikus dilettantizmust. Ők kijózanítóan, hűvösen akartak szembenézni a tényekkel s keresték *ebből kiindulva* a kisebbségi közösségszolgálat új formáit.

Minden közösség megmaradásának kulcskérdése: tudja-e biztosítani nemzedékről nemzedékre a közösségi feladatok átvállalását? Tud-e olyan körülményeket teremteni, amelyek között az új nemzedék kibontakozhat, a cselekvésre felkészülhet és megtalálja önmaga megvalósításának kereteit? A romániai magyarság életében a Hitel fellépte előtt már megtörtént az első nemzedékváltás: az Erdélyi Fialaloké. S ők voltak a második: az akkori huszonevűek, s az, amit az előbbieknél mint a Hitel új arcélét körvonalaztunk, huszonevűek elképzelése, huszonevűek felvérteztsége, huszonevűek hozzáállása a kisebbségi magyarság akkori sorskérdéséhez. Amikor Makkai László és Venczel József útjára bocsátják az „első” Hitelt, egyikük 22 éves, másikuk 21; amikor megindul a „második” Hitel, 1936-ban a négy szerkesztő közül csak Vita Sándor van túl a harmincon, Albrecht Dezső 29 éves, Venczel József 23, Kéki Béla 29. S az induló évfolyam munkatársai között van a 20 éves Juhász István, a 21 éves Mikó Imre és ifj. Nagy Géza, a 26 éves Szenczei László, a 28 éves Szabédi László, a 29 éves Biró József. Nagy Ödön 24 éves, amikor az egész Mezősége kiterjesztett adatgyűjtésai alapján felméri a szórványmagyarság helyzetét, Szabó T. Attila pedig 30 évesen tartja meg előadását az erdélyi magyar társadalomkutatás helyzetéről, múltjáról és jelenéről. Mégpedig az Erdélyi Múzeum-Egyesület egyik előadás-sorozata keretében. S talán érdemes nemcsak alaposságára figyelni, amely az erdélyi magyar társadalomkutatás Benkő József-féle visszavezetett előzményeinek számbavételében mutatkozik meg, hanem arra a nemzedéki hozzáállásra is, amellyel a szerző mindjárt az előadása elején jelzi, hogy „bíráló tekintettel, sőt személyes tapasztalatokon hízott kiábrándultsággal” vizsgálja a kérdést, a végén pedig Sinclair Lewist idézi, célzatosan: „...igen sokan ... tele vannak eszményekkel, de nincs türelmük a hosszú munka gyönyörű unalmára”, és „Nem nagyon szeretem azt a szónoklást, amely annyira tele van energiával, hogy nem marad ideje a cselekvésre.”

A Hitel szerzői — amint azt az antológiába gyűjtött tanulmányok, cikkek bizonyítják — igazán nem lehet elmarasztalni a cselekvést helyettesítő szónoklás bűnében. Társadalmi helyzetelemzéseiket, ebből következő feladat kijelöléseiket ma újraolvasva felmérhetjük, micsoda vesztesége származott abból

romániai magyar kisebbségi közgondolkodásunknak és egész kisebbségi magyarságunknak, hogy a háborús évek, majd a kommunista hatalomátvétel után évtizedekre berendezkedett rendszer megfosztotta ezt a nemzedéket a felmért feladatok valóra váltásának lehetőségétől, sőt gondolataikat, tudományos vizsgálódásból vagy nemzedéki tapasztalatból leszűrt nézeteiket is elsüllyesztésre ítélte. Ez az oka annak, hogy a mostani Hitel-antológia újraolvasása lépten-nyomon a felfedezés élményével ajándékoz meg s az egykor kijelölt feladatok változatlan időszerűségét juttatja eszünkbe. Mert például szórványgondjainknak ma is alfája volna egy megbízható statisztikai felmérés, amit Nagy Ödön 1938-ban sürgetett, s erdélyi magyar műemlékvédelmünk is abból a műemlékleltárból indulhatna ki, amelyet Biró József 1940-ben az EME vagy az EMKE keretében létrehozandó Erdélyi Magyar Műemlékbizottság tevékenységének legelső programpontjaként nevezett meg. (Ez utóbbi vonatkozásban némi reményre csak az jogosít fel, hogy az 1990-ben megalakult Kelemen Lajos Műemlékvédő Társaság, a nehézségekkel dacolva, szűkös anyagi lehetőségei között is hozzákezdett egy ilyen műemlék-számbavételhez.)

De nemcsak a konkrét cselekvési programokkal van így a mai olvasó, hanem a kisebbségi helyzetre és feladatokra vonatkozó általánosabb Hítel-elképzelésekkel is. Albrecht Dezső például a Vásárhelyi Találkozó küszöbén, 1937-ben ezt írta: „A kisebbségi sors az elé az új feladat elé állította a magyarságot, hogy mindazokat a közösségi szükségleteket, amelyeket eddig [1918-ig] az állam elégített ki, társadalmi úton pótolja.” Ez a „korparancs” ma, a totalitárius államrendszer bukása után, egy civil társadalom kialakulásának kínjai között változatlanul érvényes, akárcsak az a másik megállapítása, amelyben a harmincas évek fiataljainak az addigi magyarpárti politizálás természetlensége miatti elégedetlensége s a minden körülmények között folytatandó közösségépítő munka lehetőségeinek keresése fogalmazódott meg: „...a világnézetek végső fokon mind államszervezeti elvek, tehát egyet sem lehet kisebbségi sorsban megvalósítani. Állítom, hogy a mi világnézetünk innen belülről, az adottságok, a szükségletek reális szemléletéből kell hogy kialakuljon. *A mi világnézetünk nem lehet államszervezeti elv, hanem társadalomszervezeti elv*, mely a társadalom reális szükségleteiből, lehetőségeiből épülhet ki. Ez a világnézet két pillérre épül: a demokráciára és a szociális tartalomra, azonban e két pillér mindegyike a nemzeti gondolatba van ágyazva.” (Kiemelés az eredetiben.) Majd amikor a királyi diktatúra bevezetése után feloszlatták a politikai pártokat, s a

magyarság összefogására egy Magyar Szövetség létrehozásának lehetősége merült fel, ugyancsak Albrecht ezt írta: „...jöjjön létre egy, a transzilvániai magyarságot egységesen irányító szervezet, amely politikai, közművelődési és gazdasági intézkedéseken keresztül a Magyar Szövetség gondolatát mint erkölcsi princípiumot megvalósítsa... Be kell már végre látnunk, hogy *a népközösség szerves egység, melynek nemcsak közjogi igényei vannak, hanem gazdaságiak, közművelődésiek, egészségügyiek és erkölcsiek is*. Magyar Szövetség csak olyan szervezet lehet, mely magában foglalja mindazokat a létező és megalakulandó intézményeket, amelyek a népközösség elemi igényeit elégítik ki.” És még egy idézet, ugyanabból az írásból: „Kisebbségi társadalom még a legszélsőbb individualizmus idején sem engedheti meg tagjainak sem az önző különállást, sem a külön csoportokra tagolódást.”

Egy pártrendszeri reflexekre ma különösen érzékeny közéletünk ismeretében érdemes lenne elgondolkodnunk azon, hogy a fentieket nem egy „magát átmenteni akaró” posztkommunista funkcionárius írta 1991/92-ben, hanem 1938-ban egy olyan 30 éves erdélyi magyar arisztokrata, akit már akkor egy „új rendiség szellemének”, egyfajta „díszmagyarba bújtatott hitlerizmus”-nak, „a régi magyar uralmi gondolkodás”-nak a képviselőtelével vádoltak meg. Esetleges áthallásoktól függetlenül, kisebbségi közösségépítő munkánkban igazán érdemes lenne ismerni és hasznosítani azt a történelmi tapasztalatot, amelyet fél évszázaddal ezelőtt épp az akkori huszonévesek fogalmaztak meg a legegységelműbben. Azok, akikről Tamási Áron a Vásárhelyi Találkozó felé utat nyitó eszmei tisztázódást elindító *Cselekvő erdélyi ifjúság* c. cikkében ezt írta: „...ennek a mostani Hítelnek a megjelenése a legfigyelemreméltóbb eredmény, amit a cselekvő erdélyi ifjúság eddig elért...”

Hogy a Hítel-antológia gondozóját és kiadóját munkájáért minden elismerés megilleti, az ezek után, úgy hisszük, nem lehet kétséges. Sajnálhatjuk azonban, hogy ez a fontos könyv csak szórványosan, személyes kapcsolatok útján jutott be néhány példányban hozzánk, s mind ez ideig eredménytelenül járta a magyarországi könyv hazai terjesztésének mai Canossa-útját. Bízunk kell azonban, hogy a Hítelnek végül is sikerül az elhallgatás és félreértelmezés buktatói után ezen az akadályon is átjutnia.

Az egykori Hítel-fiatalok tárgyyszerű, tudományos tartású helyzetfelméréseire, helyzetértékeléseire változatlanul nagy szükségünk van.

Dávid Gyula

Változó idők — egységes életmű

Magda van der Ende: Imre Lajos élete és teológiai munkássága.
Ráday College Press, Budapest 1990. 232 lap.

A Kolozsvári Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézetben 1970—72 között egy holland teológiai doktorjelölt, Magda van der Ende végzett tanulmányokat, aki 1982-ben nyújtotta be a Tudományos Tanácshoz doktori értekezését *Imre Lajos élete és teológiai munkássága* címen. A tíz éven át végzett kutatásaiban tudományos irányítója Juhász István volt, s munkáját, valamint a tézis megvédését az egyháztörténeti szakbizottság „summa cum laude” fokozattal minősítette. Az egyházi belterjesség mai napig elhúzódó nyomorúsága következtében sajnos a könyv nem vált erdélyi magyar szellemi életünk közkincsévé. Pedig már maga az a tény, hogy egy holland teológus megtanul magyarul, megismerkedik a két világháború közötti teológiai és nem csak teológiai erdélyi világunkkal — több, mint figyelemreméltó. De főleg az, hogy Imre Lajos személye (86 évet élt) és tanársága (majdnem 30 évig volt teológiai professzor) korszakmeghatározó volt és hatása a teológiai oktatásban-nevelésben és egész gondolkodásunkban a mai napig érezhető. Jelen írás nem annyira Magda van der Ende könyvének ismertetése, mint inkább a könyv alapján történő rövid összefoglalása és értékelése Imre Lajos életművének.

Imre Lajos ősszülei mindkét ágon a 18. századig visszavezethetően református lelképásztorok és tanárok voltak: az Imre család Hódmezővásárhelyről, a Fazekas család a Szilágyságból származott. Id. Imre Lajos és Fazekas Janka házasságából 11 gyermek származott, ezek közül az első az 1888-ban született Lajos volt. Az elemi és középiskolák után elkerült szülővárosából, teológiát tanulni nem a megközelíthetőbb Debrecenbe ment, hanem Kolozsvárt választotta. Itt, 1906 és 1910 között, számára és több kortársa számára is, meghatározó volt a Keresztyén Diákszövetség főtítkárnak, John R. Mottnak a Teológián tett látogatása. A világot evangelizálni kell még ebben a nemzedékben — mondta Mott —, s ebben a diákevangelizációnak felbecsülhetetlen jelentősége van. Hogy a Mott által meghirdetett világevangelizáció mozgalommá teljeshedhetett, abban jelentős szerepe volt a megújított Bethlen Gábor Körnek és elnökének, Ravasz Lászlónak. Mind a kör, mind tanára beállították Imre Lajost egy olyan vonalba, amelyen végig megmaradt, minden külső eszmei-teológiai változás ellenére. Az evangelizációnak jobbra ismeretlen területén Imre Lajosban olyan kérdések fogalmazódtak meg, amelyekre a skóciai Aberdeenben (1910—11), majd Heidelbergben (1912—13) keresett és kapott választ. Segédlelkészi (Torda, Kolozsvár), hitoktatói (Kolozsvár, Marosvásárhely) évek következtek, majd a kolozskari lelképásztorság (1914—21). Tekintettel a Kolozsvári Tudományegyetem Bölcsészeti Karán tett szigorlatára, amelyet Schneller István előtt tett le (szakdolgozatának címe: *Az erkölcsi nevelés viszonya a valláshoz*), valamint a mintegy 20 közleményére,

1921-ben meghívták a Református Teológiai Fakultás gyakorlati teológiai tanszékére, ahol 1947-ig főleg katekétikát és ekleziasztikát adott elő. 1947-ben három tanártársával, Tavasz Sándorral, Nagy Gézával és Gönczy Lajossal együtt nyugdíjba kényszerítették. A nyugdíjas kor 27 évének (meghalt 1974-ben) két eseményét említem meg. A 70 éves Imre Lajost Vásárhelyi János püspök és a Teológiai Intézet tanárai 1958-ban egy kéziratot emlékkönyvvel lepték meg, 1972-ben pedig a Teológia rektora, Dávid Gyula intézeti ünnepség keretében adta át neki az Aberdeeni Egyetem Teológiai Karának „doctor honoris causa” diplomáját.

A majdnem 100 nyomtatásban megjelent közlemény, de az egész életmű értékelését is elvégezi Magda van der Ende. A következőkben könyvének alapján, de — élve a recenzens szabadságával — sajátos szempontok szerint azokra a kettősségekre vagy éppen feszültségekre mutatok rá, amelyek között Imre Lajos alkotott.

1. *A protestáns ortodoxia és a pietizmus között.* Még itthoni tanulmányi éve alatt volt alkalma találkozni a 17. századból a felvilágosodáson és a racionalizmuson is átszüremlett protestáns ortodoxiával, de a Kenessey Béla professzor által képviselt pietizmussal is. Azonban csak Skóciában tisztult le benne az, hogy egyik teológiai és lelki irányhoz, illetve mozgalomhoz sem tartozik, ott, ahol kitérhetetlenül szembekerült mind az ortodoxia tanmerektségével, mind a túlfűtött pietizmussal, éppen mert itt ezek szélsőségeikben jelentkeztek. Úgy gondolom, ez nemcsak az Imre Lajos alkataból következő evangéliumi józanságnak köszönhető, hanem annak az erdélyi protestáns lelkiségnek is, amely mindig meg tudta szűrni azt, amit saját hagyományaiból, azt is, amit a Nyugat felől átvett. S Imre Lajos nem törődött azzal, hogy őt, a reformátorok bibliai tanításaihoz oly hűségesen ragaszkodó teológust a merev ortodoxok nem fogadták be, de azzal sem, hogy a Kenessey—Kecskeméthy-féle pietizmus körein is kívül maradt.

2. *A liberalizmus és az Ige teológiájának ütközéspontjában.* Míg az ortodoxia—pietizmus lelki és időben egyszerre (is) tapasztalható, inkább lelki jelenség volt erdélyi református gondolkodásunkban, addig a liberalizmus és az Ige teológiája (újreformátori teológia) egymást követő, tehát történeti és teológiai irányzatként lépett fel. Ebben a váltáskorszakban adta Isten a református egyháznak Ravasz Lászlót, Makkai Sándort, Tavasz Sándort, Nagy Gézát, Gönczy Lajost, hogy csak azokat említssem, akiknek gondolkozásában ez a váltás valóban megtörtént. És Imre Lajost. A nagyenyedi liberális teológia, élén Kovács Ödönnel, átszívódott az 1895-ben Kolozsvárra telepített Teológiai Fakultásba is: tovább élt Nagy Károly és részben Ravasz László kezdeti munkásságában. Azonban

hamarosan egy olyan erdélyi történeti kálvinizmus arcéle rajzolódott ki, főleg Nagy Károlynál, Makkai Sándornál és Nagy Géznál érzékelhetően, amely hatásában napjainkig letapogatható. Imre Lajos skóciai élményeiből három tanulmány születik, s ezekben — ahogyan Magda van der Ende rámutat — állandóan visszatér Kálvinhoz, minden más egyházi és teológiai jelenséget vele mér. Történik ez 1910-ben, amikor még távol vagyunk a Makkai—Tavaszy—Nagy Géza által képviselt erdélyi kálvinizmus feléledésétől — gondolok itt Makkai Sándor *A kálvinizmus és magyar lélek* (1918) és *Öntudatos kálvinizmus* (1925), valamint Tavaszzy Sándor *A kálvinizmus világmissziója* (1929) c. tanulmányaira. A '920-as évek elejétől először Tavaszzy, majd fokozatosan, mintegy 15 év alatt az akkori tanári kar többi tagja is — Kecskeméthy kivéve, aki 1938-ban meghal —, elfogadja a barthinak nevezett újreformatori teológiát. A liberalizmustól a történeti kálvinizmuson keresztül az újreformatori teológiáig vezető út jól lemérhető azon Az Út-on, amelyet kezdetben Ravasz László, majd Tavaszzy, Makkai, Imre Lajos teológiai tanárok szerkesztettek. Imre Lajos 1929—44 között végezte ezt a munkát, sőt, mivel Tavaszzy megindította a Kálvinista Világot (1927—1933), s mert Makkai 1936-ban itthagya Erdélyt, Az Út szinte teljesen Imre Lajos kezébe ment át. Bár ő úgy látja, hogy a Kijelentés-központú barthi teológiában a gyermek lelkének megismerése nem kaphat helyet — s ezt fájjalja —, már 1929-ben ezen teológia szerint gondolkodik, amikor a vallástanításhoz írott vezérkönyvében kimondja: „A vallástanítás az igehirdetésnek módja.” A reá legnagyobb hatást gyakorló Niebergalltól indul el, aki a vallásos nevelés gyülekezeti jellegét hangsúlyozza — s ez a szemlélet végig meg is marad nála —, de elérkezik oda, hogy nagy művében, a *Katechétikában* a célt, az anyagot, a módszert és magát a tárgyat, a gyermeket az Ige meghatározottságában szemléli.

3. *Belmisszió — vallástanítás.* Egyházi és teológiai áramlatok között Imre Lajos megőrizte személyiségének sajátos, megismételhetetlen jegyeit. Az ortodoxia és a pietizmus, a liberalizmus, történeti kálvinizmus és újreformatori teológia vonásaiban és hatáskörében élve ezt a sajátos lelki-szellemi arcélt így nevezhetjük: *belmissziós lelkület.* A belmissziói munka az a szolgálati terület, amely a névleges egyháztagokat akarja elérni és az evangéliumban részesíteni. Az eddigi szolgálati keretek határait túllépi, kötetlenebb azoknál, de — éppen Imre Lajos felfogásában — nem a gyülekezeten kívül, a hagyományos szolgálatoktól függetlenül történik, hanem megtartja egyházi (= gyülekezeti) jellegét és kapcsolódik az addigi szolgálatokhoz. Minden belmissziós munka mint lelki igény és mozgás indult el s hamarosan egyesületi keretet kapott. Imre Lajos külföldi tanulmányútjai alkalmával ébredi rá, hogy Erdélyben nincs református belmisszió, ennek a gondolatnak belső hatása alatt indítja el azt. állítja szolgálatába Az Út folyóiratot, s maga mint az Erdélyi Egyházkerületnek 20 éven át (1924—44) belmissziói előadója végzi és irányítja azt. Magda van

der Ende helyesen látja, hogy Imre Lajos annyira nevelő, az ifjúságot szerető személyiség volt, hogy mindent, a belmissziót is, a nevelői munkába tagolt be. Nyilván ezt így érthetjük: szolgálatának személyi tárgya az ifjúság volt, területe az iskola, ahol ő otthonosan mozgott, tartalma szerint azonban — tehát magát az ifjúság közötti munkát tekintve — belmissziós töltésű tanárember volt. Munkaterülete így nem annyira a felnőtt bibliakör (bár haláláig vezetett egy női bibliárai csoportot, amelyet Imre Lajos-féle bibliakörnek neveztek), nem a Nőszövetség, hanem a konfirmációra néző és a vallásórával párhuzamosított *vasárnapi iskola*, amely számára programot dolgozott ki és anyagot adott, de amely szolgálatot 1924-től Gönczy Lajos vett át. Ugyanilyen jelentőségű volt az Imre Lajos által a Teológiai Fakultáson megindított Ifjúsági Keresztényen Egyesület; ez 1921-től kezdte meg diákevangelizációs szolgálatát, amelyből a főiskolások bevonásával alakult a FIKE. Ennek missziói munkája nyomán látott napvilágot 1933-ban az 1990-ben újraalakult KE, amelyről eddig csak részlettanulmányok jelentek meg.

4. Magda van der Ende könyvében részletesen értekezik arról, hogy miképpen fonódott össze Imre Lajos életművében az elmélet és a gyakorlat, a tudományos munka és a lelkipásztori szolgálat. Egyetemi éve alatt Böhm Károlytól világnézeti fundamentumot kapott, Schneller István „személyiség-pedagógiájának” vonzása alól nem tudta magát kivonni (kettőjük nem zavartalan tanár—tanítványi kapcsolatát lásd Magda van der Ende könyvében — 42—43. lap), Ravasz László gyülekezetközponú teológiájának hatása végig érezhető teológiai beállítottságán, s mindezek összhatásként tudatosultak benne Heidelbergben, ahol Niebergall tanítványa volt. Belmissziós szervezői koncepciójában, igehirdetői szolgálatában, tehát a gyakorlati teológia „gyakorlati” életterületén az elméleti és alapozó impulzusok jól letapogathatók. Azonban Imre Lajosnál nemcsak az elméletől a gyakorlatig vezető útról kell beszélnünk, hanem arról, hogy a lelkipásztori gyakorlat, a belmissziós szervezői munka, a gyülekezetekkel tartott élő kapcsolat egy olyan elméleti letisztult látást eredményezett, amely életének utolsó szakaszában két nagy műhöz vezetett: az *Ekklesiáztikához* (Budapest, 1941) és a *Katechétikához* (Budapest, 1942). Őt méltán tekinthetjük tudománymegalapító teológusnak, mert megírta az ekleziáztikai tudomány kézikönyvét és neki köszönhető, hogy ez mint a gyakorlati teológia tudományága megszületett. A szellemi mozgás az elmélettől a gyakorlatig és a gyakorlatból az elméletbe minden tudósnál szerencsés párhuzamosság, de a teológiában és az egyházban elengedhetetlen igény. Ennek a modelljét láthatjuk Imre Lajosnál.

A dolgozat szépen mutat rá, hogy személy és mű miként válhat életegységé. A Magda van der Ende könyve, az Imre Lajos írásai és a személyes ismeretség alapján még egy vonást emelek ki egykori tanárelődünk életművéből. A földön két lábbal járó tudomány nem vonhatja ki magát kora személyiségeinek és irányzatainak hatása alól. Ezeket röviden

érintettem is. Imre Lajosnak azonban olyan személyiségjelei voltak: kistermetűségbe tömörödött nagysága, családszeretete, sokszor a szarkazmusig elmenő humora, amelyek sajátosan bevehetlenné, alakíthatatlanná tették őt. De ezek csak színezik azt a belső képet, amelyet személyes keresztyénségnek, éppen az ő keresztyénségének nevezhetünk. Nem lehetett volna sem jó katekéta, sem tevékeny

belmissziós, de még utódokat nevelő professzor sem, ha nem lett volna olyan krisztusi, mint amilyennek őt tanártársai, tanítványai, családtagjai ismerték. A *Jézus Krisztus jó vitéze* című gyűjteményes kötet — amelyben neki is megjelent egy tanulmánya — címét kölcsönözve, ő valóban Urának jó vitéze volt.

Kozma Zsolt

Anyanyelvi gondok

Tanulmányok a halárainkon túli kétnyelvűségről

Szerkesztette Kontra Miklós. A Magyarságkutatás könyvtára XI. Budapest 1991. 163 lap.

Az élnyelvi kutatások egyik fontos témája a kétnyelvűség. Ez nem véletlen, hiszen világviszonylatban számos ember él átmenetileg vagy tartósan ilyen helyzetben. A kétnyelvűség igen sokrétű, elsősorban társaslélektani, szociálpszichológiai, kultúr-antropológiai, szociológiai és főként nyelvészeti kérdéseket vet föl. Elemezhető a társadalmi-kulturális környezet szerepe, a beszélő és nyelvi környezetének állandósága vagy változása, a nyelvhez fűződő kultúra és a mindkettőre ráépülő presztízs. A beszéd életének interakciós és csoportbeli változásait ma már sokan úgy próbálják elemezni a kétnyelvűség szemszögéből, mint ahogyan az égnyelvűségekre vonatkozó kutatások elkészültek.

E sokrétű vizsgálati módok a nyugati nyelvészeti szakirodalomban lehetők fel. A kelet-közép-európai régióban a kétnyelvűség kérdésével viszonylag kevesen foglalkoztak. Ezt a mulasztást próbálja valamelyest pótolni ez az 1991-ben megjelent és most ismertetésre kerülő kötet. A kötetet Kontra Miklós, az MTA Nyelvtudományi Intézete „Élnyelvi kutatócsoport”-jának vezetője szerkesztette. A szerkesztői előszóban az elmondottakról ő így vélekedik: „A Kelet-Európán túli nyelvészeti szakirodalom tele van a kétnyelvűségekről készített nyelvpolitikai, pszicholingvisztikai, szociolingvisztikai, történeti és leíró tanulmányokkal, monográfiákkal. Társadalmi és egyéni szinten elemzik az olyan kérdéseket, hogy miként hat a kétnyelvűség az emberek mentális fejlődésére, mik a kétkultúráság előnyei és hátrányai, mik a társadalmi és gazdasági következményei a liberális és az elnyomó kétnyelvűség-politikának, melyik iskoláztatási rendszer eredményes és melyik eredménytelen... A magyar kétnyelvűségről ilyen ismeretekkel sajnos nem rendelkezünk.”

A határidő rövidegsége miatt azonban a kárpátalji és erdélyi tanulmány nem készült el, a vajdasági tanulmány sorsát pedig megpecsételte a polgárháború. Így a kötet mindössze három tanulmányt foglal magába.

Az első a felvidéki magyarság kisebbségi nyelvi helyzetéről szól. Szerzője Lanstyák István, a pozsonyi egyetem tanára. A csehszlovákiai magyar nemzetrészt hetven-egynéhány éves történetét és nyelvi helyzetét több szakaszra osztva vizsgálja: 1. 1918—1938: az ún. első köztársaság megalakulásától

a bécsi döntésig, 2. 1938—1945: a bécsi döntéstől a második világháború végéig, 3. 1945—1948: a teljes jogfosztottság évei, 4. 1948—1989: a kommunista diktatúra időszaka, 5. 1989 végétől napjainkig: a rendszerváltás időszaka.

Az első Csehszlovák Köztársaságban a nemzeti kisebbségek jogállását az 1919-ben kötött Saint Germain-i nemzetközi kisebbségvédelmi szerződés, valamint az 1920-ban elfogadott alkotmánylevél határozta meg. Ez kimondta a köztársaság állampolgárainak törvény előtti egyenlőségét, azonos jogállással fajra, nyelvre és vallásra való tekintet nélkül, biztosította a szabad nyelvhasználat jogát, lehetővé tette az anyanyelvi iskolahálózat kiépítését. Az 1922-es nyelvtörvény pedig kimondta, hogy azokban a bírósági eljárásokban, amelyekben a nemzeti kisebbség arányszáma elérte a 20 százalékot, a hivatali ügyintézés a kisebbségek nyelvén is lehetővé teszi, valamint a kisebbség nyelvét ismeri el nemcsak a kisebbségek számára létrehozott művelődési intézmények nyelvűül, hanem a nemzetiségi iskolák oktatási nyelveként is. Ezeket túl a kisebbségek nyelvének a parlamentben való használatáról, a helység- és utcaneveknek a kisebbségek nyelvén való hivatalos megjelöléséről újabb törvények és kormányrendeletek döntöttek.

Bár „ezek a jogok — jegyzi meg a szerző — az elvárásokhoz és lehetőségekhez képest elégtelenek voltak ugyan, ám a későbbi korszakokkal, valamint a többi utódállamban uralkodó állapotokkal összehasonlítva a helyzet itt és ekkor volt a magyarság számára a legkedvezőbb” (16).

1945 és 1948 között a csehszlovákiai magyar nemzetrészt teljes jogfosztottságban élt. A kommunista hatalomátvétel után elfogadott új alkotmány Csehszlovákiát két szláv nemzet egységes államaként határozta meg, nemzetiségek létezéséről egyáltalán nem vett tudomást. A magyar nemzetiséget először az 1956. júliusi alkotmánytörvény említi. Az 1960-ban elfogadott új alkotmány pedig lehetőséget kívánt biztosítani számukra az anyanyelvű oktatásban és kultúrában. A kisebbségek hivatalos nyelvhasználatát az 1968-ban elfogadott 144-es alkotmánytörvény mondta ki. Ez lehetővé tette a kisebbségek nyelvének használatát a helyi hivatali ügyintézésben, a polgári és büntetőeljárásban, a közjegyző előtt, a gyűléseken,

elvileg a legfelsőbb törvényhozó szervek ülésein is, a hírközlésben, üzleteket, szolgáltató egységeket megjelölő táblákon az államnyelv mellett.

1991-ben a csehszlovákiai kisebbségek jogállásában kedvezőtlen változás állt be. A Szövetségi Gyűlés egy külön alkotmánytörvényben hatályon kívül helyezte a nemzetiségek helyzetéről szóló 1968-as alkotmánytörvényt, azt a jogszabályt, amely a cseh és szlovák nemzet mellett a nemzeti kisebbségeket is államalkotónak tekintette. Ezzel, vonja le a szerző a következtetést, a magyarságot jogilag kizárták az államalkotók sorából. A szlovákiai magyarok nyelvhasználati jogait jelenleg elsősorban a szlovák nacionalisták által kieroszakolt nyelvtörvény (1990) rögzíti. Ez pedig elsősorban korlátozó intézkedéseket tartalmaz.

Mínthogy az anyanyelvű iskolának, a kultúrának, a tudománynak és tömegtájékoztatásnak meghatározó szerepe van a kisebbségi nyelvek fenntartásában, a szerző a tanulmány befejező részében ezekről készít részletes összefoglalást.

Alapos, a csehszlovákiai magyar nyelvhasználat minden kérdésére kiterjedő tanulmányt olvashatunk tehát Lanstyák Istvántól. A tanulmány további értéke, hogy az egyes eseményeket, jelenségeket a modern nemzetközi szakirodalom igényeinek megfelelően mutatja be.

A második tanulmány a kitűnő szociográfus Szépfalusi Istvánnak a műve. A tanulmány első részében az ausztriai magyarok számának alakulását tekinti át a népszámlálások tükrében, a második részben pedig a lakosság nyelvtudásáról, nyelvműveléséről ír.

A népszámlálási adatok alapján meglepő eredményt közöl. Szerinte 1923 és 1971 között a lakosság nyelvi megoszlásában mutatkozó eltérések csak részben magyarázhatók asszimilálódással, másrészt viszont, és ezt fontosnak tartja, a különböző szempontok szerint történő adatgyűjtéssel. A népszámlálások alkalmával 1951-től a köznyelvet vették alapul, vagyis azt a nyelvet, amelyen az egyén a közvetlen környezetével érintkezik. Szociográfiai felmérései során azonban maga is meggyőződhetett, hogy Ausztria egész területén a nem német anyanyelvűek sorában csökkent a készség a „színvallásra”.

Az ausztriai magyarságot tekintve az 1981. évi népszámlálás köznyelvi adatai a hetvenes években végzett felmérései következtetéseiből várható negatív eredményeket hozzák. Az ausztriai magyar „köznyelvűek” száma tíz esztendő alatt 19 117-ről 15 875-re csökkent. „Az okok kétségtelenül — állapítja meg a szerző — a többségi nép részéről a nem német anyanyelvűekkel szemben, azok anyaországának társadalmi rendszere ellen megnyilvánuló idegenkedésben keresendők” (82).

A Burgenlandban és Bécsben élő magyar köznyelvűek tudományos vizsgálatát az 1981. évi népszámlálási adatok alapján Albert Lichtbau készítette el 1986-ban, amelyben különböző szempontok szerint értékelt a nyelvhasználat eredményeit. Olyan szempontokat vesz figyelembe, mint az állampolgárság, életkor, végzettség,

munkahely, és ezekből von le igen hasznos és tanulságos következtetéseket.

A tanulmány második részében a szerző a lakosság nyelvtudását fogja vallatóra. Ehhez az Osztrák Statisztikai Hivatal 1990 márciusában az ország lakosságának nyelvtudásáról készített mikro-cenzus felmérésének eredményeit elemzi, majd ezeket az eredményeket az 1974. évi hasonló vizsgálatok eredményeivel összehasonlítva von le hasznos következtetéseket. A mikro-cenzus eredményeként állapította meg, hogy az 1981. évi népszámlálás köznyelvi adataival összevetve a horvátok száma 18 800-ról 25 499-re, viszont a magyaroké 4000-ról 16 475-re emelkedett. Szépfalusi ezt azzal magyarázza, hogy „Európa politikai megosztottságának megszűnése és keleti szomszédunkban a demokratikus társadalmi rend berendezkedése bizonyára a nyelvtudás újraértékelődését váltotta ki”.

A tanulmány befejező részében néhány fontos statisztikai felmérést is közöl a nyilvánosjogú iskolákban magyarul tanulók számának alakulásáról, az egyetemi oktatásról, a tolmács- és fordítóképző intézetekről, a népfőiskolán magyarul tanulókról, a felnőttképző intézményekről, a magyar egyesületekről és színjátszókról.

A harmadik tanulmány az amerikai nyelvész, Susan Gal eredetileg angolul publikált írásának a fordítása, amelyben három európai kétnyelvű kisebbségről: a Németország déli részén élő olaszokról, a burgenlandi magyarokról és az erdélyi szászokról, illetőleg ezek nyelvhasználatáról ír. Gal elsősorban a kétnyelvűek kódváltásaiban, vagyis a társalgás közbeni nyelvváltásban mutatkozó különbségeket vizsgálja. Szerinte a kétnyelvű etnikai csoportok nyelvi szokásai az öntudat különböző formáit tárják fel. Kimutatja, hogy a két nyelv együttes használata az egyes közösségekben más-más minta szerint történik, és a beszélők a kettős nyelvhasználatot más-más finoman árnyalt jelentéssel ruházzák fel: „Mindezek a nyelvhasználatnak tulajdonított jelentések ahhoz kapcsolódnak, hogy a közösségek különbözően viszonyulnak a terület gazdasági életéhez. Ily módon a nyelvváltási stratégiákat — bár azok helyi konvenciók, melyeket a helyi kapcsolati hálók tartanak fenn — leginkább úgy érthetjük meg, ha a helyi közösségnél sokkal tágabb környezetre adott válaszként fogjuk fel őket” (125).

A kétnyelvű kisebbségek nyelvhasználatát gyakran azonosítják az elnyomott osztályok nyelvhasználatával, Bourdieu szerint például „a köznyelvi dialektus az állam által támogatott intézmények által emelkedik törvényerőre, melyek belenevelik az emberekbe ennek a dialektusnak a felsőbbrendűségét s kötelezővé teszik azt az elnyomott osztályok tagjai számára is, akik soha nem sajátítják el tökéletesen. Ez aszimmetriát eredményez és tart fenn a nyelvek ismerete és a nyelvekről alkotott értékrend között: olyan formák iránt ébreszt tiszteletet, melyeket az egyén nem használ, és alacsonyrendűvé degradálja az általa használt nyelvet” (125—26). Ez az aszimmetria a nyelvi kifejeződése a Bourdieu által „szimbolikus elnyomásnak” nevezett jelenségnek. Sokan azonban kétségbe vonják e nézet néhány jellemzőjét, hiszen

nagyon gyakran a státusz és az egyéni mobilitás uralkodó értékeivel szemben az anyanyelv a szolidaritás értékét képviseli.

A három európai nyelvi közösség összehasonlításakor Susan Gal részletes etnográfiai és szociolingvisztikai tanulmányokra támaszkodik, amelyek e közösségek nyelvismeretével, értékrendszerével, kódváltási szokásaival foglalkozik. Valamennyi megfigyelése a 70-es években folytatott terepmunkára támaszkodik. Az összehasonlítás mikroszociológiai alapjai igen fontosak: mindhárom csoport, bár különbözőképpen viszonyul a kontinens ipari „centrumához”, Európa gazdasági periferiájának, Dél-Olaszországnak és a hajdani Osztrák—Magyar Monarchiának a népességéhez tartozott.

A szerző szerint „a nyelvvel szemben tanúsított magatartás implicit értékítélet a nyelv által fémjelzett csoportról, tevékenységről és az összetartás vagy az erő társadalmi kapcsolatairól. Ez a mindenén átívelő jelképes szembeállítás teszi az egyik vagy a másik

nyelv választását olyan értékelhető cselekedetté, melynek alapján következtetni lehet a beszélő kapcsolataira, kilétére vagy szándékaira” (128). A vizsgálatok eredményeképpen arra a következtetésre jut tehát, hogy a kódváltást általában egy nyelvnek a társadalmi presztízse motiválja. Ezzel magyarázza, hogy az erdélyi szászok az egymás közti beszélgetésben csak a szász vagy az irodalmi német nyelvet használják, míg a burgenlandi magyarok és a Németország déli részén élő olaszok számára a német presztízsnnyelvvé vált.

Igen hasznos és hézagpótló kötettel bővült tehát a kétnyelvűséget vizsgáló szakirodalom. Haszonnal forgathatják nemcsak a nyelvészek, hanem elsősorban a szociológusok, pszichológusok és mindazok, akiket a kisebbségek nyelvi és együttélési problémái érdekelnek.

Kabán Annamária

Két könyv a rovásírásról

1. Sándor Klára: *A Bolognai Rovásémlék. A székely rovásírás 1.*

Magyar Őstörténeti Könyvtár. Szeged 1991.

2. *Rovásírás a Kárpát-medencében. Szerkesztette Sándor Klára.*

Magyar Őstörténeti Könyvtár. Szeged 1992.

1. Feliratos (epigráfiai) rovásémlékeink számát az utóbbi időben újabb felfedezésekkel sikerült gyarapítani. Egyre határozottabban körvonalazódik az a felismerés, hogy a középkor és a reneszánsz évszázadaiban a székely (magyar) rovásírás népi írás (is) volt. Szakembereinknek egyrészt az elemző munka felé fordult a figyelmük, hogy a filológiai követelményeknek megfelelő közlemények szülessenek, de ugyanakkor az elméleti jellegű megközelítések is fontosak (eredet, elterjedtség, más rovásírásrendszerekkel való kapcsolat stb.).

Újabban fölmerült a meglevő, elsősorban a 15—18. századi rovásémlékek kritikai kiadásának szükségessége. Az áttörés máris megtörtént: 1991-ben jelent meg a Szegeden élő Sándor Klárának *A Bolognai Rovásémlék* című könyve, amelyben „jó, használható fényképek” kíséretében alapos filológiai leírást ad egyik legkorábbi nyelvemlékünkéről.

A *Bevezetés*ben a szerző — nagyon röviden — utal a rovásírás-kutatás előzményeire. Hangsúlyozza, hogy a 18. század második feléig csak „Kuriózumként” tartották számon rovásírásunkat. A 19. században megindult egyes feliratok szakszerűbb értelmezése, századunk elején pedig — Sebestyén Gyula jóvoltából — megszülettek az első jelentősebb összefoglaló munkák is. Így rovásírás-kutatásunk „tudományos mederbe terelődött”.

Könyve első részében (*Általános filológiai elemzés*) tisztázza a Bolognai Rovásémlék keletkezésének körülményeit. Megállapítja, hogy a „Marsigli által talált rovásbot egy korábbi előképpel rendelkezett”, amely még az Árpád-korban

keletkezett; ezt később újra meg újra átmásolták, kiegészítették. 1690-ben, amikor a tudós gróf, Luigi Ferdinando Marsigli megtalálta, már ezt a többször ártírt emléket másolta le.

Sándor Klára azt is bebizonyítja, hogy Marsigli 1690 októberének végétől decemberig Gyergyószékben tartózkodott, így a rovásbot minden valószínűséggel gyergyói eredetű. Pontosabb lokalizálása már nem lehetséges.

Magunk úgy látjuk, hogy a rovásbot azért maradt fenn a 17. század végéig, mert akkor még funkcionált, azaz voltak (lehetek) a rovásírásnak értői, sőt használói is. Ezt más, ezekben az évtizedekben keletkezett emlékek is bizonyítják, mint például a rugonfalvi (1658), az énlaki (1668), az aranyosszentmihályi (12. sz. vége) feliratok, valamint a kibédi (17. sz. esetleg a 18. sz. eleje) rovásjelek.

Sándor Klára felismeri, hogy Marsigli másolatai tulajdonképpen négy tartalmi egységre bonthatók. Ezek közül a legfontosabb maga a naptár, ezt követi az ábécé, illetve a bibliai hely- és személynevek, végül pedig az áthúzott szövegrészek és a kolofon zárja a sort. A kötethez csatolt fényképanyagon (lásd a *Függelékben*) mindezek nagyon jól tanulmányozhatók.

A szerző a művelődéstörténeti vonatkozásokra is kitér. Így a Rovásnaptár névalakjait egybeveti a Batthyány-misekönyv, a Winkler-Kódex és a Münchener-Kódex naptárainak névalakjaival. Azért veszi számba pontosan ezt a három latin betűs naptárt, mert a rovásbotnak azt a változatát, amelyet Marsigli lemásolt, a 15. század második felében

keletkezett emlékek tartja. Az általa összeállított táblázatokat nem csak a rovásírás szakemberei hasznosíthatják.

A könyv legterjedelmesebb fejezete a *Részletes filológiai elemzés* címet viseli. Itt érvényesíti leginkább feltett szándékát: „célom elsősorban az emlék hozzáférhetővé tétele volt.” Sorra veszi az emlék összes szavait, és a következő felépítésben közli: a szó azonosítása száma után megadja a név mai magyar alakját, ezt követi az ünnep latin neve és dátuma, majd következik a rovásjelek átbetűzése, végül pedig kurzívval megadja a szó olvasatát. A szócikk jobb felőli részén (az oldalszélen) találjuk a rovásbetűket, amelyek mikrofilmről készült másolatok. Épp e másolatok révén válik ez a kiadvány rendkívüli jelentőségűvé, példaerejűvé: elkészült egyik rovásémlékünk olyan kritikai kiadása, amely a legkorszerűbb követelményeket is kielégíti. A módszerbeli újítás feltehetően jó követőkre talál.

2. A szegedi József Attila Tudományegyetem Altajisztikai Tanszéke szervezésében 1992. március 26-án egynapos rovásírás-szimpozionra került sor, amelyen több neves szakértő dolgozatot olvasott fel. Az itt elhangzott előadásokat tartalmazza a *Rovásírás a Kárpát-medencében* című kötet, amelyet Sándor Klára szerkesztett. „A tanulmányok sorrendje — írja a szerkesztő — az előadások tematikus sorrendjét követi. Két előadás avar, kettő honfoglalás kori, három székely vonatkozású volt, ezeket Róna-Tas András nyitó előadása kötötte össze.”

Nos, Róna-Tas dolgozata (*A magyar írásbeliség török eredetéhez*) ír és betű szavunk etimológiáját tárgyalja. Vizsgálódásaiban arra az eredményre jutott, hogy mindkét szavunk ótörök eredetű, azaz a csuvasból való eredeztetést „el kell vetnünk.” A szerző egy lépéssel közelebb vitte a székely (magyar) rovásírást a keleti türk írásrendszerhez. Fejtegetései megerősítik azt a felfogást, hogy a magyarság már a honfoglalás előtt megismerkedett a fába rovás „mesterségével”.

Juhász Irén, illetve Harmatta János újabb avar rovásírás-emlékeket vonultat föl, rajzokkal, fényképekkel is illusztrálva. Mindketten szíjvégeken talált feliratokról, tehát tárgyfeliratokról értekeznek. „A türk rovásírás elterjedtségét, használatát és szerepét a mindennapi életben csak a tárgyfeliratok tudják megvilágítani” — hangsúlyozza Harmatta. Sajnos, 15—18. századi székely (magyar) emlékeink között eddig csak két tárgyfeliratról van tudomásunk: az egyik a bolognai rovásbot (időközben az is megsemmisült), a másik a kibédi lőportartó szaru. Valamivel kedvezőbb a helyzet a régészeti leletek esetében: itt főleg gyűrűfeliratokról szólnak a tudósítások.

Figyelemre méltó Dienes István közleménye (*A Kalocsa környéki Rovásémlékről*), mivel ezúttal honfoglalás kori temetőből előkerült tegezfeliratokról

ad hírt. Szerinte ez a felirat „...az első kétségbevonhatatlan bizonyosság arról, hogy az ősmagyarság átvette és új, kárpát-medencei hazájába magával hozta, majd itt is használta ezt az írást”. Véleménye tehát egybecseng Róna-Tas András megállapításával. Vékony Gábor ugyanennek a feliratnak a megfejtésével foglalkozik. Úgy látja, hogy egy olyan köztörök nyelvű emlékekkel van dolgunk, amely varázsszöveget tartalmaz. Hangsúlyozza, hogy a felirat jelei „a székely rovásírással való szoros kapcsolatról árulkodnak”. A kötet utolsó három tanulmánya a székely rovásírás kérdéskörét tárgyalja.

Ferenczi Géza írásának már a címe (*A székely rovásírás Erdélyben ma létező emlékei*) elárulja jellegét: jó összefoglalás rovásémlékeinkről. Először a Korond fölé magasodó Firtos-tetőn levő „trott” kövekről szól, amelyek a 12. század második feléből vagy a 13. század elejéből valók. Felveti azt a gondolatot, hogy az előkerült jelek esetleg a besenyőkhöz köthetők.

Új adatokat közöl a csíkszentmiklósi—csíkszentmihályi nyelvemlék (1501) 18. századi másolatainak „szerzőségéről”: bebizonyítja, hogy a marosvásárhelyi „ismeretlen” mögött valójában Teleki Sámuel rejtőzködik. Egyik figyelmeztetését is magunkévá kell tennünk: „...nem szabad csak másolatokból ismert korai szövegek betűit más emlékek betűivel kormeghatározás végett fölhasználni”, hiszen másoláskor több hibát is ejthettek a másolók.

Főleg módszertani jelentőségű Kósa Ferenc tanulmánya (*Gondolatok a székely rovásírás kutatásának lehetőségeiről és módjairól*), amelyben — többek között — a rovásírásos nyelvemlékek társadalmi gyűjtésének fontosságát hangsúlyozza. Kis kérdőívet is közöl a kutatás megkönnyítéséért. Fontosnak tartja a rovásírás utóéletének vizsgálatát: mai használatának megnyilvánulásait is figyelemmel kell kísérnünk, tehát a szociológiai vonatkozásokat sem mellőzhetjük. Meg kell teremtenünk a rovásírás-szociológiát.

A kötet utolsó tanulmánya Sándor Klára tollából való, amelyben a székely rovásírás eredetéről ír. Érdemes idéznünk szavait: „Céлом az volt, hogy számba véve a székely rovásírás eredetét magyarázó eddig megjelent írásokat, fölvázoljak egy logikai modellt, amely tartalmazza az eddig kifejtett lehetőségeket és képet ad azok egymáshoz való viszonyáról.” Az általa összeállított variációcsoport továbbgondolásra készlet.

Végezetül: mind a két kötet arról tanuskodik, hogy az utóbbi időben fölélenkült a rovásírás iránti érdeklődés, ez pedig — minden bizonnyal — újabb felfedezéseket eredményez. Jó is lesz, hiszen az általános kép megrajzolásához számos „adalékra” van még szükségünk.

Ráduly János

EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

Az 1993. március 20-i közgyűlés iratai

Jakó Zsigmond elnöki megnyitó beszéde

Tiszteltől folyó kötelességem, hogy közgyűlésünket elsősorban az Egyesület működését meghatározó, alapvető kérdésekről tájékoztassam. Az elvégzett munkáról és a teendőkről részletesen beszámolni ugyanis a főtitkári jelentés feladata. Úgy gondolom, hogy az Egyesület tagságának sikeres újjászervezése után jelenleg a kutatómunka kérdései a legidősebbek, és ezért ezekről kívánok szólni.

A közvetlenül hátunk mögött lévő időszak olyan fejleményekkel szolgált, amelyeket 1989 végén a kisebbségi sors gazdag tapasztalatai után sem vártunk. Indokolt tehát, hogy mindenekelőtt azzal a kérdéssel nézzünk szembe — reményeinket és vágyainkat józanul félretéve —, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület újjászervezésében helyes úton indultunk-e el és nem kellene-e pályamódosításra gondolnunk.

Az újrakezdésről világosan leszögeztük, hogy „tudományosságunk a jövőben csak két lábra állítva lehet korszerű és eredményes. Az egyik lába a magyar nemzetiségi tudományos szervezet, az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a másik viszont az állami felsőoktatás kell legyen.” A magyar tannyelvű felsőoktatás ügye 1989 óta egy tapodtat sem mozdult előbbre, sőt megoldásától ma — sajnos — messzebb vagyunk, mint két esztendővel ezelőtt. A magyar tudományosság felélesztésének minden gondja-baja tehát Egyesületünkre és néhány frissen alakult nemzetiségi szervezetre hárult, de az ezek hordozásához szükséges anyagi és szakmai erőforrások nélkül.

Ilyen körülmények között 1990-ben, muzeális gyűjteményeink és folyóirataink nélkül, a kutatás újraindításához egyesületi szakosztályaink kínálták az egyetlen keretet. Tehát ezt a lehetőséget kellett megragadnunk. A szakosztályi felolvasóülésekkel a szóbeli nyilvánosságot teremtettük meg kutatóink számára, és összefogtuk még létező szakerőinket. Ma már az eredmények nyomtatásban való közlése is biztosított, mert mindegyik szakosztályunk újból rendelkezik saját időszaki kiadvánnyal. Az az elképzelésünk azonban, hogy szakosztályaink az idősebb és fiatalabb szakembereink egészséges, közös műhelyeivé alakuljanak, legalábbis egyelőre, nem valósult meg. A mai letargikus közhangulat és hajszolt életvitel, anyagi értékrend kétségtelenül nem kedvez a kutatómunkának. De azt sem hallgathatjuk el, hogy az országosan általános helyzetben kívül önmagunk is felelősök vagyunk a szakosztályi munka lanyhaságáért. Nem elég ugyanis, hogy kiformált kutatóink középnemzedéke — tisztelet a kivételnek — megfutamodott, tehetséges fiataljaink serege meg sem kísérelti az itthoni felsőbb tanulmányokat és pályakezdést, de a maradé potenciális munkatársaink körében is divattá lett, hogy energiáikat ne Erdélyben, hanem Magyarországon hasznosítsák. Az itthoni erkölcsi és anyagi elismerés hiányával megmagyarázható ez a gyakorlat, de az erdélyi magyar tudományosság jelenlegi helyzetében teljességgel elfogadhatatlan. Nem a magyarországi szakmai kapcsolatok építését kifogásolom, mert ez szükséges és hasznos, hanem az egyéni célú vándormadárkodásnak azt a formáját, amelyik a honi teendőktől von el erőket, amikor a talpra álláshoz itthon lenne szükség teljes emberekre, minden szakértelemre és maradék energiára.

Amikor 1990-ben a kutatómunkát a szakosztályok keretében elindítottuk, jeleztük, hogy készen állnak távlati terveink is, de azok csak az előfeltételek megteremtésének ütemében válhatnak időszzerűekké. Tisztában voltunk ugyanis azzal, hogy a társadalmi egyesületek útján történő tudányszervezés az elmúlt évszázad megoldása, és ma már egymagában nem hozhat minden tekintetben kielégítő eredményeket. Korszerű tudányművelés pusztán önkéntes társadalmi munkával nemzetiségi vonatkozásban sem biztosítható. Ehhez jól felszerelt kutatóintézetek, kiemelkedően képzett, főállású szakemberek és megfelelő költségvetés is nélkülözhetetlen. Mindezek előteremtésére azonban a kisebbségnek — legalábbis Kelet-Közép-Európában és egyelőre — saját társadalmi áldozatkészségének felkeltésén és megszervezésén kívül más lehetősége nincsen. Még jó ideig megbocsáthatatlan naivság volna ugyanis arra várni — ami egyébként mindenhol természetes lenne —, hogy az erdélyi magyar tudományosság az állam művelődési költségvetéséből a magyar adófizetők országos számarányának megfelelő összeggel részesüljön. Éppen ezért mi továbbra sem mondhatunk le a múltból örökölt patriarchális szervezési formáról sem, mert ez alkotja az éltető kapcsolatot tudományos kutatásunk és az annak terheit vállaló társadalmunk között.

Az eltelt két esztendő ezt a fenti koncepciót mindenben igazolta, és ma már abban a helyzetben vagyunk, hogy időszzerű kérdésként foglalkozhatunk a tervünkbe vett magyarságtudományi kutatóintézet szervezésével. Az első lépés ebbe az irányba az Egyesület szilárd társadalmi alapjának megteremtése volt. Ez megtörtént. Ma már sok ezer fős tagsággal, a magyar tudományos intézmények, szakmai szervezetek erkölcsi támogatásával a hátunk mögött elkezdhetjük kutatóintézetünk anyagi és személyi feltételeinek kialakítását. Ma már saját ingatlanunk van erre a célra, ahol fokozatosan kiépíthetők a kutatóintézet anyagi keretei. Ennek már a folyó évben neki is látunk. Még az anyagiaknál is nehezebb kérdés azonban az intézet létesítésének személyi oldala,

hiszen falakai — ha van pénz — gyorsan lehet emelni, de kutatók formálásához hosszú idő, átgondolt program következetes végrehajtása szükséges. Noha ösztöndíj-politikánkban kezdettől fogva számoltunk ezzel a szükséglettel, az első eredményeket még csak ezután várhatjuk.

Így tehát az intézet csak olyan ütemben valósulhat meg, ahogyan fiatal szakembereink korszerű kiképzése előrehalad. Addig pedig nincs más megoldás, mint a többségében idős, adott kutatóállományt működtetni virtuális intézetként. Köztudott ugyanis, hogy egy tudományos műhelynek nem a közös épület, hanem a tagok tervszerűen folytatott közös munkája a legfontosabb kelléke. Ebből a megfontolásból kiindulva már ebben az évben határidőre szóló megbízásokat adunk ki kutatási terveinkben szereplő témákra, és minden eszközzel támogatni fogjuk ezek kidolgozását. Így a tervszerű műhelymunka minden halogatás nélkül, még a kutatóintézet tényleges létrejötte előtt elkezdődhet.

A fentebb elmondottakra való tekintettel úgy vélem, hogy kutatószervezésünkben két évvel ezelőtt helyes irányban indultunk el, lényeges módosításra ma sincs szükség, legfeljebb bizonyos hangsúlyok áthelyezésére.

A kutatómunka javításának lényeges feltétele az eredmények közzétételének fejlesztése. Az elmúlt esztendőben ebben a vonatkozásban is jelentős lépést tettünk előre azzal, hogy kiadói tevékenységünk fokozatos önállósításához sikerült külön helyiséget bérelnünk. Reméljük, hogy szerkesztőségi viszonyaink rendeződése jótékony hatással lesz szerzőink munkatílusára is. Közismert, hogy a kutatómunkára az eredmények közzétételének szervezésénél reá kell épülnie. Javulás tehát mindkét területen csak a két tevékenység összekapcsolása útján remélhető. Most már adott a lehetőség arra, hogy szerkesztőink következetes, szívszívó munkával fejelezzék el a megkezdett munkátársakat dolgozó munkatársakat mind társadalmi, mind pedig formai tekintetben a magyar tudományosságban megkövetelt színvonalra emeljék. Felzárkózásunk kulcsa most már szerkesztőink és munkatársaink kezében van.

Bár a jelenlegi helyzettel egyáltalában nem lehetünk elégedettek, tagadhatatlan, hogy a szervezett magyar tudományosság szakosztályaink és néhány más nemzetiségi egyesülés keretei között újra sarjadozik Erdélyben. A tetszhalál évtizedei alatt azonban akkora változások zajlottak le helyzetünkben és egész életünkben, hogy már most fel kell vetnünk a kérdést: mi legyen a helye és funkciója az újjászülető magyar tudományosságnak mind a magyar tudomány egészén belül, mind pedig Románia művelődési életében. Az ezekre adandó válasz ugyanis meghatározó lesz tudományosságunk további fejlődésére.

Ami a magyar tudományossággal való kapcsolatainkat illeti, abból kell kiindulnunk, hogy annak egysége az első világháborút lezáró békekötés után külső beavatkozások nyomán felbomlott, hivatalos intézményeit az új többségi nemzetek vették kizárólagos birtokukba, a nemzetiségi fiatal szakembereket az állami tudományos intézményekből lényegében kirekesztették. A kisebbségi magyar tudomány sorsa államunként eltérően alakult ugyan, de mindenhol az elsorvasztás lett az osztályrésze. Az 1918-ban elindult folyamat 1989-ben, a kommunista rendszer összeomlásakor már befejeződés előtt állott. A teljesen kivéreztetett erdélyi tudomány önerejéből ma már képtelen talpra állni, ez csak a magyar tudomány egészébe való visszakapcsolása révén remélhető. A magyar tudomány egészétől elszigetelve, Románia tudományosságából pedig kizárva ugyanis csak az elhalás vár reá. A reintegráció a kisebbségi tudománynak létérdeke, de a magyar tudomány egészének is hasznát ígér. A gyakorlati teendő ezen a téren egyrészt a kisebbség körében még létező kutatói potenciál hasznosítása, másrészt új kutatógárda kiképzése.

Az előbbire, elsősorban a humán tudományok területén, számtalan lehetőség kínálkozik; csupán a kutatási terveket kell összehangolni. Nyelvünk, művelődésünk, történelmünk egysége 1918-ig bizonyos területeken eleve lehetetlenné tenné a tudományos vizsgálódást, ha a magyar kutatás nem követhetné a mai országhatárokon átnyúló szálakat. Ez az egymásra utaltság még a reáltudományokban is megfigyelhető, jóllehet ezek nem etnikumhoz kötöttek. Senki előtt nem lehet vitás, hogy az erdélyi kutatók másoknál eredményesebben elláthatják a magyar tudományosság itteni feladatait, hiszen helyi jártassággal, a román és a szász eredmények ismeretével is rendelkeznek. A magyarságtudományok számára pedig Erdély valóságos kincseshánya, korábbi állapotok rezervátuma, mert a kisebbségi helyzet olykor archaikus viszonyokat konzervált szinte napjainkig, s ezért nálunk „élőben” tanulmányozhatók Magyarországon már régen eltűnt jelenségek.

Minthogy az erdélyi magyar kutatás a magyar tudomány szerves kiegészítő része, feladata, legalábbis a humán szakokban, elsősorban a helyi, erdélyi vonatkozások feltárása és beépítése a magyar stúdiumokba is. Ezt a feladatát ma is vállalja, de igazán jól majd azután láthatja el, ha a határokon túli és inneni kutatóink szakképzettségének színvonala, átgondolt ösztöndíj-politikával, kiegyenlítődött. Tényleges integráció ugyanis csak azonos szakmai színvonalú részek között valósulhat meg. Ezt követő, de nem kisebb fontosságú feladata még az erdélyi kutatóknak — most már a reáliákat is ideértve — a magyar tudomány eredményeinek rendszeres közvetítése a román kutatás, illetve a román eredmények továbbítása a magyar kutatás felé. Tehát annak a művelődési hídnak az állandó építése, amelyről hosszú idő óta annyit beszélünk, de amiért ténylegesen olyan keveset teszünk.

Nem ilyen természetesen adott az erdélyi magyar tudomány helye és funkciója Románia tudományos életében. A magát nemzeti állammak tekintő Nagyrománia ugyanis 1918 után nem adott funkciót a területévé vált Erdélyben lévő nemzetiségi (magyar és szász) tudományos szervezeteknek, ténylegesen kirekesztette azokat az ország tudományos életéből. Érvényes ez a szász tudományra is, noha azt érthető politikai megfontolásokból hosszú időn át nem kezelte olyan nyílt ellenségességgel, mint a magyart. Jellemző, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek a román tudományossággal valódi munkakapcsolatai csak 1918 előtt voltak. Ez

a nemzeti kizárólagosságra alapozott tudománypolitika a kommunista „nemzetköziség” idején sem változott. A kutatóintézetekbe eleinte neveztek ugyan ki magyar és német származású humán kutatókat is, de nem abból a célból, hogy a nemzetiségi szervezetek feloszlata után ott folytassák azok sajátos tudományos feladatait. Nemzetiségű tárgyú témák vagy feladatok önmagukért szóba sem jöhettek kutatásra, legfeljebb csak akkor, ha valami román vonatkozásuk is volt. Ami a diktatúra idején az erdélyi közös múlt tanulmányozását és a kiszolgáltatott helyzetben lévő nemzetiségi kutatók felhasználását illetően történt, alaposan kompromittálta a román és a magyar szakmai együttműködést a humán tudományok területén.

Ilyen előzmények után kell a feléledt magyar tudománynak megtalálnia a maga helyét és sajátos funkcióját Románia tudományos életében. Ebben a tekintetben a legfőbb nehézséget az okozza, hogy a román tudományos életben még nem zajlott le az a tisztulási folyamat, ami nélkül pedig megújulást és előrehaladást remélni sem lehet. Erre minden jel szerint még jó ideig várunk kell, noha ennek a helyzetnek a legfőbb kárvallottja maga a román tudomány.

Mi a magunk részéről már 1990-ben tisztáztuk álláspontunkat, amikor kijelentettük: „Készek vagyunk intézményes formában vagy egyénileg a legteljesebb együttműködésre mindenkivel, aki egyenrangú félként kezeli tudományosságunkat és igényt tart közreműködésünkre. Úgy véljük, hogy a diszkrimináció megszűnése esetén az a szellemi kapacitás, szakismeret, amellyel nemzetiségünk még ma is rendelkezik, gyümölcsözően hasznosítható lenne országunk tudományos életének, elsősorban a humán tudományoknak annyira halaszthatatlan korszerűsítésében.” Nem rajtunk múlott, hogy ebben a tekintetben azóta sem történt semmi.

Aligha vitatható, hogy a fejlettebb magyarországi tudományos intézetekkel kapcsolatot tartó erdélyi magyar kutatók a reáltudományok terén is hasznosan hozzájárulhatnak országunk tudományos kutatásához. Az évszázados erdélyi együttélés, kölcsönös művelődési hatások következtében azonban az irodalom, zene, népi kultúra stb. tanulmányozásában is legalább ennyire előnyös lenne mindkét fél számára a magyar és a román szakemberek egyenrangú együttműködése. A történeti tudományok esetében pedig a román Erdély-kutatás számára egyenesen életkérdés, hogy korábbi egyoldalúságával szakítva a magyar vonatkozásokban is tájékozódjék és kamatoztassa azt az előnyt, amit a magyar és a román történetírásban egyaránt tájékozott erdélyi magyar kutatók léte jelenthet a tudományos megismerésben. A magyar történelem mozgatóerőinek, intézményeinek, az erdélyi forrásoknak a kellő ismerete nélkül ugyanis a román történetírás nem húzható ki abból a kátyúból, amelybe a nemzeti romantika juttatta.

Engedjék meg, hogy az erdélyi történelem régi forrásanyagára vonatkozó néhány statisztikai adattal bizonyítsam fenti kijelentésemet. A Román Tudományos Akadémia könyvészete szerint (Crăciun, Ioachim: *Repertoriul manuscriselor de cronici interne privind istoria României*, sec. XV—XVIII. București 1963) országunknak az 1800-at megelőző időkben összesen 467 elbeszélő forrása ismeretes. Ebből 54 Moldvára, 43 Havasalföldre, 370 pedig Erdélyre vonatkozik. A 370 erdélyi forrás nyelvileg így oszlik meg: 155 magyar, 104 német, 90 latin, 16 román, 5 pedig egyéb nyelvű.

Még ennél is jobban kidomborodnak az erdélyi történetkutatás sajátos adottságai az országon belül, ha Románia régi (1700 előtti) okleveles forrásainak provenienciájára és nyelvi megoszlására fordítjuk figyelmünket. Előre kell bocsátanom, hogy a legrégebbi okleveleket Erdélyben latin, majd magyar és német nyelven, a Kárpátokon túli országrészekben viszont előbb ósláv, majd román és görög nyelven írták. Damian P. Bogdan becslése szerint (*Din paleografia slavo-română*. Introdúcere. București 1956. I. 114, II. 10.) Romániának a XIV—XVIII. századból kb. 7000 szláv nyelvű oklevélszövege maradt fenn. Ebben a mennyiségben Erdély 11 darabban szerepel. Az 1700 előtti román nyelvű iratok száma viszont legfeljebb néhány százra tehető. Ezzel szemben Erdélyből a XI. századtól kezdődően a külön fejedelemség megalakulásáig (1542-ig) legalább 30—35 000 latin nyelvű oklevél ismeretes. Ehhez járul 1700-ig hozzávetőleg újabb 150 000 szöveg. Ezeknek az utóbbiaknak megközelítőleg az egyik fele már magyar nyelven, a másik fele pedig latinul és németül íródott (Jakó—Manolescu: *Scrierea latină în evul mediu*. București 1971. — Uók: *A latin írás története*. Budapest 1987. 136—137.).

Ha mindezekhez hozzávesszük, hogy a román történészek között ma már alig akad olyan, aki ennek a sajátos, de az ország egész írásos forrásanyagának kb. 80%-át kitevő régi irattömegnek a tudományos felhasználásához nélkülözhetetlen nyelvi és történeti ismeretekkel rendelkezik, bárki felmérheti, hogy a román tudomány csak nyerhet azzal, ha az erdélyi forrásanyaggal kapcsolatos különleges gondjait megoszthatja az országon belül dolgozó magyar szakemberekkel.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesületbe tömörült magyar tudományos erők készek kivenni részüket a romániai tudományos kutatás feladataiból. Erre elsősorban a sajátos erdélyi vonatkozású tematikákban mutatkozik nagy szükség és komoly lehetőség. De a magyar és a román tudományosság közötti, kölcsönösen előnyös együttműködés útjának egyengetésével is hasznára lehetnek az előrehaladásnak. Az újjászervezett Erdélyi Múzeum-Egyesület ezen az úton indult el három esztendővel ezelőtt, és erősen reméli, hogy eljön az idő, amikor többé nem egyedül fog haladni az Erdély-kutatásnak ezen az új útján, hanem az átalakult román tudománnyal vállelve munkálkodhat szűkebb hazája kutatási feladatainak megoldásán.

Végezetül hangot kívánok adni annak a meggyőződésnek, hogy tudományos kutatásunk szempontjából kedvezően alakulnak Egyesületünk kapcsolatai a többi belföldi magyar testvérszervezettel, miután mindenki felismerte, hogy erőink vészes megfogyatkozása következtében összefogás nélkül semmire sem mehettünk. Tudományos kutatásunk felélesztése akkora irtatlan feladat, melyből minden új nemzetiségi szervezetnek bőven jut teendő, ha valóban a magyar tudomány felvirágoztatását tekinti feladatának. Változtatlan

meggyőződésünk ugyanis, hogy korszerű nemzetiségi tudományművelésnek nem a szervezetek egyesítése, hanem a kutatómunka egyeztetése, tervszerű megszervezése az előfeltétele. És a reánk nehezedő, fokozódó nyomás ezt — akár akarja valaki, akár nem — ki fogja kényszeríteni. Mindnyájunk felelősségérzetétől függ, hogy mikor kerül erre sor. Kívánom, hogy ez minél előbb megtörténjék — mindannyiunk hasznára.

Kiss András főtitkár jelentése az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1992. évi munkájáról

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület ez évi közgyűlésének időpontja jelzésértékű is. Ugyanis az újrakezdés elé tornyosuló számos akadály leküzdése után most már eljutottunk odáig, hogy az elmúlt 1992. esztendő munkájának, jövőbeli terveinknek a megvitatására, illetve jóváhagyására egyesületi kormányzatunk legmagasabb szintű testülete: a közgyűlés Alapszabályainkban előírt időben ülhetett össze. Így lehetőség nyílt arra is, hogy a jövő, 1994. esztendő elején az 1990-ben megválasztott tisztikar ugyancsak az előírt időpontban adja vissza négy évre szóló megbízatását a közgyűlésnek, ezáltal egy, a körülmények megengedte olyan működési keret kialakításával, amely lehetővé teszi a szervezett tudományos munka megalapozását, az EME jövőbeli munkásságának a továbbfejlesztését.

Az ismeretes körülmények korlátot szabtak tevékenységünknek: csak azt tették lehetővé, amit saját erőnkől és önzetlen támogatóink segítségével valósíthatunk meg, anélkül hogy élhettünk volna azokkal a szerzett jogainkkal és ingatlan vagyontárgyakkal, amelyeket elődeink 1859 óta megszereztek. E tekintetben az előző közgyűléseken részletesebben ismertett helyzet, sajnos, nem változott, így ismétlésekbe bocsátkoznánk, ha ezúttal is kifejténénk a jogos igényeink szerinti munkánkat gátló körülményeket. Mert ugyanúgy a jogfosztottság állapotában vagyunk, mint az előző években, a „fejlődés” legfeljebb annyi, hogy amíg 1950-ben az akkor hirdett és „időszerű” jelszavakra hivatkozva semmiztek ki mindenünkből, most ennek a törvénytelen jogfosztásnak a fenntartásához más, jelenleg „jobbán eladható” jelszavak kerültek napirendre. Mindezekkel összefüggően közgyűlésünk színe előtt csupán azt a változatlan álláspontunkat szeretnénk kifejezni, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület jöttányit sem adott fel jogaiból, nem mondott le működését biztosító javairól és továbbra is fenntartja magának azt a kizárólagos jogát, hogy ezekről önálló jogi személyként csak Alapszabályai teljes tiszteletben tartásával, megválasztott képviselői útján tárgyaljon. Mert tárgyalásra, ezt már kifejeztük, a nehézségek reális mérlegelésével mindig készen voltunk és vagyunk, de számunkra a tárgyaló felek egyenlősége alapvetően fontos. Ehhez az egyenlőségi állapothoz viszont elengedhetetlen a jogfosztott fél eredeti jogainak visszaállítása. Nem alázatosan levett kalappal, markunkat tartva akarunk tárgyalni, mert ez kéregetés, hanem egyenlő félként.

Jóllehet még mindig az újrakezdés említett nehézségeivel küzdve telt el az elmúlt esztendő is, úgy véljük, jelentésünkből kiderülnek a saját erőnkől és támogatóink hozzájárulásával folytatódó alapozás eredményei, ezek pedig lehetővé teszik munkánk kibontakozását. Eredményeinkről, nehézségeinkről, de a jövőt tekintve: céljainkról a következőkben számolhatunk be a közgyűlésnek:

Szervezés. Amint azt a 3. sz. Hírlevelünkben is közöltük, 1992. december 31-én az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek 18 265 tagja volt. Ez a létszám a következőképpen tagolódik: 51 alapító tag, 1437 rendes tag (ez utóbbi taglétszámból 181 egyetemi hallgató) és 16 777 bel- és külföldi pártoló tag. A számok összevetése az elmúlt esztendő jelentésében feltüntetett taglétszám adataival arról tanúskodik, hogy az Egyesületünkbe belépő személyek száma állandóan gyarapszik. Az Egyesület elsődleges céljaként szereplő tudományművelés folyamatosságát és eredményeit biztosító alapító és rendes tagok számának gyarapodása mellett örvendés azoknak a bel- és külföldi pártoló tagoknak a nagyarányú növekedése, akik erkölcsi és anyagi támogatásukkal tetemesen hozzájárulnak említett munkásságunk biztosításához és az eredményeknek kiadványokban történő megjelentetéséhez. Jóllehet minden bel- és külföldi pártoló tag hozzájárulása Egyesületünk támogatásához számunkra egyaránt értékes, mint a magyar nyelvű tudományművelés szervezete törekvéseink elismerését látjuk abban, hogy pártoló tagjaink sorában tudhatjuk a magyar tudományosság és művelődés legfontosabb intézményeit és szervezeteit, valamint jelentős szakmai testületeket is. Ebben az esztendőben pedig először számolhatunk be arról, hogy önzetlen pártoló tagjaink mellett pénzbeli támogatóink között megjelentek hazai vállalataink is: a bukaresti Geotop kft — kereskedelmi vállalat, a csíkszeredai Contur kereskedelmi vállalat és a marosvásárhelyi M Land kereskedelmi vállalat.

Számítógépes tagnyilvántartásunk elkészült, jelenleg a hibák kijavítása és a közben bekövetkezett gyarapodás pótlása folyik. A teljes névjegyzéket az Erdélyi Múzeum-Egyesület történetéről, jövőbeli céljairól szóló készülő kiadványunkban szeretnénk közzétenni. Az Orvostudományi Értesítő megjelent és megjelenő évfolyamaiban közli, a jövőben megjelenő teljes tagnévsor kiadását követően pedig módot kell találnunk arra, hogy az új tagok névsora is folyamatosan megjelenjen.

Az EME munkásságát más helységeken támogató csoportok működése bevált. Az a tény, hogy Csíkszeredán, Dicsőszentmártonban, Marosvásárhelyen, Nagybányán, Sepsiszentgyörgyön, Székelyudvarhelyen, Szilágysomlyón tagjaink közvetlenül kifizethetik tagdíjukat és megrendelhetik kiadványainkat, illetve hozzájuthatnak ezekhez, nagymértékben elősegíti munkánk eredményességét. Dicsőszentmártoni és szilágysomlyói csoportunk továbbra is eredményesen szervezi a helyileg megtartott előadásokat, jóllehet a

jelenlegi utazási költségek ezen a téren fékezőleg hatnak, dicsőszentmártoni csoportunk vezetését pedig súlyos veszteség érte Bálint Tibor tanár tagtársunk korai halálával. Kétségtelenül, a helyi csoportok megszervezése és ezáltal az élénkebb kapcsolatteremtés terén nem merítettük ki a lehetőségeket, ezért további feladatunknak tekintjük taghálózatunk kiterjesztését és jobb összefogását. Halaszthatatlanul megoldásra vár, hogy azokban a helyiségekben is, ahol a személyi kapcsolatokat már megteremtettük, alakítsuk ki a helyi csoportokat.

Kapcsolatainkat az ország szinte valamennyi magyar tudományos és közművelődési egyesületével kiépítettük, egyesekkel szorosan együttműködünk, és ezt, remélhetőleg, tovább is fejleszthetjük. Ugyancsak sikerült gyümölcsöző kapcsolatteremtésünk nemcsak a magyarországi tudományos testületekkel, hanem több nyugati tudományos egyesülettel, intézménnyel is.

Vállalt feladataink teljesítése egyre nagyobb anyagi terheket ró Egyesületünkre, anyagi forrásaink pedig, a fizetőeszköz állandó értéktelenedése következtében, egyre jobban kiapadnak. Ezért kényszerültünk arra, hogy a közgyűlésnek javasoljuk a tagdíjak méltányos emelését.

A következő közgyűlésen sor kerül az új tisztikar megválasztására. Tapasztalataink szerint a tudományos élet újjászervezése manapság teljes munkaerőt kíván, fel nem aprózott, más érdekekkel meg nem osztott, kizárólagosan a tudományos élet képviselőit szolgáló egyesületi tisztviselőket igényel. Ennek biztosítása érdekében, párhuzamosan az Egyesület kormányzó testületének megfiatalítási törekvéseivel, a jövő választásokat illetően ilyen értelemben kívánunk javaslatot tenni a közgyűlésnek.

Szakosztályaink. Öt szakosztályunk 1992-beli munkásságáról külön-külön és részletesen a szakosztályi közgyűlési jelentések számoltak be. A tagság ezek ismeretében vitathatta meg az elért eredményekkel, valamint a jövőbeli tervekkel kapcsolatos kérdéseket. A szakosztályok nyilvános szerepléseit, részvételüket különböző rendezvényeken tételesen közzétettük az *Erdélyi Múzeum* LIV. kötete Eseménynaptár című rovatában, és ezekről beszámol a 3. sz. Hírlevelünk is. Ezért, valamint Alapszabályainknak megfelelően itt csupán összegezve térünk ki eredményeikre. Szakosztályi keretek között Kolozsvárt 16 felolvasóülést tartottak, ezenkívül az Orvostudományi Szakosztály Budapesten, a Természettudományi és Matematikai Szakosztály Dicsőszentmártonban és Szilágysomlyón szervezett felolvasóüléseken vett részt. Az Orvostudományi Szakosztály Kézírássárhelyen tartotta meg immár második tudományos ülésszakát.

Ebben az esztendőben sem maradtak el a más egyesületekkel, szervezetekkel közösen megtartott szakmai rendezvények vagy évfordulós megemlékezések szakosztályi vagy egyesületi szinten. A Bölcsészeti, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály Marosvásárhelyen *A drámai szöveg és előadás* címmel a marosvásárhelyi Színművészeti Akadémia magyar tagozatával, a Soros Alapítvány támogatásával szervezett színházelméleti tudományos találkozót, tagjai pedig részt vettek a koltói *Teleki Sándor emlékezete* című évfordulós rendezvényen, valamint a Bolyai Társaság, a nagyenyedi Bethlen Gábor Liceum szervezésében, a Soros Alapítvány és a nagyenyedi kft-k támogatásával Nagyenyeden megtartott Dunántúli-erdélyi történetstáhlalkozón. A Természettudományi és Matematikai Szakosztály a Bolyai Társasággal és az Erdélyi Magyar Műszaki és Tudományos Társasággal közösen szervezte meg a Bolyai János születésének 190. évfordulóján megtartott tudományos ülésszakot, és tagjai Debrecenben részt vettek a Kárpát-medence Környezetvédelmi Konferencián. Az Orvostudományi Szakosztály tagjai Budapesten a Genersich Antal születésének 150. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen tartottak előadást. A Jog-, Közgazdaság és Társadalomtudományi Szakosztály a Romániai Magyar Közgazdász Társasággal közösen szervezett tanácskozást *Metre tart a falu?* címmel. A Műszaki Tudományi Szakosztály tagjai előadásokkal vettek részt a *Magyarok szerepe a világ természettudományos és műszaki haladásában* címmel Budapesten szervezett *III. Tudományos Találkózón*, a Szakosztály Építő-Szerelő csoportja pedig hazai és külföldi előadók részvételével *A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései* címmel Tusnádfürdőn rendezett két részletben szaktanfolyamot.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kivette részét azokból az országos jellegű rendezvényekből is, amelyek méltó módon kívántak megemlékezni múltunk nagyjairól. Egyesületünk a Körösi Csorna Sándor Közművelődési Egyesülettel, a Soros Alapítvány támogatásával Kovásznán, Kolozsvárt és Bukarestben tudományos ülésszak keretében emlékezett meg Körösi Csorna Sándor halálának 150 éves évfordulójáról, az Erdélyi Református Egyházkerülettel pedig közös tudományos ülésszakot szentelt a 350 éve született kiváló erdélyi államférfi és emlékiró, gróf Bethlen Miklós emlékének.

A fentiekből is kiténik Egyesületünk eredményes együttműködése nemzetiségi testvéregyesületeinkkel. Ugyanakkor azonban az sem hallgatható el, hogy közös rendezvényeink többnyire ünnepi jellegű, évfordulós megemlékezések. Mindez nem róható fel fél évszázados hallgatási diktátum után, ez természetes folyamat. De véleményünk szerint ezek az ünnepi rendezvények közművelődési egyesületeink, elsősorban az EMKE munkaterületéhez tartoznak, és ezen az úton kell megtalálnunk azt a megoldást, hogy főleg a humán jellegű szakterületeken tevékenykedő tagtársaink vegyék ki részüket ezeken a rendezvényeken, de céljainak megfelelően az Erdélyi Múzeum-Egyesület legyen elsősorban a magyar nyelvű tudományművelés szervezeti kerete, ünnepéseinkre pedig elsősorban az alkotómunka eredményei adjanak okot. A beadott munka- és kutatási tervek alapján elmondhatjuk, hogy e természettudományi, matematikai, orvostudományi és műszaki tudományi szakterületek EME-tagjai helyes mederben igyekeznek eleget tenni ezeknek a feladatoknak. A humán, a társadalomtudományi szakterületek művelőinek viszont meg kell találniuk azt az utat, hogy munkásságuk illeszkedjék be egy tervezett és ésszerű munkával már eredményeket felmutatni képes magyarságtudományi intézet feladat- és munkakörébe. Kiadványaink pedig legyenek az ebben a keretben művelt szigorúan tudományos munkálkodások eredményei, anélkül hogy szem elől tévesztenénk azt a

kötelességünket, amelyet a nemzettudatot ötven éve károsító hatások, torzítások orvoslása ró humán és társadalomtudományaink művelőire.

A fennebb említett feladatoknak megfelelően már az 1992-re készített és a közgyűlésnek bemutatott tervelőirányzatok szerint a jelentés tárgyát képező elmúlt esztendőben megszerveztük és elindítottuk az *Erdélyi Helytörténeti Lexikon* és *Az erdélyi magyarság népszerű története* megjelenését célzó munkálatokat. Az *Erdélyi Helytörténeti Lexikon* megszerkesztése érdekében folytatódott az anyaggyűjtés, Gyergyószékét illetően pedig a szerkesztők elkészítették és szakosztályi vitára bocsátották a Lexikon néhány címszavát. A népszerű történet szerkesztői is felosztották egymás között a megírandó fejezeteket és elkezdték munkájukat.

A további kutatások serkentésére és támogatására Egyesületünk a tervezett intézet profiljához tartozó pontosan meghatározott feladatokra az azokat vállaló szakemberekkel kutatási megállapodásokat köt. A már kiadott kutatási megbízásokról, valamint a tervezettek témájáról jelentésünknek az 1993. évi tervünkkel foglalkozó részében szólunk.

Kiadványaink. Az *Erdélyi Múzeum* LIV. kötetének hátsó borítólappjáról és a 3. sz. Hírlevelünkben tagtársaink tudomást szerezhettek eddig megjelent kiadványainkról. E területen a papír beszerzése ugyan sok gondot okoz, de pártoló tagjaink önzetlen támogatásával, megfontolt anyagi befektetésekkel sikerült pillanatnyi papírszükségleteinket fedezni. Ennek következtében valamennyi szakosztályunk tervbe vett kiadványa megjelent, és nyomdában vannak az esztendő első felére tervezettek is. Az *Erdélyi Tudományos Füzetek* sorozatból megjelentek a 209—213. számú füzetek és 1993-ra még tervbe vettük a 214—216-os számú füzetek folytatásaként is. A kiadást illetően ezeknek a füzeteknek a sajátossága, hogy — amint ez borítólapjuk belső oldaláról kitűnik — valamennyit önzetlen támogatók anyagi segítségével adtuk ki, és reméljük, ezek a jövőben sem fognak hiányozni.

Örömmel jelenthetjük, hogy az 1855-ben Mikó Imre által kezdeményezett egykori rangos történeti forráskiadvány-sorozatunkat: az *Erdélyi Történelmi Adatokat* a VI/1. kötettel újraindíthatjuk. A két világháború közötti könyvészeti kiadványunkat folytató Romániai Magyar Bibliográfiák sorozat I. kötete *Romániai magyar könyvkiadás 1944—1949* címmel jelent meg. Kelemen Lajos és Szabó T. Attila egyesülettörténeti kiadványai folytatásaként pedig még ebben az 1993. évben megjelenik Benkó Samu tollából az EME múltjáról, jelenéről és jövőbeli céljairól tájékoztató kötet. Megjelenés előtt áll a mindannyiunk gyászára és a magyar tudományosság nagy veszteségére váratlanul elhunyt Entz Géza professzor kétkötetes alapvető összefoglalása Erdély középkori építészetének történetéről.

Kiadványaink megjelenésének gyorsítása és rendszeresebbé tétele érdekében azt tervezzük, hogy a külön e célra megszerzett helyiségben megvalósítjuk a saját kezelésben végzett számítógépes szövegszedést és tördelést.

A megjelent kiadványok forgalmazását is igyekszünk javítani mind az országban, mind külföldön. Magyarországon könyveink és folyóirataink értékesítését a Püski Könyvesház vállalta. A Könyvesház szervezésében két alkalommal mutatták be kiadványainkat a budapesti érdeklődőknek: 1992. március 2-án R. Várkonyi Agnes egyetemi tanár, Entz Géza ny. egyetemi tanár, Jakó Zsigmond, az EME elnöke és Benkó Samu, az EME alelnöke az *Erdélyi Múzeum* LIII. kötetét, valamint az *Erdélyi Tudományos Füzetek* 209. füzetét, majd szeptember 23-án F. Csanak Dóra, az MTA Könyvtára osztályvezetője, valamint Wabrosch Géza orvosprofesszor az *Erdélyi Tudományos Füzetek* 210—212. számait, illetve az *Orvostudományi Értesítői* mutatta be.

Az 1992. esztendőben is gyarapodott azoknak a tudományos intézményeknek és egyesületeknek a száma, amelyekkel kiadványcserében állapodtunk meg.

Ösztöndíjak, pályázatok. Egyesületünk az 1992. esztendőben is több ösztöndíjkerettel rendelkezett. A pályázati feltételek pontos betartása biztosította, hogy az EME részéről ösztöndíjban részesültek — meggyőződésünk szerint — megérdemelten jutottak továbbképzési, illetve kutatási lehetőségekhez.

A *Magyar Tudományos Akadémia* továbbra is öt egyéves ösztöndíjat biztosított az EME számára. A beérkezett pályázatok alapján, szakosztályaink javaslatára az 1992. esztendőben a következők jutottak ösztöndíjhoz: 1. Szabó Csilla nyelvész (magyar nyelvtörténet); 2. Tolokán Antal László vegyész (elektroanalitikai kémia); 3. Györfői Melinda gyógyszerész (klinikai gyógyszerészet); 4. Faluvéginé Bíró Éva közgazdász (marketing) és 5. Fodor Dénes elektromérnök-adjunktus (teljesítmény-elektronika, illetve jelfeldolgozás és valós idejű programozás). Az utóbbi kivételével valamennyien 1992-ben végeztek. A kiküldött ösztöndíjasokat illetően érkezett visszajelzések azt bizonyítják, hogy szakosztályaink jól választottak, amikor javaslataikat megtették.

Ebben az évben élhattünk első ízben azzal a három hónapos ösztöndíjkerettel, amelyet Barta János debreceni egyetemi tanár javaslatára a Tiszaprogressz Alapítványtól kaptunk. Ebből az ösztöndíjból Fazakas István kolozsvári történelem szakos tanár, Hermann Gusztáv Mihály székelyudvarhelyi muzeológus és Róth András Lajos székelyudvarhelyi muzeológus-könyvtáros részesült. Az ösztöndíjakért ezúton mondunk köszönetet a Tiszaprogressz Alapítványnak, Barta János professzornak pedig külön is hálásak vagyunk, hogy önzetlen támogatója és szakmai irányítója volt ösztöndíjasainknak.

Az előző években kialakított kapcsolataink az Europa-Instituttal az 1992. esztendőben is gyümölcsözők voltak. Az *Europa-Institut* ösztöndíjasaként négy történész: Magyar András kolozsvári egyetemi tanár, Pál-Antal Sándor marosvásárhelyi főlevéltáros, Rokaly József maroshévízi tanár és Wolf Rudolf kolozsvári tanár; két orvos: Bérczes Judit marosvásárhelyi tudományos főkutató és Puskás György marosvásárhelyi ny. Egyetemi

tanár; egy nyelvész: Murádin László kolozsvári tudományos főkutató és egy társadalomkutató: Nagy György kolozsvári egyetemi előadótanár dolgozhatott Budapesten összesen 28 héten át.

A magyar *Művelődési és Közoktatási Minisztérium*tól kapott tíz hathónapos ösztöndíj keretében az 1992 szeptembertől 1993 szeptemberig terjedő időszakaszban posztgraduális képzés céljából hat-hat hónapos ösztöndíjban részesült három orvos: Aitay Erzsébet, Dés (onkológia), Darvay Enikő, Kolozsvár (szülészeti-nőgyógyászat) és Kónya Agnes, Kolozsvár (szülészeti-nőgyógyászat); két fizikus: Péntek Áron, Kolozsvár (szilárdtest-fizika) és Toroczkai Zoltán, Kolozsvár (szilárdtest-fizika); egy fizika-kémikus: Kis Szétsi Sándor, Kolozsvár (szeretlen kémia) és egy gépészmérnök: Csíky András, Marosvásárhely (mérőműszerek).

Kutatások céljából két héttől három hónapig terjedő időszakasznyi ösztöndíjban a következők részesültek: 1. Muckenhaupt Erzsébet csíkszeredai könyvtáros-muzeológus (3 hónap); 2. Salat-Zakariás Erzsébet kolozsvári néprajzos (3 hónap); 3. Pál Judit sepsiszentgyörgyi történész-muzeográfus (1 hónap); 4. Tüdősné Simon Kinga bukaresti művészettörténész (1 hónap); 5. Tófalvi Zoltán marosvásárhelyi szerkesztő (2 hét); 6. Szócs János csíkszeredai muzeológus (2 hét); 7. Balázs Márton kolozsvári egyetemi adjunktus (1 hónap); 8. Komlósiné Szász Judit nagybányai közgazdász (1 hónap); 9. Hegyesi Kakas István nagyváradai tudományos kutató (1 hónap).

Ezt az ösztöndíjkeretet az elmúlt évben bocsátották először rendelkezésünkre, és a kezdeti nehézségeknek, az ügyintézők tapasztalatlanságának tulajdonítjuk azokat a zökkenőket, amelyek az ösztöndíj elnyerésétől annak igénybevételéig jelentkeztek. Ezúttal köszönjük meg a bukaresti Magyar Kulturális Központnak, hogy ezeknek az ösztöndíjaknak az ügyében segítségünkre volt az adminisztratív nehézségek leküzdésében.

A *Kemény Zsigmond Alapítvány* az elmúlt esztendőben nem hirdetett ösztöndíjpályázatot. Viszont az előző években meghirdetett pályázatok rendezetlenségéből fakadó szemrehányások a mai napig visszagyűrűződnék Egyesületünk felé, és nekünk kell hordoznunk a helyzet ódiumát. Az Alapítvány ösztöndíjpályázatai ügyében 1991. november 17-én kötött egyesületközi megállapodás életbeléptetését mindmáig sajnálattal nélkülözzük.

Az Orvostudományi Szakosztály a Szentkereszthy Stephanie Alapítvány és az oxfordi Erdélyi Értelmiségi Alapítvány útján 1992-ben is ösztöndíjasokat juttatott el Budapestre, illetve Oxfordba. A Szentkereszthy Stephanie Alapítvány ösztöndíjaiból a következő kézdívásárhelyi orvosok részesültek: Boga Olivér (3 hét), Katona Judit (3 hét), Opra Éva Magdolna (3 hét) és Lengyel Edit (3 hét), Oxfordban pedig három marosvásárhelyi orvos: Brassai Attila (4 hónap), Lőrinczi Zoltán (6 hónap), Szatmári Mária (2 hónap) és Nagy Zsuzsa kolozsvári vegyész folytatták tanulmányaikat.

Honismereti-helytörténeti pályázat. Az 1992. december 31-i lejárátú pályázatra szép számmal érkeztek a pályamunkák, ami önmagában is örömdetes tény. Tekintettel arra, hogy közgyűlésünkön a pályamunkák értékelésére is sor kerül, a bírálóbizottság jegyzőkönyvét a jelentés kiegészítő részének tekintjük, és itt nem foglalkozunk részletesebben ezzel a mindenképpen hasznos és eredményes kezdeményezéssel. Csak azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy Egyesületünk minden egyes pályamunkát a helytörténeti kutatás iránti érdeklődés szép példájának tekint, ezért úgy hisszük, hogy még azok számára is, akik nem részesültek jutalomban vagy dicséretben, a pályázaton való részvétel számos, reméljük, a jövőben értékesíthető tanulságot nyújt.

Ingyatlanaink, székhely, bérlemények. Ingatlanaink tekintetében, a megelőző jelentésekben ismertettekhez viszonyítva, örömdetes gyarapodásokról számolhatunk be. Az év végén előnyös feltételek mellett sikerült megszerezniünk egy szerény családi ingatlant. Attól függetlenül, hogy ez a pénzromlás idején jó befektetés volt, az épületet a szükséges felújítások és átalakítás után a kutatómunka céljaira kívánjuk felhasználni. Ugyanott tudományos kutatások végett Kolozsvárra érkező vidéki tagtársaink számára vendégszobát is szándékozunk berendezni.

Következetes, állandó támogatónk és támogatóink szervezője, Kornis Gabriella valószínűleg alapítványjellegű intézkedésével, az EME kutatóinak magyarországi otthona kialakítására szánta berendezett pesti lakását.

Két másik ingatlanunkért, az eredetileg is tulajdonunkat alkotó főtéri Wass-házért és az 1991-ben örökölt Jordáky-házért tovább folynak pereink, amelyeket nemcsak jogos igényeink érvényesítéséért indítottunk, hanem jogfenntartó eljárásnak is tekintünk. Köszönetet mondunk e perekben tanúsított segítőkészségükért Sinkó István jogtanácsosunknak és képviselővé történt választása után a helyébe lépő Eckstein-Covaci Ottó megbízott jogtanácsosunknak, valamint dr. Bors József, dr. Demény Pál és dr. Tunyogi Csapó Gyula nyugalmazott ügyvéd uraknak, akikkel a Wass-házért folyó per ügyében többször tanácskoztunk.

A kisémmizettség állapotában székhelyünk változatlanul a római katolikus plébánia jóvoltából bérelt helyiségekre szorítkozik. Viszont a számítógépes szedés és kiadványaink szerkesztéségi munkáinak elvégzésére sikerült egy külön szobát bérelnünk.

Adományok. Adományozóink névsorát közzétettük az *Erdélyi Múzeum* 1992. évi LIV. kötetében. Az 1992. esztendőben sem szűnt meg pártolóink részéről a támogatás. Így jutottunk Barabásné Lőrinczi Csilla és Lőrinczi Réka adományából édesapjuk: Lőrinczi Mihály könyvtárából régebbi értékes történettudományi folyóiratokhoz és kézikönyvekhez, Horváthi Éva pedig édesapja: László Tihámér fizikus tudományos hagyatékát adományozta Egyesületünknek.

Könyvtár. Az új kiadványokkal könyvtárunkat folyamatosan ellátó Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárán kívül számos tagtársunk adományoz Egyesületünknek könyveket, az Országos Széchényi Könyvtár pedig könyvtárunknak ajándékozta Gobbi Hilda színművész női hagyatékából annak születési könyv- és folyóirat-gyűjteményét. Nagyobb számú értékes kiadványt biztosított számunkra a

gundelsheimi Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, a müncheni Ungarisches Institut, valamint a firenzei European University Institute.

Könyvtárunk eddigi teljes anyagának leltározása befejeződött, a további gyarapodás nyilvántartása pedig folyamatosan halad. A régi katalógus romjainak céduláit két könyvtár szakos főiskolai hallgató: Farkas Ágnes és Kladiva Krisztina szerzők szerinti rendbe rakta. Ezt követően elkezdődhet a katalógus kiegészítésével párhuzamosan a könyvek helyrajzi beszámozása.

Könyvtárunk viszonylatában talán a legörvendetesebb tény az, hogy ez élő, állandóan igénybe vett könyvtárrá lett. Legfiatalabb tagtársaink: az egyetemi hallgatók naponta keresik fel székhelyünket, hogy megfelelő szakkönyvekhez jussanak. Megoldásra váró gondunk viszont az, hogy még nem tudunk számukra megfelelő olvasótermet biztosítani.

A jelentésben elmondottak alapján az 1993. esztendőre a következő munkatervet terjesztjük a közgyűlés elé:

- 1 Az integrált kutatási tervek támogatása mind a rendelkezésünkre álló ösztöndíjak, mind a Gróf Mikó Imre Alapítvány anyagi forrásainak felhasználásával.
- 2 A tervezett magyarságtudományi intézet profiljához tartozó témákra kutatási megbízások kiadása. Eddig az alábbi kutatásokra érkeztek be kérések:
 - Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár;
 - Romániai Magyar Irodalmi Lexikon;
 - Erdélyi Helytörténeti Lexikon;
 - Az erdélyi magyarság története;
 - Székely Oklevéltár;
 - Gyulafehérvár történeti topográfiája;
 - Várdai Ferenc püspök és az erdélyi reneszánsz;
 - Néprajzi kutatások: nemesi és paraszti kultúra kapcsolata; a népi ornamentika;
 - A Romániai magyar könyvkiadás bibliográfiája 1954—1957.
- 3 A helyi csoportok számának növelése.
- 4 Az alábbi 1993-as kiadói tervbe foglalt kiadványok megjelenésének biztosítása:
 - I. *Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály kiadványai:*
 - *Erdélyi Múzeum*, LV: kötet, 1993. 1—2. és 3—4. füzet (Felelős szerkesztő: Benkő Samu) — közösen a Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztállyal.
 - *Erdélyi Tudományos Füzetek* (Felelős szerkesztő: Dávid Gyula)
 - 213. sz. *Emlékezés Széchényi Istvánra Erdélyben 1991-ben*. Csetri Elek, Fábán Ernő, Benkő Samu, Nagy György írásai.
 - 214. sz. Gaal György: *Berde Áron útja a természettudományoktól a közgazdaságtig*.
 - 215. sz. Kovács András: *A radnóti várkastély*.
 - *Romániai Magyar Bibliográfiák* (Felelős szerkesztő: Dávid Gyula) 2. sz. Lőrinczi Domokos—Szigeti Rudolf—Újváriné Balogh Mária: *Romániai magyar könyvkiadás 1950—1953*.
 - *Erdélyi Történelmi Adatok* (Felelős szerkesztő: Jakó Zsigmond) VI. 1. Wolf Rudolf: *Torda város tanácsai jegyzőkönyvei, 1603—1678*.
 - II. *A Természettudományi és Matematikai Szakosztály kiadványai:*
 - *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi és Matematikai Szakosztályának Közleményei* (Felelős szerkesztő: Kékedy László): II/1—2.
 - III. *Az Orvostudományi Szakosztály kiadványai:*
 - *Orvostudományi Értesítő* 65. kötet, 1992. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának közleményei. (Felelős szerkesztő: Péter H. Mária) A Szakosztály kézdivásárhelyi tudományos ülészakán elhangzott előadások.
 - IV. *Műszaki Tudományi Szakosztály*
 - *Műszaki Tudományos Füzetek* (Felelős szerkesztő: Barabás Tibor) 2. sz. Pálfalvi Attila: *Porkohászat*.
- 5 A szakosztályok részletes terveinek támogatása.

Eredményeink, terveink azt bizonyítják, hogy minden nehézség ellenére Egyesületünknek sikerült megteremtenie azokat az alapfeltételeket, amelyek lehetővé teszik a komoly tudományos munkát és megalapozzák a magyar nyelvű tudományművelés egyes szakterületeinek intézményes keretek közötti továbbfejlesztését.

Mindezek alapján kérem az 1992-re szóló jelentés elfogadását.

Jelentés az Erdélyi Múzeum-Egyesület honismereti pályázatáról

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1991 novemberében meghirdetett, 1992. december 31-i határidővel zárult honismereti pályázata nagy érdeklődést váltott ki. Összesen 77 pályamunka érkezett be, közülük 3 történeti forrásközlés, 2 régészeti, 37 helytörténeti, 8 iskolatörténeti, 3 művészettörténeti, 9 néprajzi, 3 népköltészeti, 3 népművészeti, 2 nyelvészeti munka, 7 pedig helynévgyűjtés. Az EME elnöksége a pályaművek elbírálására bizottságot küldött ki. Ennek tagjai: Imreh István, Jakó Zsigmond, Keszeg Vilmos, Kiss András, Kovács András, Murádin László, Sipos Gábor. A bizottság megállapodott a pályázatok elbírálásának szempontjaiban. Leszögezte, hogy a pályamunkák értékelésénél az eredetiség, új, elsősorban levéltári forrásanyag, illetve terepen végzett gyűjtő-feltárási munka, továbbá a módszeresség értékelendő, csak másodsorban vehetők figyelembe főként korábban megjelent munkákra támaszkodó dolgozatok. Az eredeti kutatásokat teljesen nélkülöző egyszerű kompilációk, minthogy nem felelnek meg a pályázat követelményeinek, jutalmazásra vagy dícséretre nem javasolhatók. A bírálóbizottság szaktudományonként referenseket kért fel a pályaművek elolvasására és véleményezésére.

Történetész szakbizottság: Benkő Samu, Benkőné Nagy Margit, Bodor András, Csetri Elek, Egyed Ákos, Imreh István, Jakó Zsigmond, Kiss András, Kovács András, László Attila, Pataki József, Sipos Gábor, Tonk Sándor.

Néprajzos szakbizottság: Deményné Gazda Klára, Faragó József, Keszeg Vilmos, Kós Károly, Nagy Jenő, Pozsony Ferenc.

Nyelvész szakbizottság: Murádin László, Péntek János.

Ez év januárjában és februárjában a felkért referensek áttanulmányozták a pályamunkákat, majd szakbizottságokban tettek javaslatokat a díjazásra.

A történetész szakbizottság 1993. február 27-én ülésezett, és egybevetve 52 pályamunka szakvéleményezését, kettőt közülük első díjra, hetet második díjra és 13-at harmadik díjra javasolt, 16 pályaművet pedig dícséretben részesítendőnek ítélte.

Március 5-én tanácskozott a néprajzos szakbizottság, és a szakértői bírálatok alapján a 14 pályamunkából egyet-egyet első, második és harmadik díjra, egyet pedig dícséretre javasolt.

Két nappal később ülésezett a nyelvészek szakbizottsága, és áttekintve tíz pályaművet és bírálatukat, közülük egyet második, egyet harmadik díjra, egyet pedig dícséretre javasolt.

Március 9-én Jakó Zsigmond elnökletével a kiküldött bírálóbizottság egybevetette a történészek, néprajzosok és nyelvészek javaslatait, betekintett a díjazásra ajánlott pályamunkákba és szakbírálatukba. Alapos mérlegelés után a bizottság úgy döntött, hogy három pályamunkát I. díjban, kilenc művet II. díjban, 15 pályaművet III. díjban részesít, 19 munkát pedig dícséretre érdemesít. A bizottság megállapította, hogy az I. díj 60 000 lejjel, a II. díj 40 000 lejjel, a III. díj 20 000 lejjel és valamennyi oklevéllel jutalmazandó, a dícséretet nyert pályamunkák szerzői szintén oklevelet kapnak.

E döntés után került sor a díjazott és dícséretben részesített pályaművek jelígis borítékainak felbontására. A nyertes munkák címét és rövid méltatását a szerzők nevével együtt az alábbiakban közöljük:

I. díjban részesült:

1. A *Tordai törvények a XVII. századból* c. pályamű, jelígéje »Honismeret—Farkas R.», szerzője Wolf Rudolf, Kolozsvár. Bírálói (Jakó Zsigmond, Csetri Elek) megállapítása szerint teljes szakszerűséggel elkészített forrásközlés, Torda város XVII. századi jegyzőkönyveinek szövegét adja (1603—1678). Eredetije a Magyar Országos Levéltárban őrzött Bethlen családi levéltárban található. Mind a terjedelmes bevezető tanulmány, mind a jegyzetek széles körű levéltári kutatásokon alapulnak.

2. A *Székelyföldi erődített templomok* c. pályamű, jelígéje „Turris fortissima nomen Domini”, szerzője Gyöngyössi János, Székelyudvarhely. Kovács András bírálatában megállapítja, hogy „a munka pontos, sok új információt közlő ... és ezért kiadásra célszerű lenne. Szövege világos, fogalmazása közérthető.” Bírálatát Kiss András is magáévá tette.

3. A *székelykapu (leírása, jelentései és eredete)* c. munka, jelígéje „Pax intransibus”, szerzője Csergő Bálint, Csíkszereda. Nagy Jenő és Faragó József bírálatukban megállapítják: a pályamű udvarhelyszéki, csíki és háromszéki gyűjtés alapján, a szakirodalom alapos ismeretében írja le a székelykapu jellemzőit, történeti kialakulását, típusait. Külön fejezetben mutatja be tíz faragómester munkáját. Csatolt rajzai a népművészeti rajztechnikák kiváló ismeretéről és alkalmazásáról tanúskodnak.

II. díjban részesült:

1. A *Székelyföld erdészettörténete* c. pályamunka, jelígéje „Hatod”, szerzője Kádár Zsombor, Marosvásárhely. Referensei, Imreh István és Egyed Ákos hangsúlyozzák, hogy a pályamű a szakirodalmat jól hasznosítja, levéltári kutatások eredményeit is fölhasználja. Külön érdeme a témaválasztás, mivel olyan, alig ismert szakterületre vet fényt, amelynek gyakorlati gazdasági vonatkozásai is vannak.

2. A *Csíkmadaras története* c. mű, jelígéje „Hámoros”, szerzője Pál-Antal Sándor, Marosvásárhely. Magyar András bírálatában megjegyzi: A felcsíki népes község árnyalt története bontakozik ki a gazdag levéltári forrásanyagra támaszkodó munkából. Helyet kap benne a népességi viszonyok alakulása, a helyi önkormányzat sajátosságainak vázolója; igen sikerült az egyház, iskola és tanítás kérdéseit tárgyaló fejezet.

3. A *Felső-Marosmente évszázadai egy falu tükrében* c. pályamű, jelígeje „Édesanyám rózsafája”, szerzői Palkó Attila és Zsigmond József, Kolozsvár. Referálói, Csetri Elek és Imreh István szerint a cím tulajdonképpen három munkát takar: Magyaró falu monográfiáját, a falu családtörténetét és helyneveit. A közel 600 oldalas kéziratban hatalmas történelmi és néprajzi anyaggyűjtés fekszik. Értékét emeli, hogy mind ez ideig a szóban forgó tájegység nemigen szerepelt a honismereti szakirodalomban.

4. A *Nyikómente* c. munka, jelígeje „Szép a Nyikó s a vidéke”, szerzője nem mellékelte a nevét borítékban. Murádin László és Péntek János bírálatukban kiemelik, hogy a pályamű 23 olyan Nyikó menti kis település legfontosabb adatait közli, amelyek közül nem egyet a teljes elnéptelenedés fenyeget. Összefoglalja az egyes falvak fontosabb helytörténeti adatait, helyneveit, a lakosok névsorát, családszerkezetét stb. Térképlapokon szemlélteti a települések bel- és külterületét, a temetők beosztását.

5. A *Fejezetek Kolozsvár és környéke régmúltjából* c. pályamű, jelígeje „Orbán Balázs”, szerzője Ferenczi István Mihály, Kolozsvár. Referensei, Bodor András és László Attila véleménye szerint a munka úttörő kísérlet a településföldrajz és a régészet kutatási eredményeinek ötvözésére egy erdélyi tájegység távoli múltjának alaposabb megismerése végett. Bár jelen állapotában befejezetlen, adatainak gazdagsága és szemléletének újszerűsége igen figyelemreméltó.

6. A *zilahi református kollégium diáknévsora 1646–1877* c. munka jelígeje „Limes”, szerzője Kovács Miklós, Zilah. Jakó Zsigmond és Sipos Gábor bírálatukban kiemelik, hogy e forrásközlés komoly nyeresége iskolatörténeti kutatásunknak. A diáknévsort iskolatörténeti bevezető és a diáktársadalom bemutatása kíséri. Kiadásra érdemes kézirat.

7. A *máramaroszi Református Lyceum egykori könyvtára* c. pályamunka, jelígeje „Deo, Uteris et pietati sacrum”, szerzője Balogh Béla, Nagybánya. Bíráló (Jakó Zsigmond, Sipos Gábor) az eredeti levéltári kutatásokon alapuló, figyelemre méltó pályamű értékei közül kiemelik a tudománytörténeti érdeklődést és az elsőrendű források alapú feldolgozását. Témájának fontossága további kutatások szükségességét jelzi.

8. Az *Erdélyi magyar népi építészeti képek* c. mű, jelígeje „Tiszta forrásból”, szerzője Biró Gábor, Marosvásárhely. Kós Károly referátumában — amelyhez csatlakozik Faragó József is — jelzi, hogy erdélyi, túlnyomó részben székelyföldi falvak e századi építészetét illusztrálja az album formájú munka, jó minőségű fényképekkel és rajzokkal. Szöveges adatai alig vannak, célja láthatólag nem a szakszerű néprajzi-építészeti gyűjtés, hanem az erdélyi falukép reprezentatív bemutatása.

9. A *halál előjelei Csikszentdomokoson* c. munka, jelígeje „Feltámadunk”, szerzője Balázs Lajos, Csikszereda. Keszeg Vilmos bírálatában — egyetértőleg Faragó Józseffel és Nagy Jenővel — hangsúlyozza, hogy a gazdag helyszíni gyűjtésen alapuló pályamű közölt szövegei hitelesek, szerzője jól tájékozott a legfrissebb szakirodalomban is. Adatgyűjtését a tipológiai és strukturalista módszerrel párosítja. Örvendetes, hogy e dolgozat egy átfogó néprajzi gyűjtés része.

III. díjat kapott:

1. A *Delta története a kezdetektől 1848-ig* c. pályamű, jelígeje „Klió”, szerzője Pálkovács István, Temesvár. Jakó Zsigmond és Kiss András bírálatára szerint a munka érdekes betekintést nyújt a bánási német telepésfalu XVIII—XIX. századi múltjába. Helyi, feltehetően levéltári forrásokat hasznosít, őrzési helyüket sajnos nem tünteti fel. A törökök kiűzése előtti korszakot tárgyaló rész csupán általánosságokban mozog.

2. A *szabad székelyek és kisnemesek mozgalma Erdélyben 1809-ben* c. pályamunka, jelígeje „Jeddre ne!”, szerzői Pál-Antal Sándor és Szabó Miklós, Marosvásárhely. Bíráló, Imreh István és Kiss András kiemelik, hogy feldolgozatlan forrásanyagra épül. Címével ellentétben azonban nemcsak a Székelyföldre, hanem egész Erdélyre kiterjeszti az insurrectio tárgyalását. A bevezető tanulmány fajsúlyosabb, mint az adattári rész.

3. A *torockószentgyörgyi vár története* c. pályamű, jelígeje „Claudiopolis”, szerzője Lupescu Radu, Kolozsvár. Referensei, Jakó Zsigmond és Kiss András szerint szakigényeket jelző, alapos dolgozat, jó összefoglalása az eddigi irodalomnak, és pontos helyszíni ismereteken nyugszik. Levéltári forrásanyagot is hasznosít, fejtegetéseit jó képmelléletek támasztják alá.

4. A *Régi torockói sírkövek* c. munka, jelígeje „Requiem”, szerzője Vincze Zoltán, Kolozsvár. Kiss András bírálatában — Sipos Gáborral egyetértőleg — hangsúlyozza, hogy eredeti helyszíni felvételek és levéltári kutatások alapján a sajátos temetkezési szokásokat is rögzíti a régi sírkövek szövegének közlése mellett. Az elhunyt személyek vagy családok helyi társadalmi szerepét is vázolja.

5. A *magyarok utcája* c. pályamű, jelígeje „A magyarok utcája”, szerzője Gaal György, Kolozsvár. Egy kolozsvári utca fejlődésrajzát adja — állapítja meg bírálatában Nagy György és Kiss András — a föllelhető telekkönyvi lapokra, valamint várostörténeti kiadványokra támaszkodva. Főként tárgyi dolgok térbeli rendjeként szemléli a Belmagyar utcát, másodsorban veszi figyelembe az utca lakóit.

6. A *Sáromberke rövid története (1319–1944)* c. pályamunka, jelígeje „Marosmenti”, szerzője Szabó Miklós, Marosvásárhely. Egyed Ákos bírálatára szerint — Imreh Istvánnal egyetértőleg — a szokványos falumonográfiák főbb kérdéseit levéltári kutatásokra támaszkodva tárgyalja, kitér a település eredetére, egykori birtokosaira. Mivel tematikus szerkezetre épül, szövegében a történeti korok sajnos egybemosódnak.

7. A *torockói iskola pártfogói és tanulói (1789–1892)* c. mű, jelígeje „Alumnus”, szerzője Vincze Zoltán, Kolozsvár. Bíráló, Sipos Gábor és Benkő Samu megállapítják, hogy témáját helyi levéltári kutatásokra alapozva dolgozza fel, értékelései helytállóak. Szélesebb körű tájékozódás indokolt lett volna.

8. A *Gyergyószék népoktatása a XVII. századtól a XIX. század közepéig* c. pályamunka, jelígeje „Gyergyó”, szerzője Albert Dávid, Székelyudvarhely. A gyergyói iskolázásról rajzolt képe — állapítja meg

bírálatában Magyar András Kiss Andrással egyetértőleg — az erdélyi jelenség szerves részének tűnik, de nem reked szűk provincializmusba. Gazdag kiadatlan forrásanyagra épül, felépítése világos, jól tagolt.

9. A *Tordaszentlászló iskolája (1606–1981)* c. mű, jelígeje „Egyház és anyanyelvű iskola”, szerzője Boldizsár Zeyk Imre, Tordaszentlászló. Referensei, Sipos Gábor és Csetri Elek jelzik, hogy időrendben tárgyalja az iskola fejlődését, az új- és jelenkori rész aránytalanul terjedelmes. Helyi és más levéltári forrásokra is támaszkodik, az oktatásfejlődés társadalmi hátterét azonban nem nyújtja.

10. A *székydályai református templom kutatása* c. pályamű, jelígeje „Dálya”, szerzője Jánó Mihály, Sepsiszentgyörgy. Bírálója, Benkőné Nagy Margit Kovács Andrással megegyező megállapítása szerint a híres középkori templom történetét nyújtja, református egyházi forrásokra és a szakirodalomra támaszkodva, gazdag illusztrációs anyaggal. Beszámol ugyanakkor a leendő restaurálást megelőző falkutatások eredményeiről és az előkerült freskókról.

11. Az *Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században. Háromszéki templomvárak* c. munka, jelígeje „Perkő”, szerzője Tüdősné Simon Kinga, Bukarest. Referense, Benkőné Nagy Margit Kovács Andrással egyetértőleg megállapítja, hogy hatalmas adatgyűjtésre támaszkodik, történelmi bevezetőben tárgyalja a vár típusokat, utána topográfiai rész következik. Illusztrációit sajnos nem mellékelte, a topográfiai adatai viszont hasznosak.

12. A *Küküllökeménfalva helynevei és Küküllökeménfalva önkormányzata* c. pályaművek, jelígejük „Szülőföldem szép határa”, szerzőjük Csergő Bálint, Csíkszereda. Bíráló, Murádin László és Péntek János véleménye szerint teljességre törekvő, szakszerűen megírt dolgozatok. A mai helyneveket történeti adatokkal is kiegészíti és térképlapokon lokalizálja. Az önkormányzat bemutatása pontos, alapos.

13. A *Gyimesi néprajzi dolgozatok* c. pályamunka, jelígeje „Csángók”, szerzője Tankó Gyula. Keszeg Vilmos bírálatában Faragó Józseffel egyetértőleg jelzi, hogy 15 dolgozatot tartalmaz, mindegyik a gyimesi csángó kultúra egy-egy szeletének bemutatása. Hatalmas helyszíni gyűjtőmunkára alapozódik, de a szakirodalom használata szórányos. A hagyományokkal szembeni nosztalgikus szemlélete azonban túlhaladott.

14. A *Húsvéti határkerülés a Gyergyói-medencében* c. mű, jelígeje „Feltámadás”, szerzője Gergely Katalin, Gyergyószentmiklós. Bíráló, Pozsony Ferenc és Faragó József kiemelik, hogy bár e néprajzi gyűjtés az 1989 utáni állapotokat rögzíti, de régi kéziratok szövegeket is felhasznál. A téma eddigi szakirodalmát viszont nem hasznosítja kellő mértékben.

15. A *marosvásárhelyi Bolyai Farkas Líceum negyven éve (1945–1985)* c. pályamunka, jelígeje „Bolyai”, szerzője Madaras Pirokska, Marosvásárhely. Sipos Gábor és Nagy György bírálatában hangsúlyozza, hogy az adatgazdag dolgozat a közelmúlt részletes krónikája, pótolja a meg nem jelent iskolai értesítőket.

A bírálóbizottság dicséretben részesítette a következő pályaműveket:

— Bálinth Gyula (Sepsiszentgyörgy): Kovászna megye történeti helységnévtára. Kovászna megye népessége a XVI. század közepén.

— Benedek Zoltán (Nagykároly): Nagykároly természeti földrajza, története, gazdasági és kulturális élete.

— Csernátóni Lajos (Marosvásárhely): Marosvásárhely: vásárváros, iskolaváros.

— Horváth Szabolcs (Marosvásárhely): Marosjedd monográfiája.

— Jánó Mihály (Sepsiszentgyörgy): Hitvédelem és határőrség. Észrevételek a gelencei falképek vizsgálatához.

— Kocsis Károly (Kézdivásárhely): Salamon Ferenc (Csernátón): Ika-falva és az Ika vár monográfiája.

— Kolombán Huba (Kolozsvar): Köpecz község monográfiája.

— Mészáros János (Kolozsvar): Kisbács község monográfiája.

— Mézesné Kovács Etelka (Köröskisjenő): Szülőföldem Borosjenő.

— Mihály Gábor (Szárzajta): Szárzajta falu története.

— Pásztohy Zoltán (Csíkszereda): A csíkdánfalvi késő középkori vasbányamaradványok.

— Szász Béla (Nyárádszereda): Márkod község és egyházának története.

— Szirmai Béla (Brassó): Szászrégen város és közvetlen környékének néhány fontosabb történeti mozzanata.

— Szöllősi Árpád (Marosvásárhely): Dokumentumok egy magyar nyelvű nemzetiségi főiskola sorsának történetéből a romániai diktatúra utolsó évtizedeiben.

— Tompa Ernő (Sepsiszentgyörgy): Káinoki falujegyzőkönyvek.

— Turai Adél (Szilágysomlyó): Szilágyborzás földrajzi nevei.

— Varga Árpád (Mezőtelegd): Adatok Pusztaiújfalv néprajzához.

— Vozárik Edit (Budapest): Zilah a századfordulón.

— Zsigmond Enikő (Csíkszereda): A kászoni borvízipar kismonográfiája.

A bírálóbizottság megállapítja, hogy a következő jelígejű munkák nem feleltek meg a pályázat feltételeinek:

Ácsó, — Akácó út, — Alsószopor, — Amikor perpatvar, zenebona zúdul, — Bereck, — Csíkborszova, — Dona nobis pacem, — Egy öregdiák, — Erdővidék, — Ethnographia, — Gálfalva, — Görgény, — Hóvirág, — Itt élned, halnod kell, — Kidőlt keresztfa, — Kitarás, — Kolozsvári egyletek, — Közép-Szolnok tartozéka volt, — Leányvár, — 896—1992, — Pekry, — Rózsa, — Sirály, — Síterízó, — Somolyó, — Súly alatt, — Szülőfalunk életünk, — Torja, — Töltsünk tiszta vizet a pohárba, — Tulipán, — Wass Otília

Végezetül a bírálóbizottság felkéri Imreh István tagtársunkat, hogy a nagy érdeklődést kiváltott honismereti pályázat teljes anyagának áttekintése alapján készítsen elemző tanulmányt, amely tanulságul és eligazításul szolgálhat a honismeret erdélyi művelői számára. Egyben javasolja ennek közzétételét folyóiratunkban, az Erdélyi Múzeumban.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

I.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megismétli nagysikerű *honismereti-helytörténeti pályázatát* olyan tanulmányok számára, amelyek erdélyi falvak, városok, vidékek, intézmények, (falusi és városi) iskolák, társadalmi szervezetek, egyházközségek, műemlékek, művészeti és történeti emlékek (műtárgyak, várak) múltját és értékelését tárgyalják, valamint néprajzi, népköltészeti, népművészeti, népzenei, magyar tájnyelvi témát dolgoznak fel a szakszerűség igényével, eredeti levéltári és helyszíni kutatások, új források (tehát nem csak az eddigi irodalom) alapján, vagy ilyen tárgyú ismeretlen anyagot (pl. egy falu földrajzi neveit) gyűjtenek össze és rendszereznek. A pályaművek legkisebb terjedelme 30—40 gépelt lap. Már közzétett dolgozatokkal nem lehet pályázni. A pályaműveket jelígyés, a szerző nevét és címét tartalmazó boríték kíséretében 1994. december 31-ig kell beküldeni két gépelt példányban a következő címre: EME, 3400 Cluj 1, c.p. 191. Az Egyesület illetékes szakembereiből alakított bírálóbizottság a pályaműveket szakmai értékük szerint a pénz akkori vásárlóértékét figyelembe vevő komoly összegű (1993-ban 60, 40, 20 ezer lej értékű) pénzjutalommal díjazza.

II.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület pályázatot hirdet az *erdélyi magyarság intézményeinek* (pl. EMKE, EMGE, erdélyi magyar szövetkezeti mozgalom [Hangya Szövetség], Országos Magyar Párt, Romániai Magyar Népi Szövetség, Katolikus Státus, Református Igazgatótanács, Püspökségek stb.), nagy múltú iskolái (kollégiumai, líceumai), könyvtárai (pl. Teleki Téka, Batthyaneum), múzeumai (pl. Székely Nemzeti Múzeum) napjainkig terjedő történetének eredeti, levéltári kutatásokon alapuló *feldolgozására*. A monográfia megírására vállalkozó sikeres pályázóval az Egyesület a mű elkészítésére szerződést köt. A benyújtandó pályázatnak tartalmaznia kell a kutatási téma olyan részletes ismertetését, hogy abból és a sorra kerülő személyes meghallgatásból kiderüljön az illető kellő szakmai tájékozottsága és felkészültsége a feladat sikeres megoldására. A pályázathoz mellékelni kell a téma egyik részletének (legalább tíz gépelt lapnyi terjedelmű) kidolgozását. A sikeres pályázók munkáját az Erdélyi Múzeum-Egyesület — a szerződésben rögzített időhatáron belül — évenként megállapítandó összegű kutatási ösztöndíjjal támogatja. A pályázatok 1993. december 31-ig nyújtandók be az Egyesület fentebb megadott címére.

ERDÉLYI MÚZEUM

LV. KÖTET

1993. 1—2. FÜZET

*

Bethlen Miklós, a kancellár és a főgondnok

*

Két erdélyi tudós:
Benkő Ferenc és Nagyajtai Kovács István

*

A filozófia kezdetei az EME-ben

*

Angol volt-e Angoli Borbála?

*

Népesedés 1930—1992 között

*

Szemle

*

Egyesületi közlemények

*

Pályázatok

8 4 5
Entz Géza 1913—1993

KOLOZSVÁR, 1993
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

Tartalom

Jakó Zsigmond: <u>Entz Géza 1913—1993</u>	1
R. Várkonyi Ágnes: Bethlen Miklós gróf, a politikus.....	6
Sipos Gábor: Bethlen Miklós és a református egyház.....	13
Varga Árpád: Benkő Ferenc.....	20
Egyed Ákos: Nagyjait Kovács István és az erdélyi magyar tudományos történetírás kibontakozása.....	41
Balázs Sándor: A filozofálás kezdetei az Erdélyi Múzeum-Egyesületben (1859—1873).....	51
Faragó József: Angol volt-e népballadánk Angoli Borbálája?.....	64
István Lajos: Korondi szólásmagyarzatok.....	70
Bereczki András: Románia népességének alakulása 1930—1992 között.....	76

Szemle

László Attila: Régészeti adatok Kelet-Erdély településtörténetéhez (Benkő Elek: A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája. 1992.).....	99
Pataki József: A feudáliskori vastermelés a Kárpát-medencében (Heckenast Gusztáv: A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában a XIII. század közepétől a XVIII. század végéig. 1991.).....	101
Demény Lajos: Két tanulmány Bethlen Gáborról (Imreh István: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében. 1992. — Csetri Elek: Bethlen Gábor életútja. 1992.).....	102
Szabó György: Két kötet a hódoltsági és erdélyi jezsuita missziók XVII. századi működéséről (Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók. I/1. 1609—1616. — I/2. 1617—1625.).....	104
Benkő Samu: Baltahajításnyi kicsi táj kötőereje (Imreh István — Pataki József: Kászonszéki krónika. 1650—1750. 1992.).....	105
Dávid Gyula: Az újrafelfedezett Hitel (Hitel. 1935—1944. 1991.).....	108
Kozma Zsolt: Változó idők — egységes életmű (Magda van der Ende: Imre Lajos élete és teológiai munkássága. 1990.).....	111
Kabán Annamária: Anyanyelvi gondok (Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. 1991.).....	113
Ráduly János: Két könyv a rovásírásról (Sándor Klára: A Bolognai Rovásémlék. A székely rovásírás 1. 1991. — Rovásírás a Kárpát-medencében. 1992.).....	115

Egyesületi közlemények

Az 1993. március 20-i közgyűlés iratai	
Jakó Zsigmond elnöki megnyitó beszéde.....	117
Kiss András főtítkárról jelentése az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1992. évi munkájáról.....	120
Jelentés az Erdélyi Múzeum-Egyesület honismereti pályázatáról.....	125